

ICSAS

4. ULUSLARARASI

İLÂHİYAT ARAŞTIRMALARI KONGRESİ

10 - 12 Nisan 2026

İzmir

Arap Dili ve Belâğatı

Hadis

İslam Hukuku

İslam Mezhepleri Tarihi

Kelâm

Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi

Tasavvuf

Tefsir

Din Eğitimi

Din Felsefesi

Din Psikolojisi

Din Sosyolojisi

Dinler Tarihi

Felsefe Tarihi

İslam Felsefesi

Mantık

İslam Tarihi

Türk Din Musikisi

Türk-İslam Sanatları Tarihi

Türk-İslam Edebiyatı

ICSAS ACADEMY

www.icsasconferences.org

**ICSAS 4TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON THEOLOGY
APRIL 10 – 12, 2026
IZMIR**

Edited By
DR. AMANEH MANAFIDIZAJI

Issued: 15.05.2026
ISBN: 978-625-8795-01-1

ASSOCIATION & ACADEMIC INCENTIVES :

**In the conference 16 papers have been presented by Turkish participants and 24 papers
by international participants.**

**Members of the organizing committees of the conference perform their duties with an
"official assignment letter"**

The Contents Of This Book Are Solely Those Of The Authors.
Bu Kitabın içeriğinin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

Web: www.icsaskongresi.org

Contact: icsaskongre@gmail.com

CONFERENCE ID

ICSAS 4TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON THEOLOGY

DATE – PLACE
APRIL 10 – 12, 2026
IZMIR

ORGANIZATION
ACADEMY GLOBAL CONFERENCES & JOURNALS

EVALUATION PROCESS
All applications have undergone a double-blind peer review process.

PARTICIPATING COUNTRIES
Turkey - Moldova – Taiwan- Kyrgyzstan- UAE – Ethiopia- Lebanon- Pakistan - Iran
Ghana - Nigeria – Morocco- Tunisia- Macedonia

-
PRESENTATION
Oral presentation

No part of this book may be reprinted or reproduced or utilized in any form or by any electronic, mechanical or any other means, now known or hereafter invented, including photocopying and recording, or in any form of information storage or retrieval systems, without permission from the publishers.

Academy Global–2026©

CONGRESS ORGANIZING BOARD

- Prof. Dr. Hülya Çiçek - Gaziantep Üniversitesi
- Prof. Dr. Başak Hanedan - Atatürk Üniversitesi
- Prof. Dr. Hajar Huseynova - Azerbaijan Devlet Pedagoji Üniversitesi
- Prof. Dr. Dwi Sulisworo - Ahmad Dahlan University
- Prof. Zain Musa - Royal Academy of Cambodia
- Prof. Dr. Sameer Jain - NICMAR University
- Prof Yakup Babayev - Azerbaijan Devlet Pedagoji Üniversitesi
- Prof. Dr. Suyatno - Ahmad Dahlan University
- Prof. Dr. Al-Rashiff H. Mastul -Mindanao State University
- Prof. Dr. Alhisan U. Jemsy - Mindanao State University
- Prof. Dr. Elif Akpınar Külekçi - Atatürk Üniversitesi
- Prof. Dr. Mehtap Kavurmacı - Atatürk Üniversitesi
- Prof. Dr. Belkıs Özkara - Afyon Kocatepe Üniversitesi
- Prof. Dr. Mavlonova Ugiloy Khamdamovna - Zarmed University
- Assoc. Prof. Dr. Aysel Arslan - Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
- Assoc. Prof. Dr. Yeliz Çakır Sahilli - Munzur Üniversitesi
- Assoc. Prof. Dr. Siddık BAKIR - Ataturk Üniversitesi
- Assoc. Prof. Dr. Berna Koçak - Munzur Üniversitesi
- Assoc. Prof. Dr. Irade Kerimova - Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
- Assoc. Prof. Dr. Dhesi Ari Astuti - Ahmad Dahlan University
- Assoc. Prof. Dr. Mehmet Fırat Baran - Batman Üniversitesi
- Assoc. Prof. Dr. Abdulkadir Aydın - Dicle Üniversitesi
- Assoc. Prof. Dody Hartanto - Ahmad Dahlan University
- Assoc. Prof. Dr. Rungchacadaporn - Ahmad Dahlan University
- Assoc. Prof. Nazile Abdullazade - Azerbaijan Devlet Pedagoji Üniversitesi
- Assoc Prof. Dr. Feran Aşur - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Assoc Prof. Dr. Erkan EFİLTİ - Kırgızistan-Türkiye Manas University

Assoc. Prof. Dr. Dini Yuniarti - Ahmad Dahlan University

Assoc. Prof. Ivaylo Staykov - New Bulgarian Üniversitesi

Assoc. Prof. Dr. Abbas Ghaffari - Tebriz Üniversitesi

Assoc. Prof. Dr. Yasemin Taş - Gazi Üniversitesi

Assoc. Prof. Dr. Yeganə Qəhrəmanova - Azerbaijan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Assoc. Prof. Dr. Bülent Işık - Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi

Assoc. Prof. Dr. Nurkan Yılmaz - İnönü Üniversitesi

Assoc. Prof. Dr. Həmzə Əliyev- Azerbaijan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Assoc. Prof. Dr. Sevrə Fırıncıoğulları

Assist. Prof. Ihwan Ghazali - Technic University of Malaysia

Assist. Prof. Dr. Abışov Elşad Şərəfxan oğlu- Azerbaijan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Assist. Prof. Dr. Mahrukh Dovlatzade - Azerbaijan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Assist. Prof. Dr. Naci Büyükkaracığan- Selçuk Üniversitesi

Assist. Prof. Dr. Songül Atak - Dicle Üniversitesi

Lecturer Mehmet Nuri Ödük - Selçuk Üniversitesi

Dr. Fatih İ. Kurşunmaden - Selçuk Üniversitesi

Assist. Prof. Dr. Mehdi Meskini Heydarlou –

Dr. Dadash Mehravari - Tebriz Üniversitesi

Dr. Aynurə Əliyeva - Azerbaijan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Dr. Gültekin Gürçay

Dr. Amaneh Manafidizaji

Scientific & Review Committee

Prof. Dr. Hülya Çiçek – Türkiye

Prof. Dr. Emine Koca – Türkiye

Prof. Dr. Fatma Koç – Türkiye

Prof. Dr. Valide Paşayeva - Türkiye

Prof. Dr. Ali Bilgili - Türkiye

Prof. Dr. Naile Bilgili - Türkiye

Prof. Dr. Başak Hanedan – Türkiye

Prof. Dr. Aysel Güven - Türkiye

Prof. Dr. Bülent Kurtişoğlu – Türkiye

Prof. Dr. Hajar Huseynova – Azerbaijan

Prof. Dr. Dwi Sulisworo – Indonesia

Prof. Dr. Natalia Latygina – Ukraina

Prof. Dr. Yunir Abdrahimov – Russia

Prof. Muntazir Mehdi – Pakistan

Prof. Dr. T.Venkat Narayana Rao – India

Prof. Dr. İzzet Gümüş – Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Bayram – Türkiye

Prof. Dr. Saim Zeki Bostan – Türkiye

Prof. Dr. Hyeonjin Lee – China

Prof. Yakup Babayev - Azerbaijan

Prof. Dr. Suyatno – Indonesia

Prof. Dr. Zain Musa – Cambodia

Prof. Dr. Sameer Jain – India

Prof. Mehdi Mohammadzade – Iran

Prof. Dr. Ika Maryani – Indonesia

Prof. Dr. Guler Yenice – Türkiye

Prof. Dr. Elif Akpınar Külekçi – Türkiye

Prof. Dr. Mavlonova Ugiloy Khamdamovna – Uzbekistan

Prof. Dr. Mehtap Kavurmacı – Türkiye

Prof. Dr. Belkıs Özkara – Türkiye

Prof. Dr. Al-Rashiff Hamjilani Mastul – Philipinnes

Prof. Dr. Alhisan U. Jemsy – Philippines

Assoc. Prof. Dr. Aysel Arslan - Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Sıddık Bakır – Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Meryem Öztürk - Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Yeliz Çakır Sahilli - Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Berna Koçak - Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Dhesi Ari Astuti – Indonesia

Assoc. Prof. Dr. Abdulkadir Aydın - Türkiye

Assoc Prof. Dr. Feran Aşur – Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Yasemin Taş – Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Bülent Işık - Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Nurkan Yılmaz - Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Sevra Fırıncıoğulları - Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Abdulsemet Aydın – Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Fırat Baran - Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Dilorom Hamroeva - Ozbekistan

Assoc. Prof. Dr. Abbas Ghaffari – Iran

Assoc. Prof. Ivaylo Staykov - Bulgaria

Assoc. Prof. Dr. Dini Yuniarti – Indonesia

Assoc. Prof. Dr. Ümit Ayata – Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Həmzə Əliyev - Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Okan Sarıgöz – Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Eda Bozkurt – Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Ahmet Topal – Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Abdulkadir Kırbaş – Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Mesut Bulut – Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Fahriye Emgili – Türkiye

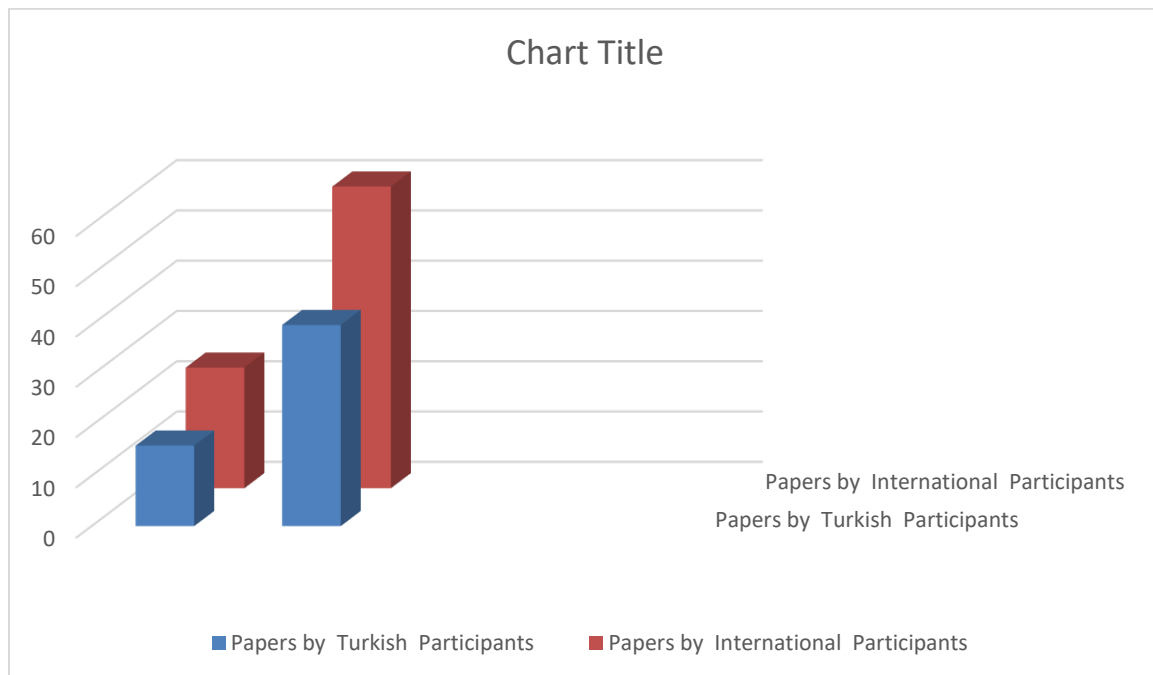
Assoc. Prof. Dr. Sandeep Gupta – India

Assoc. Prof. Dr. Veysel Parlak – Türkiye

- Assoc. Prof. Dr. Mahmut İslamoğlu – Türkiye
- Assoc. Prof. Dr. Nazile Abdullazade – Azerbaijan
- Assoc. Prof. Dr. Irade Kerimova - Azerbaijan
- Assoc. Prof. Dr. Yeganə Qəhrəmanova – Azerbaijan
- Assoc. Prof. Dr. Ali Vandshoari – İran
- Assoc. Prof. Dr. Dinara Fardeeva – Rusya
- Assoc. Prof. Dr. Göksel Ulay – Türkiye
- Assoc. Prof. Dr. Erkan Efilti - Kirgizistan
- Assist. Prof. K. R. Padma – India
- Assist. Prof. Dr. Omid Afghan - Afghanistan
- Assist. Prof. Dr. Maha Hamdan Alanazi - Saudi Arabia
- Assist. Prof. Dr. Dzhakipbek Altaevich Altayev - Kazakhstan
- Assist. Prof. Dr. Amina Salihi Bayero – Nigeria
- Assist. Prof. Dr. Ahmad Sharif Fakheer - Jordania
- Assist. Prof. Dr. Dody Hartanto - Indonesia
- Assist. Prof. Dr. Ihwan Ghazali - Malaysia
- Assist. Prof. Dr. Mehdi Meskini Heyladou – Iran
- Assist. Prof. Dr. Bazarhan İmangalieva - Kazakhstan
- Assist. Prof. Dr. Keles Nurmaşulı Jaylıbay - Kazakhstan
- Assist. Prof. Dr. Mamatkuli Juraev – Ozbekistan
- Assist. Prof. Dr. Kalemkas Kalibaeva – Kazakhstan
- Assist. Prof. Dr. Bouaraour Kamel – Algeria
- Assist. Prof. Dr. Alia R. Masalimova - Kazakhstan
- Assist. Prof. Dr. Amanbay Moldibaev - Kazakhstan
- Assist. Prof. Dr. Ayslu B. Sarsekenova - Kazakhstan
- Assist. Prof. Dr. Bhumika Sharma - India
- Assist. Prof. Dr. Gulşat Şugaeva – Kazakhstan
- Assist. Prof. Dr. K.A. Tleubergenova - Kazakhstan
- Assist. Prof. Dr. Cholpon Toktosunova – Kirgizia
- Assist. Prof. Dr. Hoang Anh Tuan – Vietnam
- Assist. Prof. Dr. Songül Atak - Türkiye

- Assist. Prof. Dr. Botagul Turgunbaeva - Kazakhstan
- Assist. Prof. Dr. Dinarakhan Tursunaliyeva - Kirgizia
- Assist. Prof. Dr. Yang Zitong – China
- Assist. Prof. Dr. Gulmira Abndirasulova – Kazakhstan
- Assist. Prof. Dr. Imran Latif Saifi – South Africa
- Assist. Prof. Dr. Murat Genç – Turkiye
- Assist. Prof. Dr. Monisa Qadiri – India
- Assist. Prof. Dr. Vaiva Balciuniene – Lithuania
- Assist. Prof. Dr. Meltem Avan – Turkiye
- Assist. Prof. Dr. Abışov Elşad Şərəfxan oğlu - Azerbaijan
- Assist. Prof. Dr. Mahrukh Dovlatzade – Azerbaijan
- Assist. Prof. Dr. Naci Büyükkaracıgan – Turkiye
- Assist. Prof. Dr. Raihan Yusoph – Philippines
- Dr. Que-Nhu Duong - Vietnam
- Dr. Fatih İ. Kurşunmaden – Turkiye
- Dr. Mehmet Nuri Ödük – Turkiye
- Dr. Ayşe Baran - Turkiye
- Dr. Aynurə Əliyeva - Azerbaijan
- Dr. Sonali Malhotra – India
- Dr. Amaneh Manafidizaji – Iran

	<i>Number of paper</i>	<i>%</i>
<i>Papers by Turkish Participants</i>	16	40
<i>Papers by International Participants (13 Countries.)</i>	24	60

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Tıp Fakültesi

Sayı :E-98102723-903.07-475454
Konu :Görevlendirme Talebi

REKTÖRLÜK MAKAMINA

İlgi : 27.03.2024 tarihli ve E--903.07-474236 sayılı yazı

Fakültemiz Tıbbi Biyokimya Anabilim Dalı'nda görevli öğretim üyesi Prof. Dr. Hülya ÇİÇEK'in Yükseköğretim Genel Kurulunun 15.06.2023 tarihli, 10 sayılı oturumunda alınan 2023.10.183 sayılı kararı gereğince Doçentlik Başvuru Şartlarında bulunan ve doçent olacak adaylardan istenen "Diğer uluslararası/ ulusal bilimsel toplantının düzenleme komitesinde resmi olarak görevlendirilmiş üniversite akademisyen temsilcisi bulunması zorunludur." maddesi gereğince, Academy Global Conference & Journals tarafından yapılan kongrelerin düzenleme kurullarında yolluksuz ve yevmiyesiz olarak görevlendirilme talebi ile ilgili dilekçesi ekte gönderilmiştir

Adı geçen öğretim üyesinin Academy Global Conference & Journals tarafından yapılan kongrelerin düzenleme kurullarında yolluksuz, yevmiyesiz olarak görevlendirilmesinde Dekanlığımızca bir sakınca bulunmamaktadır.

Onaylarınıza arz ederim

Prof.Dr. Şevki Hakan EREN
Dekan

OLUR

Prof.Dr. Arif ÖZAYDIN
Rektör

Ek:İlgi Dilekçe (1 Adet)

Dağıtım:

Gereği:

Tıbbi Biyokimya Anabilim Dalı Başkanlığı

Bilgi:

Sayın Prof.Dr. Hülya ÇİÇEK

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Belge Doğrulama Kodu : *BSFN3RR3CF* Pin Kodu : 27962

Belge Takip Adresi : <https://turkiye.gov.tr/gaziantep-universitesi-ebys>

Adres : Gaziantep Üniversitesi Kampus Alanı, Tıp Fakültesi Dekanlığı, Şehitkamil - 27310 -

GAZİANTEP

Telefon : 0 (342) 360 60 60 Faks:0 (342) 360 16 17

e-Posta : tipfaksekg@gmail.com Web : www.gantep.edu.tr/~tipdekanlik/bilgipaketi

Kep Adresi : gauntipdek@hs01.kep.tr

Bilgi için : Hüseyin Temel

Unvanı : Bilgisayar İşletmeni V.

ICSAS 3rd International Conference on Biology, Biochemistry and Molecular Biology
ICSAS 1st International Conference on Language and Literature
ICSAS 6th International Conference on Education
ICSAS 4th International Conference on Nursing, Midwifery and Health Sciences
ICSAS 3rd International Conference on Architecture, Landscape Architecture and Urbanism
ICSAS 4th International Conference on Mathematics
ICSAS 4th International Conference on Theology
April 10 – 12, 2026
IZMIR

Kongre Bağlantı Linki :

Join Zoom Meeting

<https://us06web.zoom.us/j/88571518350?pwd=fOYazCWBmbAiWrHygjKSjkbbSvotfd.1>

Meeting ID: 885 7151 8350

Passcode: 202224

ÖNEMLİ AÇIKLAMA (Lütfen okuyunuz)

- ZOOM bağlantısı için yukarıda verilen bağlantıyı veya yine yukarıda verilen giriş bilgilerini kullanabilirsiniz.
- **Oturum içerisinde en KIDEMLİ olan moderatör olarak seçilir. Moderatörün oturum düzenini gözetmesi, akademisyen adaylarını yönlendirmesi beklenmektedir.**
- Oturuma bağlanmadan önce Salon numaranızı adınızın önüne aşağıdaki gibi ekleyiniz. Bu sayede kongre açılışında beklemeden oturumlarınıza gönderilebileceksiniz. Ör. 5 Ahmet Ahmetoglu
- **Sunum süresi 10 dakikadır. Bu sürenin aşılmasını moderatörler temin edecektir.**
- Sunum sonrası 5 dakikayı geçmeyen soru-cevap, tartışma süresi verilmektedir.
- **Sunumlar TÜRKÇE veya İNGİLİZCE yapılabilir.**
- Kameralar, oturum süresince toplam % 70 oranında açık olmak zorundadır.
- **Sunum yapan katılımcının kamerası açık olmak zorundadır.**
- Sunum yapmak zorunludur. **Herhangi bir nedenle sunum yapmamış olan katılımcıya sertifika verilmesi ve çalışmasının yayınlanması sözkonusu olamaz.**
- Katılımcı, kendi oturumda, oturum bitene kadar bulunmak zorundadır.
- Katılımcıların kendi oturumları dışındaki oturumlara katılma zorunluluğu yoktur.
- ZOOM platformunun kapasite sınırı nedeniyle, DİNLEYİCİ, sadece kapasite izin verdiği sürece kabul edilebilmektedir.
- **SADECE ÇALIŞMADA YAZAR OLARAK GEÇEN KİŞİLER SUNUM YAPABİLİR !**

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- To be able to make a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID instead of “Meeting ID or Personal Link Name” and solidify the session.
- The Zoom application is free and no need to create an account.
- The Zoom application can be used without registration.
- The application works on tablets, phones and PCs.
- Speakers must be connected to the session **10 minutes before** the presentation time.
- All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- During the session, your camera should be turned on **at least %70** of session period
- Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

TECHNICAL INFORMATION

- Make sure your computer has a microphone and is working.
- You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.
- Before you login to Zoom please indicate your name surname and hall number,

ICSAS 3rd International Conference on Biology, Biochemistry and Molecular Biology 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 10 Nisan 2026 / April 10, 2026 / 11:00 – 13:00 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 1	Doç. Dr. LATİFE CEYDA İRKİN	1	GENETIC ENGINEERING AND SYNTHETIC BIOLOGY	Doç. Dr. LATİFE CEYDA İRKİN
		2	BIOMATERIALS AND NEXT GENERATION APPLICATIONS	Doç. Dr. LATİFE CEYDA İRKİN
		3	HIERARCHICAL DYNAMICS IN HUMAN FRAXIN: BRIDGING NANOSECOND LOCAL FLUCTUATIONS TO MICROSECOND-MILLISECOND CONFORMATIONAL EXCHANGE THROUGH TRANSFER ENTROPY ANALYSIS OF MOLECULAR DYNAMICS SIMULATIONS	Res. Asst. Kevser Kübra Kırboğa Prof. Dr., Ecir Uğur Küçüksille
		4	THE HIDDEN DANGER IN HONEYCOMBS: THE IMPACT OF CHEMICAL RESIDUE RISKS ON BEE AND HUMAN HEALTH	Dr., Ekin VAROL Prof. Dr., Banu YÜCEL
		5	THE PARADIGM EFFECT OF HONEY BEES IN PLANT POLLINATION	Dr., Ekin VAROL Prof. Dr., Banu YÜCEL
		6	DISULFIDPTOSIS AND THE 2-HG AXIS IN NEURO-ONCOLOGY: CSF-BASED MULTIMODAL THERANOSTIC APPROACHES	Assist. Prof. Dr. Halil İbrahim AKBAY,
		7	THE ONCOMETABOLOMIC VISION OF CLINICAL BIOCHEMISTRY: METABOLIC REPROGRAMMING IN CANCER AND SPECIFIC ONCOMETABOLITES	Assist. Prof. Dr. Halil İbrahim AKBAY,

ICSAS 3rd International Conference on Biology, Biochemistry and Molecular Biology 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 10 Nisan 2026 / April 10, 2026 / 11:00 – 13:00 Time zone in Türkiye (GMT+3)			
Salon	Moderator	Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 2	Assistant Professor İbrahim GECİLİ	1	IMPACT OF BORON FERTİLİZATİON ON YİELD AND OİL QUALİTY OF SUNFLOWER (Helianthus annuus L.) Dr., Hakan YILDIZ
		2	STRATEGIC RATIONAL REDESIGN AND MULTI-PARAMETRIC IN SILICO PROFILING OF A NOVEL PARABUTOPORIN MUTANT (PARP-MTN) FOR ENHANCED ANTIMICROBIAL EFFICACY Master's Student Derya ÇAĞATAY KAYIŞ Dr.Öğr.Üyesi Handan Açelya KAPKAÇ Doç.Dr. Hülya KARACA ATSOROS
		3	IRISIN'S ASSOCIATION WITH GENE AND MIRNA EXPRESSION ALTERATIONS IN AN MPP ⁺ -INDUCED IN VITRO PARKINSON'S DISEASE MODEL Tutku KARABAŞ Arş. Gör Hilal SANCAR Öğr. Gör. Dr. Deniz ŞUMNULU Prof. Dr. Lokman AYAZ
		4	PROTECTIVE EFFECTS OF GALLIC ACID AGAINST ARSENIC-INDUCED CYTOTOXICITY IN Caco-2 CELLS Assistant Professor İbrahim GECİLİ Associate Professor Adem GÜNER
		5	PROTECTIVE ROLE OF SINAPIC ACID AGAINST HYDROGEN PEROXIDE-INDUCED OXIDATIVE NEURONAL INJURY IN SH-SY5Y CELLS Assist. Prof. Dr. İbrahim Gecili Assoc. Prof. Dr. Adem Güner
		6	ITIR BİTKİSİNİN ENDOFİTİK FUNGAL ÇEŞİTLİLİĞİ Sanem UZGUR Sevinç KARAGÖZ Doç. Dr. Gülsüm Ebru ÖZER UYAR
		7	KULLANILMIŞ KAHVE ATIĞI EKSTRAKTININ FİTOPATOJENİK KÜFLERE KARŞI ANTİFUNGAL ETKİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ Ceren KAPLAN Doç. Dr. Gülsüm Ebru ÖZER UYAR

ICSAS 6th International Conference on Education 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 10 Nisan 2026 / April 10, 2026 / 11:00 – 13:00 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 3	Dr. Öğr. Üyesi Ebru BOĞA BARAN	1	YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ EĞİTİM ARAÇLARININ ERKEN ÇOCUKLUK EĞİTİMİNDE KULLANIM POTANSİYELİ	Dr. Öğr. Üyesi Ebru BOĞA BARAN
		2	DENEYSEL YÖNTEMLERİN SANATTA KULLANIMI: ISI İLE FORM DÖNÜŞÜMÜ ÜZERİNE BİR UYGULAMA	Dr. Öğretim Üyesi SİBEL ARMAĞAN BENEK
		3	FROM TEXT TO CRITICAL TRANSFORMATION: EXPLORING CRITICAL READING AND WRITING PRACTICES IN ELT TEACHER EDUCATION	Asst. Prof. Dr. MANOLYA SAĞLAM
		4	REFRAMING LISTENING AND PRONUNCIATION PEDAGOGY THROUGH IELTS-ORIENTED TASKS: A CASE STUDY IN ELT TEACHER EDUCATION	Asst. Prof. Dr. MANOLYA SAĞLAM
		5	EXAMINING PRIMARY SCHOOL TEACHERS' NEEDS IN SCIENCE TEACHING: A MIXED METHODS STUDY	Dr., ZAFER HANEDAR Dr. Öğr. Üyesi, ALİ RIZA ERDEM
		6	ENGLISH CURRICULUM CHANGE AND TEACHER AGENCY UNDER TÜRKİYE'S NEW EDUCATION MODEL	Lecturer PhD, ÖZLEM UTKU BİLİCİ
		7	ARTIRILMIŞ GERÇEKLİK DESTEKLİ FEN ÖĞRETİMİ SÜRECİNDE ÖĞRETMEN ADAYLARININ EĞİTİM TEKNOLOJİLERİ ÖZYETERLİLİĞİ VE BİLGİ İŞLEMSEL DÜŞÜNME BECERİLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ	Prof. Dr. Ali Günay BALIM Prof. Dr. Yasin ÖZARSLAN Doktora Öğrencisi, Betül ÖZTAŞ Doktora Öğrencisi, Ece ALTAY
		8	SANAL SOSYAL DESTEK VE SOSYAL ONAY İHTİYACININ SOSYAL VE DUYGUSAL YALNIZLIK ÜZERİNDEKİ YORDAYICI ROLÜ: GENÇ YETİŞKİNLER ÖRNEĞİ	Yüksek Lisans Öğrencisi, Beril YALAMA Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Fatih YILMAZ
		9	TÜBİTAK 2209-A PROJESİ KAPSAMINDA TEZHİP SANATI İLE TOPLUMSAL KATKI: "KADIN ELİYLE ALTIN RENKLER"	Ayşenur ASKER Doçent, Betül COŞKUN ÇELİK

ICSAS 4th International Conference on Nursing, Midwifery and Health Sciences 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 10 Nisan 2026 / April 10, 2026 / 11:00 – 13:00 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 4	Assistant Professor ARZU USLU	1	ASSESSMENT OF NUMBER SENSE SKILLS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS WITH HEARING LOSS	Audiologist, NAZLI ÖZSÖZ Prof. Dr., PELİN PİŞTAV AKMEŞE
		2	EFFECTS OF PRENATAL YOGA ON OXIDATIVE STRESS AND ITS CONTRIBUTIONS TO MATERNAL-FETAL HEALTH	Dr. Öğr. Üyesi Suzan ONUR Uzm. Ebe Hatice TOPÇU
		3	THE RELATIONSHIP BETWEEN SLEEP DISORDERS, MATERNAL FATIGUE, AND OXIDATIVE STRESS DURING PREGNANCY	Dr. Öğr. Üyesi Suzan ONUR Zaytuna HASHİMİ
		4	INTERGENERATIONAL FAMILY TRAUMA AND PSYCHOLOGICAL RESILIENCE: THE MEDIATING ROLE OF PSYCHOLOGICAL FLEXIBILITY	Asst. Prof. Dr. NURTEN ARSLAN IŞIK Res. Asst. İREM NUR SANDIKÇI
		5	CYBERTHERAPY-SUPPORTED ONCOLOGICAL CARE IN OLDER ADULTS WITH CANCER	Assistant Professor ARZU USLU
		6	İNVAZİV OLMAYAN DOĞUM ÖNCESİ TESTLER VE CİNSİYET SEÇİMİ: ETİK BOYUT VE GÜNCEL UYGULAMALAR	Dr. Ebe, TUĞBA KAVAS Prof. Dr., ÖZLEM KARABULUTLU Dr. Öğr. Üyesi, CANSU MİNE AYDIN Uzman Ebe, YAĞMUR KOTANCI Öğr. Gör. Dr., GÜLHAN AKDEMİR
		7	POLİKİSTİK OVER SENDROMU VE TEDAVİ YÖNTEMLERİ	Dr. Ebe, TUĞBA KAVAS Prof. Dr., ÖZLEM KARABULUTLU Uzman Ebe, YAĞMUR KOTANCI Dr. Öğr. Üyesi, CANSU MİNE AYDIN Öğr. Gör. Dr., GÜLHAN AKDEMİR
		8	EVALUATION OF OPERATING ROOM NURSES' EXPERIENCE, KNOWLEDGE LEVEL, CHALLENGES, AND INTRAOPERATIVE COMMUNICATION IN MICROSURGERY	Dr. Yavuz ÖNEL

ICSAS 4th International Conference on Nursing, Midwifery and Health Sciences 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 10 Nisan 2026 / April 10, 2026 / 11:00 – 13:00 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 5	Prof. Dr. Meryem YAVUZ Van GİERSBERGEN	1	PREOPERATIVE NURSING CARE COMPETENCE AMONG NURSING STUDENTS: FINDINGS FROM NURSING EDUCATION RESEARCH	Prof. Dr. Meryem YAVUZ Van GİERSBERGEN Nurse Beyza SÜZEN
		2	EVIDENCE-BASED PRACTICE COMPETENCE İN NURSING EDUCATION	Prof. Dr. Meryem YAVUZ Van GİERSBERGEN Nurse Beyza SÜZEN
		3	GENERAL SELF-EFFICACY AMONG TURKISH NURSING STUDENTS: A LITERATURE REVIEW	Semiha TİMOÇİN Prof. Dr. Meryem YAVUZ Van GİERSBERGEN
		4	AN EXAMINATION OF ACADEMIC SELF-EFFICACY AMONG STUDENTS IN TÜRKİYE	Semiha TİMOÇİN Prof. Dr. Meryem YAVUZ Van GİERSBERGEN
		5	GENERATIONS OF PATIENT-CENTERED PERSPECTIVES IN CANCER SURGERY: ALIGNING TREATMENT PATHWAYS WITH PATIENT VALUES	Öğr. Gör. Tülin KARAKOÇ Prof. Dr. Meryem YAVUZ Van GİERSBERGEN
		6	PREPARATION FOR COLORECTAL CANCER SURGERY: STUDIES USING THE PCSQ-PRE 24	Öğr. Gör. Tülin KARAKOÇ Prof. Dr. Meryem YAVUZ Van GİERSBERGEN
		7	MAPPING RESEARCH ON DIABETIC FOOT CARE İN NURSING: AN ANALYSIS OF GRADUATE THESES İN TÜRKİYE	Arş. Gör. Züleyha SÖNMEZ Prof. Dr. Meryem YAVUZ Van GİERSBERGEN

ICSAS 3rd International Conference on Architecture, Landscape Architecture and Urbanism 10 – 12 Nisan 2026 IZMİR				
Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224				
10 Nisan 2026 / April 10, 2026 / 11:00 – 13:00 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 6	Prof. Dr. NALAN DEMİRCİOĞLU	1	SİNEMA UYARLAMALARI ÜZERİNDEN KONUT İÇ MEKÂNININ KÜLTÜREL KODLAR BAĞLAMINDA ANALİZİ: BENİM DÜNYAM FİLMİ	Yük. Lisans Öğrencisi, MERVE KARAKURT Yük. Lisans Öğrencisi, ESİN ARSLAN Doç. Dr., HARE KILIÇASLAN
		2	MİMARLIK EĞİTİMİNDE UZAMSAL YETENEĞİN ÖNEMİNE BİR BAKIŞ	Doktora Öğrencisi, ÖZLEM NUR SAMANCI Doç. Dr., HARE KILIÇASLAN
		3	AİLE SAĞLIĞI MERKEZLERİNDE HAVALANDIRMA ve BULAŞ RİSKİ: CFD ANALİZİ	KÜBRA YILDIZ ULAŞ Dr. Öğr. Üyesi MELTEM EZEL ÇIRPI
		4	AKILLI ŞEHİRLER VE YAPAY ZEKA BAĞLAMINDA ÇEVRESEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK ARAŞTIRMALARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ	Yük. Lis. Öğr. Mevhibe DEMİRCAN Yük. Lis. Öğr. Gülbanu ÇUBUKÇU Prof. Dr. Nalan DEMİRCİOĞLU
		5	YEŞİL ÇATI SİSTEMLERİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK VE İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: BİR BİBLİYOMETRİK ANALİZ	Yük. Lis. Öğr., GÜLBANU SÜMEYYE ÇUBUKÇU Yük. Lis. Öğr., MEVHİBE DEMİRCAN Prof. Dr. NALAN DEMİRCİOĞLU
		6	EVALUATION OF CULTURAL BUILDINGS DESIGNED WITH A PARAMETRIC DESIGN APPROACH WITHIN THE SCOPE OF ICONIC STRUCTURES	M.Arch., Edanur BİRİNCİ Prof. Dr. Çiğdem Belgin DİKMEN
		7	EVALUATION OF ICONIC STRUCTURES IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE TOURISM THROUGH EXAMPLES	M.Arch., Edanur BİRİNCİ Prof. Dr. Çiğdem Belgin DİKMEN

ICSAS 4th International Conference on Mathematics 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 10 Nisan 2026 / April 10, 2026 / 11:00 – 13:00 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 7	Asst. Prof. Dr. DÜNYA KARAPINAR	1	BIFURCATION ANALYSIS AND CHAOS CONTROL IN A NONSTANDARD DISCRETIZED POPULATION MODEL	Cahit KÖME
		2	DYNAMICAL ANALYSIS OF A MEMORY-DEPENDENT 3D POPULATION MODEL	Merve KARTAL Cahit KÖME
		3	DOUBLE DİZİLER İÇİN RIESZ LACUNARY DÜZGÜN İNTEGRALLENEBİLİRLİK, RIESZ İSTATİSTİKSEL YAKINSAKLIK VE RIESZ KUVVETLİ YAKINSAKLIK	Beyzanur COŞAR Prof.Dr.Mustafa YILDIRIM
		4	MEAN SQUARED ERROR MATRIX COMPARISONS BETWEEN WEIGHTED MIXED REGRESSION ESTIMATION	Asst. Prof. Dr. DÜNYA KARAPINAR MURAT POLAT Assoc. Prof. Dr. NİMET ÖZBAY Prof. Dr. SELAHATTİN KAÇIRANLAR
		5	SOME INTEGRAL TYPE BEST PROXIMITY CIRCLE RESULTS ON G-METRIC SPACES	Hatice Merve PEKER Assoc. Prof. Dr. Nihal TAŞ
		6	λ -STATISTICAL CONVERGENCE OF ORDER α IN CONE METRIC SPACES	Arş. Gör. SÜLEYMAN SARIKAYA Prof. Dr. YAVUZ ALTIN

ICSAS 3rd International Conference on Architecture, Landscape Architecture and Urbanism 10 – 12 Nisan 2026 IZMİR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 10 Nisan 2026 / April 10, 2026 / 11:00 – 13:00 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 8	Associate Prof. Makbulenur ONUR	1	ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN LANDSCAPE ARCHITECTURE EDUCATION	Prof. Dr. Elif Merve ALPAK Prof. Dr. Tuğba DÜZENLİ
		2	SUSTAINABLE URBAN OPEN SPACE DESIGN	Prof. Dr. Elif Merve ALPAK Prof. Dr. Tuğba DÜZENLİ
		3	EFFECTS OF WINDOW-TO-WALL RATIO AND SOLAR TRANSMITTANCE ON ENERGY PERFORMANCE IN HOT CLIMATES	Res. Assist. Dr. OKAN ŞİMŞEK
		4	RECONSTRUCTING TOPOGRAPHY: FORM, PERFORMANCE, AND SPATIAL EXPERIENCE IN LANDSCAPE ARCHITECTURE	Prof. Dr. SERAP YILMAZ Res.Asst. Nida KURAK SEZGİN
		5	AN ANALYSIS OF SPATIAL AFFORDANCE IN URBAN GREEN SPACES THROUGH THE LENS OF WOMEN'S EXPERIENCES: THE CASE OF TRABZON BOTANICAL GARDEN	Res.Asst., Nida KURAK SEZGİN Prof.Dr., Serap YILMAZ
		6	IMITATING NATURE: BIOMIMICRY IN LANDSCAPE DESIGN	Associate Prof. Makbulenur ONUR Asist.Prof. Dr., Demet Ulku GULPINAR SEKBAN
		7	LANDSCAPE VALUE OF ORCHID GARDENS: THE CASE OF SINGAPORE	Associate Prof. Makbulenur ONUR Asist.Prof. Dr., Demet Ulku GULPINAR SEKBAN

ICSAS 4th 4th International Conference on Mathematics 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 10 Nisan 2026 / April 10, 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 1	Assoc. Prof. Dr. Dimitri Stavros	1	NONLINEAR DYNAMICAL SYSTEMS ANALYSIS FOR PREDICTING CHAOTIC BEHAVIOR IN ALGERIAN DESERT ECOSYSTEMS	Prof. Dr. Karim Belkacem Dr. Nadia Zerhouni Yacine Amrane
		2	OPTIMAL CONTROL THEORY APPLICATIONS IN ALGERIAN WATER RESOURCE MANAGEMENT MODELS	Assoc. Prof. Dr. Samir Lounis Amina Bouzid Karim Mansouri Zahra Haddad
		3	FRACTIONAL CALCULUS METHODS FOR SOLVING HEAT TRANSFER EQUATIONS IN INDIAN INDUSTRIAL PROCESSES	Dr. Rajesh Kumar Priya Sharma
		4	GRAPH THEORY ALGORITHMS FOR NETWORK OPTIMIZATION IN INDIAN TRANSPORTATION SYSTEMS	Prof. Dr. Sanjay Patel Anjali Desai Rohan Mehra
		5	STOCHASTIC PROCESSES MODELING FOR KAZAKHSTANI FINANCIAL MARKET VOLATILITY PREDICTION	Assoc. Prof. Dr. Gulnara Abayeva Yerzhan Tolegenov
		6	NUMERICAL SOLUTIONS TO PARTIAL DIFFERENTIAL EQUATIONS IN KAZAKH PETROLEUM RESERVOIR SIMULATIONS	Dr. Aizhan Kassenova Nurlan Bekbolatov Dina Sarsenbayeva
		7	DIFFERENTIAL GEOMETRY APPLICATIONS IN ANALYZING GREEK ANCIENT ARCHITECTURAL STRUCTURES	Prof. Dr. Eleni Papadopoulos Dr. Nikos Karamanlis
		8	FUNCTIONAL ANALYSIS TECHNIQUES FOR QUANTUM MECHANICS PROBLEMS IN GREEK RESEARCH	Assoc. Prof. Dr. Dimitri Stavros Maria Kostas

ICSAS 4th International Conference on Mathematics 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224				
10 Nisan 2026 / April 10, 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 2	Assoc. Prof. Dr. Mira Gashi	1	NONLINEAR DYNAMICAL SYSTEMS ANALYSIS FOR CHAOTIC BEHAVIOR PREDICTION IN IRANIAN HYDROLOGICAL MODELS	Dr. Soraya Karimi Ali Jafari
		2	FRACTIONAL CALCULUS APPLICATIONS IN OPTIMIZING IRANIAN RENEWABLE ENERGY GRIDS	Assoc. Prof. Dr. Hassan Tavakoli Fatemeh Hosseini
		3	GRAPH THEORY APPROACHES TO ALBANIAN URBAN TRANSPORTATION NETWORK OPTIMIZATION	Dr. Arben Hoxha Elsa Deda Prof. Dr. Luan Kuci
		4	NUMBER THEORY INVESTIGATIONS INTO ALBANIAN CRYPTOGRAPHIC SECURITY PROTOCOLS	Prof. Dr. Ivan Petrov Dr. Natalia Sokolova Mikhail Ivanov
		5	STOCHASTIC PROCESSES MODELING FOR RUSSIAN FINANCIAL MARKET VOLATILITY FORECASTING	Assoc. Prof. Dr. Mira Gashi Krenar Lleshi
		6	TOPOLOGICAL DATA ANALYSIS FOR RUSSIAN BIOMEDICAL IMAGE PROCESSING ALGORITHMS	Assoc. Prof. Dr. Elena Kuznetsova
		7	DIFFERENTIAL EQUATIONS SOLUTIONS FOR EGYPTIAN POPULATION GROWTH PROJECTIONS	Prof. Dr. Ahmed El-Sayed Dr. Fatima Mahmoud Karim Abdel Nadia Salem

ICSAS 3rd International Conference on Biology, Biochemistry and Molecular Biology 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 10 Nisan 2026 / April 10, 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 3	Assoc. Prof. Dr. Firew Bekele	1	MICROBIAL DIVERSITY AND FUNCTIONAL ANALYSIS IN TAIWAN HIGH-MOUNTAIN HOT SPRINGS	Prof. Dr. Li-Wei Chen Dr. Mei-Hui Lin Hao-Ting Wu Yi-Chen Huang
		2	PHYTOREMEDIATION POTENTIAL OF TAIWANESE NATIVE PLANTS FOR INDUSTRIAL WASTEWATER TREATMENT	Assoc. Prof. Dr. Chun-Yen Wang Shu-Fen Tsai
		3	GENETIC ADAPTATION MECHANISMS OF ETHIOPIAN COFFEE ARABICA VARIETIES TO DROUGHT STRESS	Dr. Alemayehu Tadesse Meron Getachew Prof. Dr. Solomon Abate
		4	BIODIVERSITY CONSERVATION STRATEGIES FOR ETHIOPIAN HIGHLAND FROG SPECIES	Assoc. Prof. Dr. Firew Bekele Tigist Demissie
		5	MOLECULAR IDENTIFICATION OF IRANIAN PISTACHIO PATHOGENS AND RESISTANCE GENES	Dr. Reza Jalali Fatemeh Karimi Prof. Dr. Mohammad Hosseini
		6	PHYTOCHEMICAL SCREENING OF MEDICINAL HERBS FROM IRANIAN ZAGROS MOUNTAINS	Assoc. Prof. Dr. Sara Mahmoudi Ali Rezaei
		7	ENDANGERED BIRD POPULATION DYNAMICS IN GEORGIAN CAUCASUS MOUNTAIN ECOSYSTEMS	Dr. Giorgi Tsivtsivadze Nino Chikhradze Lasha Kapanadze
		8	FUNGAL DIVERSITY SURVEY IN GEORGIAN BLACK SEA COASTAL FORESTS	Prof. Dr. Mariam Lomtadze Irakli Beridze
		9	GENETIC DIVERSITY ASSESSMENT OF GEORGIAN WINE GRAPE CULTIVARS	Assoc. Prof. Dr. Tamar Gelashvili Koba Kervalishvili

ICSAS 3rd International Conference on Biology, Biochemistry and Molecular Biology 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 10 Nisan 2026 / April 10, 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 4	Assoc. Prof. Dr. Elnur Hasanov Dr. Aysel Mammadova	1	ENZYMATIC SYNTHESIS OF NOVEL GLYCOLIPIDS FOR BIOMEDICAL APPLICATIONS USING ENGINEERED LIPASES	Prof. Dr. Lim Wei Ming Dr. Tan Soo Ling Chen Yi Xuan
		2	MITOCHONDRIAL DYSFUNCTION AND OXIDATIVE STRESS BIOMARKERS IN NEURODEGENERATIVE DISEASE MODELS	Assoc. Prof. Dr. Rajesh Kumar Ng Hui Fen Dr. Amirul Al-Ashraf
		3	BIOCHEMICAL CHARACTERIZATION OF DATE PALM PHOSPHATASES UNDER DROUGHT STRESS CONDITIONS	Dr. Ahmed El-Sayed Fatima Mahmoud
		4	METABOLIC PATHWAY ANALYSIS OF ANTIBIOTIC-PRODUCING ENDOPHYTES FROM EGYPTIAN DESERT PLANTS	Prof. Dr. Nadia Karim Omar Hassan Layla Abdel
		5	INVESTIGATION OF LIPID PEROXIDATION PRODUCTS IN CARDIOVASCULAR DISEASE PATIENTS	Assoc. Prof. Dr. Elnur Hasanov Dr. Aysel Mammadova
		6	PROTEOMIC PROFILING OF STRESS-INDUCED CHANGES IN AZERBAIJANI GRAPE CULTIVARS	Leyla Ibrahimova Kamal Gurbanov Dr. Nigar Aliyeva
		7	GLYCOGENOLYSIS REGULATION IN HIGH-ALTITUDE ADAPTED LIVESTOCK FROM KAZAKHSTAN STEPPES	Prof. Dr. Aigerim Zhumaliyeva Nursultan Bektasov
		8	MICROBIAL ENZYME DISCOVERY FOR BIOFUEL PRODUCTION FROM KAZAKH WHEAT RESIDUES	Dr. Dana Tulegenova Assoc. Prof. Dr. Yerzhan Mukhammedov Aidana Kassenova

ICSAS 3rd International Conference on Biology, Biochemistry and Molecular Biology 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 10 Nisan 2026 / April 10, 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 5	Assoc. Prof. Dr. Leyla Hasanova	1	CRISPR-CAS9 MEDIATED GENE EDITING FOR DROUGHT RESISTANCE IN ROMANIAN WHEAT VARIETIES	Prof. Dr. Andrei Popescu Dr. Maria Ionescu Ioana Vasilescu
		2	EPIGENETIC MODIFICATIONS ASSOCIATED WITH CANCER PROGRESSION IN ROMANIAN POPULATIONS	Assoc. Prof. Dr. Radu Stanescu Elena Dragomir Mihai Popa
		3	NANOPARTICLE DELIVERY SYSTEMS FOR SIRNA THERAPEUTICS IN EGYPTIAN LIVER CANCER MODELS	Dr. Ahmed Khalil Fatima Salem Omar Hassan Prof. Dr. Nadia El-Gendy
		4	MITOCHONDRIAL DNA MUTATIONS LINKED TO METABOLIC DISORDERS IN EGYPTIAN COHORTS	Assoc. Prof. Dr. Karim Abdel Layla Mahmoud
		5	TELOMERE LENGTH VARIATIONS AND AGING PROCESSES IN AZERBAIJANI ELDERLY POPULATIONS	Dr. Elnur Mammadov Assoc. Prof. Dr. Leyla Hasanova Nigar Aliyeva
		6	NON-CODING RNA REGULATION OF GENE EXPRESSION IN AZERBAIJANI CARDIOVASCULAR PATIENTS	Prof. Dr. Kamal Huseynov Aysel Ibrahimova
		7	GENOME-WIDE ASSOCIATION STUDIES FOR DIABETES SUSCEPTIBILITY IN PAKISTANI POPULATIONS	Dr. Arif Khan Sana Malik Assoc. Prof. Dr. Bilal Ahmed Hina Gul
		8	MICRORNA BIOMARKERS FOR BREAST CANCER EARLY DETECTION IN PAKISTANI WOMEN	Prof. Dr. Faisal Rehman Zainab Noor
		9	PROTEIN-PROTEIN INTERACTION NETWORKS IN PAKISTANI LUNG CANCER PATHOGENESIS	Dr. Omar Siddiqui Rabia Saleem Muhammad Arif

ICSAS 3rd International Conference on Biology, Biochemistry and Molecular Biology 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 10 Nisan 2026 / April 10, 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 6	D Assis. Prof. Dr. Nyoman Artawa	1	PHYTOREMEDIATION POTENTIAL OF ROMANIAN DANUBE DELTA PLANTS FOR HEAVY METAL POLLUTION	Prof. Dr. Andrei Popescu Dr. Maria Ionescu Ioana Vasilescu
		2	MICROBIAL DIVERSITY IN CARPATHIAN CAVE ECOSYSTEMS AND THEIR BIOTECHNOLOGICAL APPLICATIONS	Assoc. Prof. Dr. Radu Stanescu Elena Dragomir Victor Popa
		3	CORAL BLEACHING RESISTANCE MECHANISMS IN INDONESIAN RAJA AMPAT MARINE PROTECTED AREAS	Dr. Sari Wijaya Budi Santoso Lina Pratiwi Dewi Kusuma I Made Setiawan
		4	GENETIC DIVERSITY ASSESSMENT OF SUMATRAN ORANGUTAN POPULATIONS USING NON-INVASIVE SAMPLING	Assis. Prof. Dr. Nyoman Artawa
		5	PHYTOCHEMICAL ANALYSIS OF PERSIAN GULF MANGROVE SPECIES FOR ANTICANCER ACTIVITY	Assoc. Prof. Dr. Reza Jalali Fatemeh Karim Mohammad Rezaei
		6	MICROPLASTIC INGESTION EFFECTS ON IRANIAN CASPIAN SEA FISH GUT MICROBIOMES	Dr. Soraya Mahmoudi Ali Hosseini
		7	CUBAN BIO-DIVERSITY CONSERVATION STRATEGIES FOR ENDANGERED AMPHIBIAN SPECIES	Prof. Dr. Carlos Rodriguez Dr. Ana Morales Luis Fernandez
		8	MOLECULAR EVOLUTION OF VIRUS-HOST INTERACTIONS IN CUBAN BAT RESERVOIRS	Assoc. Prof. Dr. Maria Gonzalez Pedro Alvarez Sofia Ramirez
		9	THERMOTOLERANT YEAST STRAINS FROM CUBAN HOT SPRINGS FOR BIOETHANOL PRODUCTION	Dr. Javier Lopez Yamilka Perez

ICSAS 6th International Conference on Education 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 10 Nisan 2026 / April 10, 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 7	Assoc. Prof. Dr. Budi Santoso	1	INNOVATIVE STEM EDUCATION MODELS FOR RURAL NORTH MACEDONIAN PRIMARY SCHOOLS	Prof. Dr. Nikola Petrovski Elena Georgieva Stefan Dimitrov
		2	DIGITAL LITERACY PROGRAMS ADDRESSING GENDER GAPS IN MACEDONIAN SECONDARY EDUCATION	Assoc. Prof. Dr. Marija Ilievska Dr. Aleksandar Risteski Ana Kostovska
		3	CULTURALLY RESPONSIVE TEACHING STRATEGIES IN INDONESIAN MULTILINGUAL CLASSROOMS	Assoc. Prof. Dr. Budi Santoso Dr. Sari Wijaya
		4	INTEGRATING TRADITIONAL WAYANG ARTS INTO INDONESIAN PRIMARY CURRICULUM	Assoc. Prof. Dr. Nyoman Suryani Iwan Pratama Dewi Lestari
		5	CHALLENGES OF REMOTE LEARNING IMPLEMENTATION IN IRANIAN RURAL DISTRICTS	Dr. Reza Ahmadi Fatemeh Karimi
		6	TEACHER TRAINING PROGRAMS FOR INCLUSIVE EDUCATION IN IRANIAN SPECIAL NEEDS SCHOOLS	Leila Hosseini Prof. Dr. Hassan Jafari Mohammad Rezaei
		7	CUBAN LITERACY CAMPAIGN MODELS ADAPTED FOR ADULT EDUCATION IN REMOTE AREAS	Assoc. Prof. Dr. Carlos Rodriguez Dr. Maria Gonzalez
		8	MUSIC EDUCATION AS SOCIAL MOBILITY TOOL IN CUBAN URBAN COMMUNITIES	Prof. Dr. Ana Morales Dr. Luis Fernandez Sofia Ramirez

ICSAS 6th International Conference on Education 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 10 Nisan 2026 / April 10, 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 8	Assoc. Prof. Dr. Elara Hoxha	1	PERSONALIZED LEARNING PATHWAYS USING AI ADAPTIVE ALGORITHMS IN INDONESIAN VOCATIONAL HIGH SCHOOLS	Prof. Dr. Budi Santoso Dr. Sari Wijaya Lina Pratiwi I Made Artawa
		2	AI-DRIVEN LANGUAGE ACQUISITION TOOLS FOR REMOTE INDONESIAN RURAL STUDENTS	Assoc. Prof. Dr. Nyoman Sujana Dewi Ratna Agus Setiawan
		3	DEVELOPING AI CHATBOTS FOR MATHEMATICS TUTORING IN INDIAN RURAL GOVERNMENT SCHOOLS	Dr. Priya Sharma Vikram Joshi Kavya Nair
		4	MACHINE LEARNING MODELS FOR PREDICTING STUDENT DROPOUT RATES IN HIGHER EDUCATION	Prof. Dr. Arjun Mehra Divya Reddy
		5	AI-POWERED ASSESSMENT SYSTEMS FOR ALBANIAN PRIMARY EDUCATION CURRICULUM	Assoc. Prof. Dr. Elara Hoxha Besnik Leka Mira Deda
		6	VIRTUAL REALITY SIMULATIONS ENHANCED BY AI FOR VOCATIONAL TRAINING IN ALBANIA	Dr. Alban Kreci Elona Meta
		7	NATURAL LANGUAGE PROCESSING FOR ARABIC LANGUAGE TEACHING IN QATARI INTERNATIONAL SCHOOLS	Prof. Dr. Khalid Al-Thani Fatima Al-Mansoori Noor Salem

ICSAS 6th International Conference on Education 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 10 Nisan 2026 / April 10, 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 9	Assoc. Prof. Dr. Enea Lika	1	PHYTOREMEDIATION POTENTIAL OF INDONESIAN TROPICAL PLANTS FOR HEAVY METAL SOIL CONTAMINATION	Dr. Sari Wijaya Lina Pratiwi I Made Artawa
		2	MICROBIAL DIVERSITY IN INDONESIAN RICE PADDY SOILS UNDER ORGANIC FARMING PRACTICES	Assoc. Prof. Dr. Nyoman Sujana Dewi Ratna Agus Setiawan
		3	SOIL EROSION MODELING AND CONSERVATION STRATEGIES IN HIMALAYAN AGRICULTURAL LANDSCAPES	Dr. Arjun Patel Priya Sharma Rohan Mehra
		4	BIOCHAR APPLICATION EFFECTS ON SOIL FERTILITY IN SEMI-ARID INDIAN CROPPING SYSTEMS	Prof. Dr. Vikram Singh Assis. Pro. Dr. Neha Gupta Sanjay Patel Mirela Deda Erion Hoxha
		5	ORGANIC AMENDMENTS IMPACT ON SOIL MICROBIAL ACTIVITY IN ALBANIAN MEDITERRANEAN OLIVE GROVES	Assoc. Prof. Dr. Enea Lika
		6	CLIMATE CHANGE EFFECTS ON ALBANIAN MOUNTAIN SOIL CARBON SEQUESTRATION POTENTIAL	Dr. Liridon Kuci Anila Meta Flamur Bega
		7	SALINE SOIL RECLAMATION TECHNIQUES USING HALOPHYTES IN QATARI ARID ECOSYSTEMS	Prof. Dr. Khalid Al-Mansoori Fatima Hassan Noor Salem
		8	DUNE STABILIZATION AND SOIL CONSERVATION STRATEGIES FOR QATARI COASTAL AGRICULTURE	Assoc. Prof. Dr. Omar Al-Fahim Sara Al-Ketbi

ICSAS 6th International Conference on Education 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 10 Nisan 2026 / April 10, 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 10	Assoc. Prof. Dr. Yerzhan Bekbolatov	1	INNOVATIVE LANGUAGE ACQUISITION METHODS FOR BILINGUAL CHILDREN IN ALGERIAN PRIMARY SCHOOLS	Karim Zahir Fatima Lounis Prof. Dr. Amina Belkacem Samir Boualem
		2	STEM EDUCATION INTEGRATION THROUGH PLAY-BASED LEARNING IN RURAL ALGERIAN COMMUNITIES	Assoc. Prof. Dr. Yacine Hadrami Nadia Cherif
		3	DIGITAL LITERACY DEVELOPMENT FOR UNDERPRIVILEGED CHILDREN IN INDIAN URBAN SLUMS	Dr. Priya Sharma Prof. Dr. Arjun Mehra Kavya Nair
		4	CULTURAL HERITAGE PRESERVATION THROUGH STORYTELLING IN INDIAN PRESCHOOL CURRICULA	Assoc. Prof. Dr. Vikrant Singh Pooja Desai
		5	MATHEMATICS ANXIETY REDUCTION STRATEGIES FOR KAZAKHSTANI MIDDLE SCHOOL STUDENTS	Dr. Aigerim Tolegenova Nursultan Abayev Dana Kairatova
		6	INCLUSIVE EDUCATION MODELS FOR CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS IN KAZAKHSTAN	Assoc. Prof. Dr. Yerzhan Bekbolatov Aidana Sarsenova Ruslan Zhumatov
		7	CREATIVE ARTS THERAPY FOR EMOTIONAL DEVELOPMENT IN GREEK PRIMARY EDUCATION	Prof. Dr. Eleni Papadopoulos Dr. Nikos Karamanlis
		8	PHILOSOPHICAL INQUIRY METHODS IN GREEK EARLY CHILDHOOD CLASSROOM DISCUSSIONS	Assoc. Prof. Dr. Dimitri Stavros Maria Kostas

ICSAS 3rd International Conference on Biology, Biochemistry and Molecular Biology 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 12 Nisan 2026 / April 12, 2026 / 11:00 – 13:00 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 1	Dr. Öğr. Üyesi GÖZDE KARABULUT	1	IN VITRO ANTIOXIDANT ACTIVITY OF METHANOLIC EXTRACT OBTAINED FROM CITRULLUS LANATUS ((THUNB.) MATSUM. & NAKAI) (WATERMELON) FRUIT	Graduate student, Zeynep SEVİM Dr. Figen ERDEM ERİŞİR Prof. Dr. Ökkeş YILMAZ
		2	INVESTIGATION OF THE CYTOTOXICITY OF GEASTRUM FIMBRIATUM AND GEASTRUM RUFESCENS SPECIES	Gizem GENÇ Nurdan SARAÇ
		3	YENİ NESİL ÇEVRESEL KİRLLETİCİ 6PPD-KİNON'UN PANKREATİK BETA HÜCRELERİNDE (INS-1) OLUŞTURDUĞU SİTOTOKSİK VE FONKSİYONEL HASARIN <i>IN VITRO</i> DEĞERLENDİRİLMESİ	Dr. Öğr. Üyesi GÖZDE KARABULUT
		4	<i>Escherichia coli</i> 'DE <i>cbpA</i> GENİNİN FENOLİK ASİT TOLERANSINDAKİ ROLÜ: MUTANT VE KOMPLEMENTASYON ANALİZİNDEN KANITLAR	KADRIYE ASLIHAN ONAT TAŞDELEN HATİCE ÖZTÜRKEL KABAKAŞ Dr. Öğr. Gör. MERVE SEZER KÜRKCÜ Doç. Dr. BEKİR ÇÖL
		5	DIFFERENTIAL TRANSCRIPTIONAL RESPONSE OF THE <i>yrbF</i> (<i>mfaF</i>) GENE TO STRUCTURALLY RELATED PHENOLIC ACIDS IN <i>ESCHERICHIA COLI</i>	Öğr. Gör. Dr., Merve SEZER KÜRKCÜ Hatice ÖZTÜRKEL KABAKAŞ Kadriye Aslıhan ONAT TAŞDELEN Dr. Öğr. Üyesi, Esra DİBEK Prof. Dr., Bekir ÇÖL
		6	THE MULTIFACETED EFFECTS OF PROBIOTICS ON HEALTH: A CURRENT ASSESSMENT OF IMMUNE REGULATION, INFLAMMATION SUPPRESSION, AND ANTICANCER POTENTIAL	Dr. Sümeyye AKBULUT
		7	DETERMINATION OF ANTICANCER ACTIVITY AND BIOCOMPATIBILITY OF COMMERCIAL AND SYNTHESIZED PLA-PEG-PLA BLOCK COPOLYMERS	Assistant Prof Asli KARA Professor Dursun Ali KOSE Professor Gulcin Alp AVCI Professor Emre AVCI

ICSAS 1st International Conference on Language and Literature 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 12 Nisan 2026 / April 12, 2026 / 11:00 – 13:00 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 2	Doç. Dr. AYSEL ARSLAN	1	HUMANISTIC PERSPECTIVES IN THE MODERN YEMENI NOVEL: THE CASE OF AHMED QĀSIM 'ALĪ AL-'ARĪQĪ	Doç. Dr. RIFAT AKBAŞ
		2	EMĪNE ŐENLĪKOĐLU'NUN MARĪA ROMANINI HĪDAYET ROMANI OLARAK OKUMAK	Dr., Batuhan ŐUORUŐ
		3	ĪLAHĪ FEYĪZDEN SŪHANA: CEVRĪ DĪVANI'NDA ŐĪİR VE ŐĀİRLİK	Doçent, MURAT KEKLİK
		4	LINGUISTIC DISCRIMINATION AND EDUCATIONAL INEQUALITY	Nadezda ERYILDIZ, M. A. (FU Berlin)
		5	SOCIAL APHASIA: PANOPTICON AND NEWSPEAK PERSPECTIVES – AN ANALYSIS OF THE NOVEL 1984	Doç. Dr. AYSEL ARSLAN
		6	FROM INDIVIDUAL LONELINESS TO COLLECTIVE UNREST: AN ONTOLOGICAL ANALYSIS OF ASOCIALITY AND SOCIAL MELANCHOLIA IN THE SORROWS OF YOUNG WERTHER	Doç. Dr. AYSEL ARSLAN
		7	THE IMAGE OF MIRZA ALAKBAR SABIR IN THE HISTORICAL NOVEL "SABIR" BY AZIZA JAFARZADEH	SEVĪNJ MĪRZAYEVA
		8	ERZURUM AĐZI ÖRNEKLEMİNDE MĪZAH	Yüksek Lisans Öğrencisi Selim ARSLAN

ICSAS 6th International Conference on Education 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 12 Nisan 2026 / April 12, 2026 / 11:00 – 13:00 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator	Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors	
HALL / SALON 3	Assoc. Prof. TUFAN İNALTEKİN	1	CONTENT ANALYSIS OF ARTICLES ON READABILITY IN TURKISH LANGUAGE EDUCATION: 2000-2023	Master's Student, Göksel ÇAĞLAR Assistant Professor, Erhan ÇAPOĞLU
		2	AN ANALYSIS OF ABDURRAHİM KARAKOÇ'S POEMS "DAVA ŞİİRLERİ" AND "HASAN'A MEKTUPLAR" ACCORDING TO THE VIRTUE-VALUE-ACTION MODEL	HİLAL PENPE Dr. Öğretim Üyesi , ERHAN ÇAPOĞLU
		3	FEN BİLGİSİ ÖĞRETMEN ADAYLARININ YAPAY ZEKA PROGRAMI GEMİNİ İLE YAPTIKLARI DİJİTAL MATERYALLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ	Alper SAKİN Prof. Dr. GülDEM DÖNEL AKGÜL Zeynep YALÇIN Meryem YETKİN
		4	DİJİTAL İÇERİKLER FEN BİLGİSİ DERS KİTAPLARINDA NASIL KULLANILMIŞTIR?	Alper SAKİN Prof. Dr. GülDEM DÖNEL AKGÜL Zeynep YALÇIN Meryem YETKİN
		5	AN ANALYSIS OF THE '365-DAY STORY SERIES' IN TERMS OF VALUES	Master's Student, Pınar CUDA Assistant Professor, Erhan ÇAPOĞLU
		6	ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN AFET BİLİNCİ FARKINDALIK DÜZEYLERİNİN DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ	Yüksek Lisans Öğrencisi, HANİFİ KARATAŞ Prof. Dr., MUSTAFA ÖZTÜRK
		7	AN EXAMINATION OF 8TH GRADE STUDENTS' UNDERSTANDING OF THE SHAPES OF THE EARTH AND THE MOON	Asst. Prof. TOLGA SAKA Assoc. Prof. TUFAN İNALTEKİN

ICSAS 4th International Conference on Nursing, Midwifery and Health Sciences 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 12 Nisan 2026 / April 12, 2026 / 11:00 – 13:00 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 4	Prof. Dr. Aynur AYTEKİN ÖZDEMİR	1	PEDİATRİK HASTALARDA GÖĞÜS TÜPÜ ÇIKARMA İŞLEMİNDE AĞRI YÖNETİMİ: HEMŞİRELİK YAKLAŞIMLARINA YÖNELİK BİR DERLEME	Uzm. Hemşire Gamze DURAN KÜÇÜK Prof. Dr. Aynur AYTEKİN ÖZDEMİR
		2	YENİDOĞAN YOĞUN BAKIM ÜNİTELERİNDE EMZİRMENİN GÜÇLENDİRİLMESİNDE KANITA DAYALI BİR BAKIŞ: MOTİVASYONEL GÖRÜŞME	Arş. Gör. Esmâ ÜNAL AKTAŞ Prof. Dr. Aynur AYTEKİN ÖZDEMİR
		3	MOBİL SAĞLIK UYGULAMALARININ BARIATRİK CERRAHİ SONRASI HASTA SONUÇLARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	Dr. Beyzanur KIZILOĞLU AĞGÜL
		4	REPRODUCTIVE HEALTH AND NURSING ROLES IN WOMEN EXPOSED TO DOMESTIC VIOLENCE	Lecturer. Dr., ZELİHA TURAN
		5	GÖÇMEN VE MÜLTECİ KADINLARDA GEBELİK/DOĞUM HİZMETLERİNE ERİŞİM: SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ	Öğrenci, AMİRA KARİM Arş. Gör. Dr. ÇİĞDEM ŞEN TEPE

ICSAS 3rd International Conference on Architecture, Landscape Architecture and Urbanism 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 12 Nisan 2026 / April 12, 2026 / 11:00 – 13:00 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 5	Assist. Prof. Dr., Aysel YAVUZ	1	URBAN PLANNING APPROACHES ACCORDING TO CLIMATE SCENARIOS	Arş. Gör. Dr., SEYHAN SEYHAN Prof. Dr., ELİF BAYRAMOĞLU Prof. Dr., BANU ÇİÇEK KURDOĞLU
		2	CLIMATE-ADAPTIVE PLAYGROUND DESIGN CRITERIA FOR URBAN PARKS	Arş. Gör. Dr., SEYHAN SEYHAN Prof. Dr., ELİF BAYRAMOĞLU Prof. Dr., BANU ÇİÇEK KURDOĞLU
		3	BİTKİSEL TASARIMDA ENTROPİ: ANALOJİK BİR YAKLAŞIM	Dr. Sinem KIZILASLAN
		4	KENTSEL DİRENÇLİLİK BAĞLAMINDA YEŞİL ALANLARIN ÇOK BOYUTLU İŞLEVLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	Arş. Gör., Rıdvan TİK Doç. Dr., Tuncay KAYA
		5	SÜRDÜRÜLEBİLİR PEYZAJ YÖNETİMİNDE ÇİM ATIKLARININ MALÇ OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ VE SU VERİMLİLİĞİNE ETKİSİ	Arş. Gör., RIDVAN TİK Doç. Dr., TUNCAY KAYA
		6	STREETS AS PLAY SPACES FOR CHILDREN	Prof. Dr., Habibe ACAR Dr. Öğr. Üyesi, Aysel YAVUZ Prof. Dr., Hilal TURGUT
		7	FROM FORM TO FLOW: SOCIAL LANDSCAPES AS GENERATORS OF PHYSICAL ACTIVITY IN CONTEMPORARY URBAN PARKS	Assist. Prof. Dr., Aysel YAVUZ Prof. Dr., Habibe ACAR Prof. Dr., Hilal TURGUT
		8	THE EFFECTS OF PERIPHERY FORMATION ON THE LANDSCAPE: THE TRABZON YOMRA-KAŞÜSTÜ EXAMPLE	Dr. Öğr. Üyesi Duygu AKYOL KUYUMCUOĞLU Prof. Dr. Sema MUMCU

ICSAS 4th International Conference on Theology 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 12 Nisan 2026 / April 12, 2026 / 11:00 – 13:00 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 6	Doç. Dr. Necattin HANAY	1	SCIENTIFIC PROGRESS AND THE TRANSFORMATION OF RATIONALITY IN THE HISTORY OF SCIENCE: BACHELARD'S DIALECTICAL APPROACH BETWEEN DISCONTINUITY AND CUMULATIVISM	R.A. Dr. Ömer Faruk Karaköse
		2	ANTAKYALI BİR MUHADDİS: EBU SEHL HEYSEM b. CEMİL- İLMİ KİŞİLİĞİ VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ	Öğr.Gör. Dr., Ahmet Emre AYDINLI
		3	CERH VE TA'DİL LİTERATÜRÜNDE “ŞEYH” KAVRAMININ KULLANIM FORMLARI	Yüksek Lisans Öğrencisi, Şeyma ŞEKER Prof. Dr., Sezai ENGİN
		4	THE RELATIONSHIP BETWEEN THE QUR'AN, REASON, AND SCIENCE IN 'ABBĀS MAHMŪD AL-'AQQĀD'S AL-FALSAFAH AL-QUR'ĀNĪYYAH: AN ISSUE-CENTERED MODE OF INTERPRETATION	Doç. Dr. Necattin HANAY
		5	ÖLÜM KORKUSUNDAN ÖLÜMSÜZLÜK TASARIMINA: TRANŞÜMANİZM VE VAROLUŞUN YENİDEN İNŞASI	Zeynep Kaya Dr. Öğr. Mustafa Dikmen
		6	“SEÇİLMİŞ AİLE” TASAVVURUNUN ARKEOLOJİSİ: ANTİK MİSİR VE AİLE FENOMENOLOJİSİ	Funda Nur Ünlü Prof.Dr. Şevket Yavuz

ICSAS 4th International Conference on Theology 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 12 Nisan 2026 / April 12, 2026 / 11:00 – 13:00 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 7	Dr. Ülkü Koçak	1	THE PROBLEM OF TARQİQ-İMĀLA RELATIONSHIP IN THE SCIENCE OF QIRĀ'ĀT: CONCEPTUAL ANALYSIS AND REFLECTIONS IN PRACTICE	Dr. RESUL AKCAN
		2	QUR'ANIC RECITATION IN THE DIGITAL AGE: THE POPULARIZING AND TRANSFORMATIVE EFFECTS OF SOCIAL MEDIA PLATFORMS	Asist. Prof., İHSAN SÜTŞURUP
		3	THE SPIRITUAL MOTIVATIONS OF THE COMPANIONS IN LEARNING THE QUR'AN	Dr. Öğretim Üyesi, KENAN AKLAN
		4	ANADOLU'NUN MANEVİ COĞRAFYASINDA BİR DURAK HAYDARDEDE TÜRBESİ	Yüksek Lisans Öğrencisi, ADEM TAŞKIN
		5	THE METHODOLOGY, SOURCES, AND SIGNİFİCANCE AS A SOURCE OF UNDERSTANDING THE QUR'ĀN: A CASE STUDY OF IBN QUTAYBA'S TA'WİL MUSHKİL AL-QUR'ĀN	Master's student, ABDURRAHMAN ENES ATAKUL Assoc. Dr., MURAT BAHAR
		6	FİTRAH AND BELIEF IN GOD: A COMPARISON BETWEEN ISLAMIC THOUGHT AND CONTEMPORARY PHILOSOPHY OF RELIGION	Dr. Ülkü Koçak

ICSAS 4th International Conference on Theology 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 12 Nisan 2026 / April 12, 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 1	Assis. Prof. Dr. Elena Bucataru	1	THE ECUMENICAL DIALOGUE BETWEEN ORTHODOX AND CATHOLIC TRADITIONS IN CONTEMPORARY MOLDOVA	Prof. Dr. Ion Crețu
		2	THEOLOGICAL IMPLICATIONS OF SECULARIZATION ON MOLDOVAN ORTHODOX SPIRITUALITY	Assis. Prof. Dr. Elena Bucataru Victor Rusu Petru Lupașcu Ana Maria Popescu
		3	INTERFAITH DIALOGUE BETWEEN CONFUCIANISM AND CHRISTIANITY IN MODERN TAIWANESE SOCIETY -yu	Dr. Li Wei-min Chen Yi-ling Wang Hsiao Tsai Chun-hsiung
		4	TAOIST INFLUENCES ON CONTEMPORARY TAIWANESE CHRISTIAN LITURGICAL PRACTICES	Dr. Huang Mei-ling
		5	ISLAMIC REVIVALISM AND NATIONAL IDENTITY FORMATION IN SECULAR KYRGYZSTAN	Assoc. Prof. Dr. Almazbek Asanov Gulnara Ibraimova Nurbol Otorbayev
		6	CHRISTIAN MISSIONARY ACTIVITIES AMID CENTRAL ASIAN ISLAMIC TRADITIONS	Dr. Jamilya Toktogulova Eldar Kaparov
		7	INTERRELIGIOUS COEXISTENCE MODELS IN DUBAI'S MULTICULTURAL URBAN CONTEXT	Prof. Dr. Ahmed Al-Mansoori Fatima Khalil Omar Saeed
		8	SUFI MYSTICISM AND CONTEMPORARY SPIRITUALITY IN EMIRATI MUSLIM COMMUNITIES	Assoc. Prof. Dr. Layla Al-Hashimi Khalid Rahman

ICSAS 4th International Conference on Theology 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 12 Nisan 2026 / April 12, 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator	Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors	
HALL / SALON 2	Assoc. Prof. Dr. Reza Jalali	1	THE ROLE OF ETHIOPIAN ORTHODOX THEOLOGY IN SHAPING CONTEMPORARY AFRICAN CHRISTIAN IDENTITY	Assis. Prof. Dr. Mikael Tesfaye Dr. Selamawit Gebre Abraham Kebede
		2	ESCHATOLOGICAL INTERPRETATIONS IN ETHIOPIAN GE'EZ LITURGICAL TEXTS AND THEIR MODERN IMPLICATIONS	Assoc. Prof. Dr. Helen Assefa Yonas Berhanu Dawit Alemayehu
		3	MARIAN DEVOTION IN LEBANESE MARONITE THEOLOGY AND INTERFAITH DIALOGUE	Dr. Elias Khoury Prof. Dr. Nadia Rahme
		4	SHIITE-SUNNI ECUMENICAL DIALOGUE INITIATIVES IN CONTEMPORARY LEBANESE THEOLOGY	Fr. Antoine Sarkis Assoc. Prof. Dr. Layla Haddad
		5	ISLAMIC ESCHATOLOGY AND ENVIRONMENTAL ETHICS IN PAKISTANI MUSLIM SCHOLARSHIP	Prof. Dr. Imran Qureshi Dr. Amina Siddiqui
		6	QURANIC HERMENEUTICS AND GENDER ROLES IN PAKISTANI REFORMIST THEOLOGY	Assoc. Prof. Dr. Hassan Raza Sadia Mahmood
		7	SHIITE IMMAMOLGY AND POLITICAL AUTHORITY IN CONTEMPORARY IRANIAN THOUGHT	Prof. Dr. Ali Rezaei Dr. Fatima Hosseini Mehdi Karimi
		8	MYSTICAL INTERPRETATIONS OF SUFISM IN PERSIAN POETIC THEOLOGY	Assoc. Prof. Dr. Reza Jalali

ICSAS 4th International Conference on Theology 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 12 Nisan 2026 / April 12, 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 3	Assoc. Prof. Dr. Fatima Zubairu	1	AFRICAN INDIGENOUS SPIRITUALITY AND CHRISTIAN THEOLOGICAL SYNCRETISM IN CONTEMPORARY WORSHIP PRACTICES	Samuel Osei Dr. Kwame Nkosi Dr. Aisha Mwangi
		2	ISLAMIC ESCHATOLOGY INTERPRETATIONS THROUGH AFRICAN ORAL TRADITION LENSES	Assoc. Prof. Dr. Fatima Zubairu Elias Kofi
		3	SUFI MYSTICISM AND PHILOSOPHICAL EXISTENTIALISM IN MOROCCAN MALIKI SCHOLARSHIP	Dr. Nadia Belkacem Karim Zahir Dr. Ahmed Laraki
		4	IBN RUSHD'S RATIONALISM VERSUS AL-GHAZZALI'S INTUITIONISM IN MOROCCAN THEOLOGICAL DISCOURSE	Assoc. Prof. Dr. Fatima Jaber Youssef Hadrami
		5	AUGUSTINIAN GRACE THEOLOGY ADAPTATIONS IN TUNISIAN POST-COLONIAL CHRISTIAN THOUGHT	Dr. Sami Kallel Leila Trabelsi Prof. Dr. Hedi Ben Salem
		6	IBN ARABI'S UNITY OF BEING DOCTRINE IN CONTEMPORARY TUNISIAN SUFI PHILOSOPHY	Assoc. Prof. Dr. Moncef Bouazizi
		7	ORTHODOX HESYCHASM AND MACEDONIAN FOLK SPIRITUALITY INTERSECTIONS	Dr. Elena Risteska Prof. Dr. Nikola Petrovski
		8	BYZANTINE PALAMISM INFLUENCES ON MACEDONIAN THEOLOGICAL ANTHROPOLOGY	Assoc. Prof. Dr. Goran Trajkovski Marija Angelova

ICSAS 4th International Conference on Nursing, Midwifery and Health Sciences 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 12 Nisan 2026 / April 12, 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 4	Assoc. Prof. Dr. Nadia Cherkaoui	1	TELEHEALTH IMPLEMENTATION CHALLENGES FOR RURAL MATERNAL HEALTHCARE IN SUB-SAHARAN AFRICA	Prof. Dr. Amina Kone Dr. Samuel Mwangi Fatou Diop Kwame Asante
		2	PAIN MANAGEMENT PROTOCOLS FOR POSTOPERATIVE PATIENTS IN NIGERIAN PUBLIC HOSPITALS	Assoc. Prof. Dr. Ngozi Okeke Dr. Yusuf Bello Chiamaka Nwosu
		3	NURSE-LED DIABETES EDUCATION PROGRAMS FOR URBAN MOROCCAN DIABETIC PATIENTS	Prof. Dr. Fatima Zahra El Amrani Dr. Karim Benali Aicha Lahlou
		4	MENTAL HEALTH SUPPORT STRATEGIES FOR COVID-19 FRONTLINE NURSES IN MOROCCO	Assoc. Prof. Dr. Nadia Cherkaoui Youssef Idrissi Soukaina Mezouar
		5	PEDIATRIC NURSING INTERVENTIONS FOR RESPIRATORY INFECTIONS IN TUNISIAN CHILDREN	Dr. Lamia Ben Salem Assoc. Prof. Dr. Hassen Trabelsi Meriem Jrad Amel Kefi
		6	WOUND CARE MANAGEMENT TRAINING EFFECTS ON NURSE COMPETENCY IN TUNISIAN HOSPITALS	Prof. Dr. Moncef Zghal Dr. Nadia Bouaziz Sahar Ghrabi
		7	ELDERLY CARE MODELS AND FALL PREVENTION STRATEGIES IN NORTH MACEDONIAN NURSING HOMES	Assoc. Prof. Dr. Elena Petrovska Dr. Nikola Trajkovski Marija Angelova Ivan Kostovski
		8	CHRONIC DISEASE MANAGEMENT THROUGH COMMUNITY NURSING IN MACEDONIAN RURAL AREAS	Prof. Dr. Goran Popovski Dr. Biljana Risteska Tanja Milevska

ICSAS 4th International Conference on Nursing, Midwifery and Health Sciences 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 12 Nisan 2026 / April 12 , 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 5	Assoc. Prof. Dr. Chen Hui Min	1	MATERNAL NUTRITIONAL INTERVENTIONS IMPROVING FETAL BRAIN DEVELOPMENT OUTCOMES IN SINGAPORE	Prof. Dr. Lim Mei Ling Dr. Tan Wei Jie Sarah Ng
		2	TELEMEDICINE APPLICATIONS FOR HIGH-RISK PREGNANCY MONITORING IN URBAN SINGAPORE	Assoc. Prof. Dr. Chen Hui Min Dr. Rajesh Kumar Emily Wong
		3	GESTATIONAL DIABETES MANAGEMENT PROTOCOLS USING AI PREDICTIVE ANALYTICS IN CHINESE POPULATIONS	Prof. Dr. Zhang Wei Dr. Li Xiaoyan Wang Jun
		4	TRADITIONAL CHINESE MEDICINE INTEGRATION IN PRENATAL CARE FOR POSTPARTUM RECOVERY	Dr. Liu Mei Assoc. Prof. Chen Li
		5	PREVENTING MATERNAL MORTALITY THROUGH COMMUNITY HEALTH WORKER PROGRAMS IN RURAL TANZANIA	Prof. Dr. Amina Juma Dr. Elias Kweka Fatuma Ally
		6	NUTRITIONAL DEFICIENCY SCREENING AND INTERVENTIONS FOR PREGNANT WOMEN IN TANZANIAN REFUGEE CAMPS	Dr. Zawadi Mushi Joseph Njoroge
		7	PRENATAL CARE ACCESS IMPROVEMENT MODELS FOR RURAL WOMEN IN AZERBAIJAN	Prof. Dr. Leyla Hasanova Dr. Elnur Aliyev Nigar Mammadova
			MATERNAL MENTAL HEALTH SUPPORT SYSTEMS DURING PREGNANCY IN AZERBAIJANI CITIES	Assoc. Prof. Dr. Aysel Gurbanova Kamran Ibrahimov
		8	FETAL ULTRASOUND SCREENING EFFECTIVENESS FOR CONGENITAL ANOMALY DETECTION IN AZERBAIJAN	Dr. Sevinc Nuriyeva Farid Hasanov Zara Karimova

ICSAS 4th International Conference on Nursing, Midwifery and Health Sciences 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 12 Nisan 2026 / April 12 , 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator	Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors	
HALL / SALON 6	Assoc. Prof. Dr. Maria Rusu	1	TELEMEDICINE IMPLEMENTATION STRATEGIES FOR CHRONIC DISEASE MANAGEMENT IN SINGAPORE'S AGING POPULATION	Prof. Dr. Lim Wei Ming Dr. Tan Siew Ling Assoc. Prof. Dr. Ng Hui Fen
		2	MENTAL HEALTH INTERVENTIONS TARGETING WORKPLACE STRESS AMONG SINGAPOREAN HEALTHCARE WORKERS	Dr. Chloe Tan Rachel Lim Prof. Dr. Benjamin Goh
		3	NUTRITIONAL DEFICIENCY PREVENTION PROGRAMS IN RURAL MOLDOVAN COMMUNITIES	Assoc. Prof. Dr. Maria Rusu Ion Popa
		4	MATERNAL HEALTHCARE ACCESS IMPROVEMENT INITIATIVES IN MOLDOVA	Dr. Elena Cebotari Victor Lupascu Natalia Dragancea
		5	MALARIA VECTOR CONTROL STRATEGIES IN TANZANIAN COASTAL REGIONS	Prof. Dr. Juma Kilonzo Dr. Amina Mwamba
		6	COMMUNITY-BASED TUBERCULOSIS SCREENING PROGRAMS IN RURAL TANZANIA	Assoc. Prof. Dr. Elias Nkya Fatuma Juma Dr. Zuberi Mushi
		7	DIABETES PREVALENCE AND MANAGEMENT CHALLENGES IN ALGERIAN URBAN POPULATIONS	Prof. Dr. Karim Belhocine Dr. Nadia Zerhouni Yacine Amrane
			MENTAL HEALTH STIGMA REDUCTION CAMPAIGNS IN ALGERIAN SCHOOL COMMUNITIES	Assoc. Prof. Dr. Samir Lounis
		8	CARDIOVASCULAR DISEASE PREVENTION THROUGH COMMUNITY EDUCATION IN ALGERIA	Dr. Amina Hadji Mehdi Bouziane Prof. Dr. Zahra Bendaoud

ICSAS 4th International Conference on Nursing, Midwifery and Health Sciences 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 12 Nisan 2026 / April 12, 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 7	Assoc. Prof. Dr. Anjali Desai	1	EPIDEMIOLOGICAL PATTERNS OF DIABETES MELLITUS IN URBAN INDIAN POPULATIONS WITH SOCIOECONOMIC DISPARITIES	Prof. Dr. Rajesh Kumar Dr. Priya Sharma Vikram Singh
		2	MATERNAL HEALTH OUTCOMES AND NUTRITIONAL INTERVENTIONS IN RURAL INDIAN TRIBAL COMMUNITIES	Assoc. Prof. Dr. Anjali Desai Neha Patel Sanjay Mehta
		3	ADVANCES IN TELEMEDICINE FOR CARDIOVASCULAR DISEASE MANAGEMENT IN TAIWANESE ELDERLY	Dr. Wei-Ling Chen Hui-Ju Lin Prof. Dr. Ming-Hsien Tsai
		4	NEURODEGENERATIVE DISEASE PREVENTION STRATEGIES THROUGH TRADITIONAL TAIWANESE MEDICINE	Assoc. Prof. Dr. Li-Chun Wang Kuan-Yu Huang
		5	COMMUNITY HEALTH WORKER PROGRAMS FOR INFECTIOUS DISEASE CONTROL IN CUBAN RURAL AREAS	Dr. Carlos Rodriguez Maria Gonzalez Prof. Dr. Ana Morales Juan Perez
		6	BIOTECHNOLOGICAL APPROACHES TO DENGUE FEVER VACCINE DEVELOPMENT IN CUBA	Assoc. Prof. Dr. Luis Fernandez Elena Castro
		7	MALARIA ELIMINATION STRATEGIES AND VECTOR CONTROL IN NIGERIAN NORTHERN REGIONS	Fatima Yusuf Dr. Kabir Ibrahim
		8	MENTAL HEALTH INTEGRATION IN PRIMARY CARE SYSTEMS ACROSS NIGERIAN URBAN CENTERS	Assoc. Prof. Dr. Ngozi Okonkwo Chinedu Eze
		9	NON-COMMUNICABLE DISEASE SCREENING INITIATIVES IN NIGERIAN INFORMAL SETTLEMENTS	Dr. Aisha Mohammed Tunde Adebayo Rahma Ali

ICSAS 1st International Conference on Language and Literature 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224				
12 Nisan 2026 / April 12 , 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 8	Dr. Sofia Vargas	1	POSTCOLONIAL THEMES IN SALMAN RUSHDIE'S MIDNIGHT'S CHILDREN: HYBRIDITY AND NATIONAL IDENTITY	Prof. Dr. Aruna Sen Dr. Vikram Joshi Priya Mehta Rohan Desai Anjali Reddy
		2	FEMINIST RE-READINGS OF MYTHICAL NARRATIVES IN CONTEMPORARY INDIAN WOMEN NOVELISTS	Assoc. Prof. Dr. Kavya Nair
		3	LINGUISTIC LANDSCAPE ANALYSIS OF TAIPEI METRO STATIONS: MULTILINGUALISM AND IDENTITY	Dr. Wei-Ling Chen Hsin-Yi Lin
		4	TAIWANESE LITERATURE UNDER JAPANESE COLONIAL RULE: RESISTANCE THROUGH FOLK POETRY	Prof. Dr. Ming-Hsuan Wu Yi-Ting Chang
		5	AFRO-CUBAN ORAL TRADITIONS IN NICOLÁS GUILLÉN'S POETRY: RHYTHM AND RESISTANCE	Assoc. Prof. Dr. Carlos Rodríguez Mercedes López
		6	MAGICAL REALISM IN ALEJO CARPENTIER'S WORKS: THE BAROQUE CHRONOTOPE OF THE CARIBBEAN	Dr. Sofia Vargas Raúl Mendoza
		7	POSTCOLONIAL ECOCRITICISM IN CHINUA ACHEBE'S ARROW OF GOD: LAND AND LANGUAGE	Dr. Ngozi Okonkwo Dr. Emeka Nwosu
		8	ORAL PERFORMANCE POETRY IN CONTEMPORARY NIGERIAN SPOKEN WORD ARTISTRY	Assoc. Prof. Dr. Fatima Yusuf Adebayo Adewale
		9	GENDER DYNAMICS IN NIGERIAN YOUNG ADULT LITERATURE: VOICES FROM THE MARGINS	Dr. Chioma Eze Ibrahim Musa Blessing Okafor

ICSAS 1st International Conference on Language and Literature 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224				
12 Nisan 2026 / April 12 , 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 9	Assoc. Prof. Dr. Nadia Belghiti	1	POSTCOLONIAL THEMES IN CONTEMPORARY MOROCCAN FRANCOPHONE LITERATURE	Prof. Dr. Amina El-Khatib Dr. Karim Zahid Fatima Larboui
		2	LINGUISTIC HYBRIDITY IN MOROCCAN ARABIC DIALECT AND FRENCH LITERARY EXPRESSION	Assoc. Prof. Dr. Nadia Belghiti Youssef Amrani Leila Hadrami
		3	HOMER'S ODYSSEY REINTERPRETATIONS IN MODERN GREEK POETRY	Dr. Eleni Stavros Prof. Dr. Nikos Papadakis
		4	BYZANTINE RHETORIC INFLUENCES ON CONTEMPORARY GREEK NOVEL NARRATIVES Maria Kostopoulos	Dimitri Lazos Assoc. Prof. Dr. Sophia Antoniou
		5	SYMBOLISM OF OIL IN CONTEMPORARY AZERBAIJANI PROSE FICTION	Prof. Dr. Leyla Hasanova Elvin Mammadov
		6	LINGUISTIC REVIVAL OF AZERBAIJANI TURKIC POETRY TRADITIONS	Dr. Nigar Karimova Farid Gurbanov Aysel Ibrahimova
		7	POST-SOVIET IDENTITY IN KAZAKHSTANI BILINGUAL LITERATURE	Assoc. Prof. Dr. Gulnara Abayeva Yerzhan Tolegen
		8	NOMADIC MOTIFS IN MODERN KAZAKH POETRY AND ORAL EPICS	Dr. Aizhan Kassenova Nurlan Bekbolatov
		9	KAZAKH LANGUAGE PURISM DEBATES IN CONTEMPORARY LITERARY CRITICISM	Assis. Prof. Dr. Dina Sarsenbayeva Ruslan Zhumatov Aidana Kurmangali

ICSAS 3rd International Conference on Architecture, Landscape Architecture and Urbanism 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 12 Nisan 2026 / April 12 , 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 10	Assoc. Prof. Dr. Bakyt Karimov	1	URBAN GREEN INFRASTRUCTURE STRATEGIES FOR FLOOD MITIGATION IN MOLDOVAN CITIES	Prof. Dr. Ionela Rusu Dr. Andrei Cebotari Maria Lupascu Elena Patraşcu Sergiu Vdovenko
		2	CLIMATE-ADAPTIVE LANDSCAPE DESIGN FOR VINEYARD TERRACES IN CENTRAL MOLDOVA	Assoc. Prof. Dr. Victor Moraru
		3	VERTICAL FORESTRY SYSTEMS INTEGRATION IN TAIPEI HIGH-DENSITY URBAN DISTRICTS	Dr. Wei-Ling Chen Prof. Dr. Ming-Hsien Hsu Yi-Ting Lin
		4	BIO-DIVERSE ROOFTOP ECOSYSTEMS FOR TAIWAN'S TROPICAL URBAN CLIMATE RESILIENCE	Assoc. Prof. Dr. Chun-Yi Wang Hao-Jen Tsai
		5	WATER-SENSITIVE URBAN DESIGN PRINCIPLES FOR BISHKEK POST-SOVIET NEIGHBORHOODS	Dr. Aida Asangalieva Nurlan Toktogulov Gulnara Isakova
		6	MOUNTAIN LANDSCAPE RESTORATION PROJECTS FOR SUSTAINABLE TOURISM IN KYRGYZSTAN	Assoc. Prof. Dr. Bakyt Karimov Jyldyz Abdykarimova
		7	DESERT OASIS LANDSCAPE ARCHITECTURE FOR DUBAI SUSTAINABLE COMMUNITY DEVELOPMENT	Prof. Dr. Fatima Al-Suwaidi Dr. Omar Khalid Sara Mahmoud
		8	SMART URBAN PARKS WITH IoT INTEGRATION FOR DUBAI PUBLIC SPACE ENHANCEMENT	Assoc. Prof. Dr. Ahmed Al-Mansoori Noor Hassan
		9	COASTAL MANGROVE RESTORATION STRATEGIES FOR DUBAI'S CLIMATE-ADAPTIVE URBANISM	Dr. Layla Rahman Khalid Al-Farsi Mariam Saeed

ICSAS 3rd International Conference on Architecture, Landscape Architecture and Urbanism 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 12 Nisan 2026 / April 12, 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 11	Prof. Dr. Mimoza Lame	1	INTEGRATION OF TRADITIONAL PERSIAN GARDENS IN CONTEMPORARY IRANIAN URBAN LANDSCAPE DESIGN	Prof. Dr. Reza Hosseini Dr. Mina Karimi Ali Jafari
		2	WATER CONSERVATION LANDSCAPES THROUGH QANAT SYSTEMS IN ARID IRANIAN CITIES	Assoc. Prof. Dr. Soraya Mahmoudi Hassan Rezaei Fatemeh Bahrami
		3	URBAN GREEN INFRASTRUCTURE FOR FLOOD MITIGATION IN ALBANIAN COASTAL COMMUNITIES	Dr. Luan Hoxha Elena Deda Arben Kola
		4	POST-EARTHQUAKE LANDSCAPE RECOVERY STRATEGIES IN ALBANIAN MOUNTAIN VILLAGES	Prof. Dr. Mimoza Lame Gentian Bejko
		5	CLIMATE-ADAPTIVE LANDSCAPES FOR MOSCOW URBAN HEAT ISLAND REDUCTION	Sergei Kuznetsov Assoc. Prof. Dr. Irina Petrova Anna Volkova
		6	SIBERIAN TAIGA FOREST LANDSCAPE PRESERVATION THROUGH ECO-ARCHITECTURAL DESIGN	Dr. Mikhail Ivanov Natalia Fedorova
		7	NILOTIC RIVER LANDSCAPE RESTORATION FOR SUSTAINABLE TOURISM IN EGYPT	Prof. Dr. Ahmed Salem Fatima El-Sayed Omar Khalil
		8	DESERT OASIS LANDSCAPE ARCHITECTURE IN EGYPTIAN SIWA VALLEY CONSERVATION	Dr. Nadia Mahmoud Karim Abdelaziz
		9	URBAN ROOFTOP LANDSCAPES FOR BIODIVERSITY ENHANCEMENT IN CAIRO METROPOLIS	Assoc. Prof. Dr. Reem Gamal Tariq El-Badry Sara Ahmed

ICSAS 3rd International Conference on Architecture, Landscape Architecture and Urbanism 10 – 12 Nisan 2026 IZMIR Meeting ID: 885 7151 8350 Passcode: 202224 12 Nisan 2026 / April 12, 2026 / 11:30 – 13:30 Time zone in Türkiye (GMT+3)				
Salon	Moderator		Bildiri No ve Başlığı / Paper ID and Title	Authors
HALL / SALON 12	Dr. Eleni Theodorou	1	CLIMATE-RESPONSIVE URBAN DESIGN STRATEGIES FOR MEDINA PRESERVATION IN MARRAKECH	Prof. Dr. Amina El-Khatib Youssef Bennani Fatima Zahraoui Karim Alami
		2	WATER-SENSITIVE CITY PLANNING FRAMEWORKS FOR CASABLANCA COASTAL RESILIENCE	Assoc. Prof. Dr. Hassan Rhouma Nadia Belghiti Omar Lahlou
		3	POST-EARTHQUAKE RECONSTRUCTION MODELS FOR ATHENS HISTORIC DISTRICTS	Dr. Eleni Theodorou Nikos Stavrakis Maria Kostopoulos
		4	SUSTAINABLE TOURISM INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT IN SANTORINI VOLCANIC LANDSCAPE	Prof. Dr. Dimitri Karras Sophia Panagiotou Theo Manolis
		5	INTEGRATED URBAN REGENERATION PROJECTS FOR BAKU'S OIL-BOOM NEIGHBORHOODS	Assoc. Prof. Dr. Leyla Hasanova Elvin Mammadov Nigar Karimova
		6	SMART CITY TECHNOLOGIES IMPLEMENTATION IN GANJA HISTORICAL CITY CENTER	Dr. Farid Gurbanov Aysel Ibrahimova Kamran Abbasov
		7	CLIMATE-ADAPTIVE ARCHITECTURE FOR ALMATY SEISMIC ZONES AND MOUNTAIN ECOSYSTEMS	Prof. Dr. Aigerim Zhumaliyeva Yerzhan Tolegenov Dina Sarsenbayeva
		8	ECO-DISTRICT DEVELOPMENT MODELS FOR ASTANA SUSTAINABLE EXPANSION PROJECTS	Assoc. Prof. Dr. Ruslan Abayev Aidana Kurmangaliyeva Nursultan Bekbolatov

Contents

BİLİM TARİHİNDE İLERLEME VE RASYONALİTENİN DÖNÜŞÜMÜ: SÜREKSİZLİK VE BİRİKİMCİLİK ARASINDA BACHELARD'IN DİYALEKTİK YAKLAŞIMI.....	1
CERH VE TA'DÎL LİTERATÜRÜNDE “ŞEYH” KAVRAMININ KULLANIM FORMLARI	4
ABBÂS MAHMÛD AKKÂD'IN <i>eI-FELSEFETÜ'L-KUR'ÂNİYYE</i> 'SİNDE KUR'AN-AKIL-İLİM İLİŞKİSİ: MESELE MERKEZLİ YORUM YÖNTEMİ.....	5
ÖLÜM KORKUSUNDAN ÖLÜMSÜZLÜK TASARIMINA: TRANSHÜMANİZM VE VAROLUŞUN YENİDEN İNŞASI.....	23
“SEÇİLMİŞ AİLE” TASAVVURUNUN ARKEOLOJİSİ: ANTİK MISIR VE AİLE FENOMENOLOJİSİ	24
KIRAAT İLMİNDE TERKÎK-İMÂLE İLİŞKİSİ PROBLEMİ: KAVRAMSAL ANALİZ VE UYGULAMAYA YANSIMALARI	31
THE PROBLEM OF TARQÎQ-İMÂLA RELATIONSHIP IN THE SCIENCE OF QIRÂ'ÂT: CONCEPTUAL ANALYSIS AND REFLECTIONS IN PRACTICE	32
DİJİTAL ÇAĞDA KUR'ÂN KIRAATI: SOSYAL MEDYA PLATFORMLARININ YAYGINLAŞTIRICI VE DÖNÜŞTÜRÜCÜ ETKİLERİ.....	42
ANADOLU'NUN MANEVİ COĞRAFYASINDA BİR DURAK HAYDARDEDE TÜRBESİ	45
KUR'AN ÖĞRENİMİNDE SAHABENİN MANEVİ MOTİVASYONLARI.....	61
İBN KUTEYBE'NİN <i>TE'VÎLÜ MÜŞKİLİ'L-KUR'ÂN</i> ESERİ ÖRNEĞİNDE KUR'ÂN'I ANLAMA METODOLOJİSİ, KAYNAKLARI VE KAYNAKLIK DEĞERİ	70
THE ECUMENICAL DIALOGUE BETWEEN ORTHODOX AND CATHOLIC TRADITIONS IN CONTEMPORARY MOLDOVA.....	90
THEOLOGICAL IMPLICATIONS OF SECULARIZATION ON MOLDOVAN ORTHODOX SPIRITUALITY	91
INTERFAITH DIALOGUE BETWEEN CONFUCIANISM AND CHRISTIANITY IN MODERN TAIWANESE SOCIETY.....	92
TAOIST INFLUENCES ON CONTEMPORARY TAIWANESE CHRISTIAN LITURGICAL PRACTICES	93
ISLAMIC REVIVALISM AND NATIONAL IDENTITY FORMATION IN SECULAR KYRGYZSTAN.....	94
CHRISTIAN MISSIONARY ACTIVITIES AMID CENTRAL ASIAN ISLAMIC TRADITIONS.....	95
INTERRELIGIOUS COEXISTENCE MODELS IN DUBAI'S MULTICULTURAL URBAN CONTEXT	96
SUFI MYSTICISM AND CONTEMPORARY SPIRITUALITY IN EMIRATI MUSLIM COMMUNITIES	97
THE ROLE OF ETHIOPIAN ORTHODOX THEOLOGY IN SHAPING CONTEMPORARY AFRICAN CHRISTIAN IDENTITY	98
ESCHATOLOGICAL INTERPRETATIONS IN ETHIOPIAN GE'EZ LITURGICAL TEXTS AND THEIR MODERN IMPLICATIONS.....	99
MARIAN DEVOTION IN LEBANESE MARONITE THEOLOGY AND INTERFAITH DIALOGUE.....	100
SHIITE-SUNNI ECUMENICAL DIALOGUE INITIATIVES IN CONTEMPORARY LEBANESE THEOLOGY.....	101
ISLAMIC ESCHATOLOGY AND ENVIRONMENTAL ETHICS IN PAKISTANI MUSLIM SCHOLARSHIP	102
QURANIC HERMENEUTICS AND GENDER ROLES IN PAKISTANI REFORMIST THEOLOGY	103

ICSAS 4TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON THEOLOGY
April 10 – 12, 2026 – IZMIR
ISBN NR: 978-625-8795-01-1

SHIITE IMMAMOLGY AND POLITICAL AUTHORITY IN CONTEMPORARY IRANIAN THOUGHT	104
MYSTICAL INTERPRETATIONS OF SUFISM IN PERSIAN POETIC THEOLOGY.....	105
AFRICAN INDIGENOUS SPIRITUALITY AND CHRISTIAN THEOLOGICAL SYNCRETISM IN CONTEMPORARY WORSHIP PRACTICES	106
ISLAMIC ESCHATOLOGY INTERPRETATIONS THROUGH AFRICAN ORAL TRADITION LENSES	107
SUFI MYSTICISM AND PHILOSOPHICAL EXISTENTIALISM IN MOROCCAN MALIKI SCHOLARSHIP	108
IBN RUSHD'S RATIONALISM VERSUS AL-GHAZZALI'S INTUITIONISM IN MOROCCAN THEOLOGICAL DISCOURSE.....	109
AUGUSTINIAN GRACE THEOLOGY ADAPTATIONS IN TUNISIAN POST-COLONIAL CHRISTIAN THOUGHT	110
IBN ARABI'S UNITY OF BEING DOCTRINE IN CONTEMPORARY TUNISIAN SUFI PHILOSOPHY	111
ORTHODOX HESYCHASM AND MACEDONIAN FOLK SPIRITUALITY INTERSECTIONS	112
BYZANTINE PALAMISM INFLUENCES ON MACEDONIAN THEOLOGICAL ANTHROPOLOGY.....	113

BİLİM TARİHİNDE İLERLEME VE RASYONALİTENİN DÖNÜŞÜMÜ: SÜREKSİZLİK VE BİRİKİMCİLİK ARASINDA BACHELARD'IN DİYALEKTİK YAKLAŞIMI¹

Arş. Gör. Dr. Ömer Faruk Karaköse

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
omerfaruk.karakose@erdogan.edu.tr - 0000-0002-6414-5781

ÖZET

Bilim felsefesinde bilimin ne olduğu, nasıl işlediği ve hangi ölçütlerle rasyonel sayılabileceği soruları, büyük ölçüde bilim tarihine verilen önemle birlikte ele alınır. Bilimsel bilginin yalnızca mantıksal yapısı ya da yöntemsel ilkeleri üzerinden kavranamayacağı; tarihsel gelişim süreci dikkate alınmadan yapılan felsefi çözümlerinin eksik kalacağı sıklıkla dile getirilmiştir. Bu bağlamda Imre Lakatos, bilim tarihinden kopuk bir bilim felsefesinin yönünü kaybetme riski taşıdığına işaret ederek, bilimsel rasyonalitenin tarihsel boyutunun vazgeçilmezliğini vurgular. Bilim tarihine yönelmenin temel gerekçelerinden biri ise, bilimsel ilerlemenin ve buna bağlı olarak bilimsel rasyonalitenin nasıl kurulduğu sorusunun açıklığa kavuşturulmasıdır. Bilimsel ilerleme problemi, çoğunlukla iki uç yaklaşım etrafında şekillenir: birikimci ilerleme anlatısı ve süreksizlik vurgusu. Bu iki anlatı, bilimsel değişimin belirli yönlerini görünür kılsa da, bilimin hem geçmişle bağını koruyan hem de kendini dönüştüren yapısını ve rasyonalite ölçütlerinin tarihsel olarak nasıl değiştiğini birlikte açıklamakta yetersiz kalabilir. Bu çalışma, söz konusu gerilimi Gaston Bachelard'ın bilim anlayışı üzerinden yeniden düşünmeyi amaçlamaktadır. Bachelard'ın “epistemolojik kopuş” kavramı, bilimin geçmişini tümüyle dışlayan bir ayrılık değil; bilimsel aklın kendi kavramsal sınırlarıyla eleştirel bir ilişki kurması olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle Bachelard, bilimsel değişimi ne salt birikimli bir ilerleme olarak kavrar ne de yalnızca devrimci kırılmalar dizisine indirger; aksine bilimsel rasyonalitenin hatalar, epistemolojik engeller ve yeniden yapılanmalar üzerinden diyalektik biçimde geliştiğini savunur. Çalışmanın yöntemi, birikimci ve süreksizlik merkezli yaklaşımlara ilişkin literatürün incelenmesine ve doküman analizine dayanmaktadır. Bu çerçevede söz konusu iki yaklaşımın temel iddiaları ortaya konulmakta; ardından Bachelard'ın Yeni Bilimsel Tin, Bilimsel Zihnin Oluşumu ve Uygulamalı Akılcılık eserleri bağlamında bilimsel rasyonalitenin tarihsel dönüşümüne yönelik diyalektik bir okuma gerçekleştirilmektedir. Sonuç olarak bu çalışma, Bachelardcı bilim anlayışının, bilimsel ilerlemeyi süreksizlik ve birikimcilik karşıtlığına indirgemediği ele alma imkânı sunup sunamayacağını ve bilimsel rasyonalitenin tarihsel inşasını daha bütünlüklü bir çerçevede kavramaya katkı sağlayıp sağlayamayacağını tartışmaya açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe Tarihi, Bilimsel İlerleme, Rasyonalite, Bachelard, Süreksizlik, Birikimcilik, Diyalektik.

---

¹ Bu çalışma, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi bünyesinde yürütülen “18. Yüzyıl ve Sonrası Faydacılık Geleneğinin Formel Rasyonalite Arayışı: Hesaplama Temelli Rasyonalite Kuramı Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı Bilimsel Araştırma Projesi (BAP) kapsamında gerçekleştirilmiştir.

**SCIENTIFIC PROGRESS AND THE TRANSFORMATION OF RATIONALITY IN
THE HISTORY OF SCIENCE: BACHELARD’S DIALECTICAL APPROACH
BETWEEN DISCONTINUITY AND CUMULATIVISM²**

R.A. Dr. Ömer Faruk Karaköse

Recep Tayyip Erdoğan University, The Faculty of Theology,
omerfaruk.karakose@erdogan.edu.tr - 0000-0002-6414-5781

ABSTRACT

In the philosophy of science, questions concerning what science is, how it operates, and under which criteria it is considered rational are closely linked to the role assigned to the history of science. It is widely acknowledged that philosophical analyses focusing solely on the logical structure or methodological principles of science remain incomplete if they neglect its historical development. In this respect, Imre Lakatos emphasized that a philosophy of science detached from the history of science risks losing its critical orientation, thereby underlining the indispensable historical dimension of scientific rationality. One of the central motivations for engaging with the history of science is therefore the need to clarify how scientific progress—and, correspondingly, scientific rationality—has been constituted. The problem of scientific progress is generally framed through two opposing approaches: cumulativist accounts and discontinuity-centered interpretations. While these perspectives illuminate certain aspects of scientific change, they may fail to explain simultaneously the transformative and continuity-preserving character of science and the historical reconfiguration of rationality criteria. This study aims to reconsider this tension through the philosophy of science of Gaston Bachelard. Bachelard’s concept of “epistemological rupture” is interpreted not as a radical rejection of the scientific past, but as a critical reconfiguration of conceptual frameworks within scientific reason. Accordingly, Bachelard neither conceives scientific development as purely cumulative nor reduces it to a mere succession of revolutionary breaks; instead, he articulates a dialectical model in which errors, epistemological obstacles, and conceptual reorganizations constitute the dynamic transformation of scientific rationality. Methodologically, the study is based on literature review and document analysis concerning cumulativist and discontinuity-centered approaches. The main claims of these positions are identified, after which a dialectical reading of the historical transformation of scientific rationality is developed through Bachelard’s *The New Scientific Spirit*, *The Formation of the Scientific Mind*, and *Applied Rationalism*. In conclusion, the paper discusses whether Bachelard’s conception of scientific change offers a framework capable of addressing scientific progress without reducing it to either pure accumulation or radical discontinuity, and whether it contributes to a more comprehensive understanding of the historical construction of scientific rationality.

---

² This study is part of the Scientific Research Project (BAP) entitled “18. Yüzyıl ve Sonrası Faydacılık Geleneğinin Formel Rasyonalite Arayışı: Hesaplama Temelli Rasyonalite Kuramı Üzerine Bir Değerlendirme,” carried out at Recep Tayyip Erdoğan University.

Keywords: History of Philosophy, Scientific Progress, Rationality, Bachelard, Discontinuity, Cumulativism, Dialectics.

CERH VE TA'DİL LİTERATÜRÜNDE “ŞEYH” KAVRAMININ KULLANIM FORMLARI¹

Yüksek Lisans Öğrencisi, Şeyma ŞEKER

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, sekerseyma21@gmail.com - 0009-0002-9389-8771

Prof. Dr., Sezai ENGİN

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, sezaiengin52@hotmail.com - 0000-0002-3716-483X

ÖZET

Hadis ilminin en önemli figürleri hiç şüphesiz râvîlerdir. İsnad sisteminin kurucu öğeleri olan râvîler, hadis metinlerinin nesiller arasındaki intikalini sağlamışlardır. Hadislerin sıhhatinde onların rivâyet ehliyeti öncelikli olarak dikkate alınmıştır. Bu nedenle hadisin en önemli alt disiplinlerinden biri cerh ve ta'dil olarak kabul edilmiştir. Bu disiplin çerçevesinde yapılan râvî tenkidıyla rivâyetlerin değeri belirlenmektedir. Hadis tarihinde râvî tenkidi belirli terimler ile yapılmıştır. Sika, sebt, sadûk gibi ta'dil lafızlarının yanı sıra kezzâb, zayıf, leyyin ve benzeri cerh ibareleri münekkitlerce kullanılmıştır. Bunların yanı sıra râvî tanımlamalarında daha genel anlamlı bazı kavramlara başvurulmuştur. “Şeyh” ifadesi bu tür lafızlardan biridir. Bildiride, erken dönem cerh ve ta'dil literatüründe râvî tanımlamalarında sıklıkla kullanılan “şeyh” kavramının kullanım formları ele alınacaktır. Bu bağlamda “şeyh” ifadesinin cerh ve ta'dil lafızlarına eşlik ettiği değerlendirmeler tespit edilecektir. Zira ilgili literatürde “şeyh”, hem cerh hem de ta'dil edilen râvîleri nitelemek için kullanılmıştır. Buradan hareketle “şeyh” tanımlamasının râvî için her zaman olumlu bir değerlendirme olmadığını söylemek mümkündür. Çalışmada daha çok İbn Ebû Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dil* adlı eserindeki kullanımlar dikkate alınarak münekkitlerin “şeyh” kavramını kullanım formları incelenecektir. Araştırma kapsamında “şeyh” olarak anılan ve farklı lafızlarla ta'dil ve cerh edilen râvîlere ilişkin örneklere yer verilecektir. Ayrıca ricâl literatürünün değişik kaynaklarından söz konusu râvîlerin cerh ve ta'dil durumlarının sağlanması yapılacaktır. Böylece erken dönemde râvî tanımlamalarında sık başvurulan bir lafzın râvî tenkidine etki seviyesi ve anlam dairesi belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Cerh, ta'dil, şeyh, râvî

---

¹ Bu bildiri Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda hazırlanmakta olan " *Cerh ve Ta'dil Literatüründe 'Şeyh' Kavramının Kullanımı ve Anlam Çerçevesi* " adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**ABBÂS MAHMÛD AKKÂD'IN *el-FELSEFETÜ'L-KUR'ÂNIYYE*'SİNDE KUR'AN-
AKIL-İLİM İLİŞKİSİ: MESELE MERKEZLİ YORUM YÖNTEMİ**

Doç. Dr. Necattin HANAY

Aksaray Üniversitesi, necattinhanay@outlook.com

<https://orcid.org/0000-0002-2778-5405>

ÖZET

Abbâs Mahmûd el-Akkâd (1889-1964), modern Arap düşüncesinde edebiyat eleştirisi, kültürel müdahaleleri ve fikrî eserleriyle öne çıkan çok yönlü bir müelliftir. Bununla birlikte onun dinî düşünceye ve özellikle Kur'an'ın modern yorumuna dair yaklaşımı, yeterince incelenmiş değildir. Bu tebliğ, Akkâd'ın *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye* adlı eseri üzerinden Kur'an-akıl-ilm ilişkisini nasıl kurduğunu ve bu çerçevede nasıl bir yorum tarzı geliştirdiğini incelemektedir. Çalışmanın temel tezi, Akkâd'ın Kur'an'ı deneysel bilimlerin ayrıntılarını veren bir metin gibi okumadığı; buna karşılık onu akli meşrulaştıran, düşünmeyi teşvik eden ve insanı bilgi ile medeniyet ufkuna yönelten ilâhî hitap olarak yorumladığıdır. Nitekim Akkâd'a göre sağlam bir akîdenin değeri, ilmî dersler veya teknik buluşlar üretmesinde değil, insanın aklını ve kabiliyetlerini köreltmemesinde, onu ilim, toplum ve medeniyet hayatından alıkoymamasında aranmalıdır. Bu yönüyle onun yaklaşımı dini, ilerlemenin önünde engel gören pozitivist söylem ile Kur'an'ı çağdaş bilimsel teorilerin hazır kaynağına dönüştüren bilimsel tefsir eğilimi arasında farklı bir konum almaktadır. Eserinin tertibi de Akkâd'ın klasik bir tefsir yazmaktan ziyade, ilim, sebebiyet, ahlâk, toplum, kader ve ahiret gibi ana meseleler etrafında konu merkezli bir okuma geliştirdiğini göstermektedir. Bu bakımdan *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*, modern dönemde Kur'an'ı büyük meseleler etrafında konuşuran dikkat çekici bir yorum teşebbüsü olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte bu yaklaşım, açık ve sistematik ilkeleri belirlenmiş bir tefsir metodolojisine dönüşmemektedir. Sonuç olarak tebliğ, *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*'nin güçlü bir fikrî ve mesele merkezli Kur'an okuması sunduğunu; ancak usûl bakımından sınırları bulunan bir yorum teşebbüsü olarak değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Abbâs Mahmûd el-Akkâd, *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*.

The Relationship Between the Qur'an, Reason, and Science in 'Abbās Maḥmūd al-'Aqqād's *al-Falsafah al-Qur'āniyyah*: An Issue-Centered Mode of Interpretation

Abstract

'Abbās Maḥmūd al-'Aqqād (1889–1964) was a versatile author who occupied a prominent place in modern Arab thought through his literary criticism, cultural interventions, and intellectual writings. Yet his contribution to religious thought, especially his approach to the modern interpretation of the Qur'an, has not received sufficient scholarly attention. This paper examines how al-'Aqqād conceptualizes the relationship between the Qur'an, reason, and science through his *al-Falsafah al-Qur'āniyyah* and explores the interpretive framework he develops in this context. The central argument of the study is that al-'Aqqād does not read the Qur'an as a text that provides the detailed content of the experimental sciences. Rather, he interprets it as a divine address that legitimizes reason, encourages reflection, and directs the human being toward knowledge and civilization. According to al-'Aqqād, the value of a sound creed lies not in producing scientific lessons or technical inventions, but in preserving the vitality of the human intellect and its capacities, and in allowing human beings to participate in science, society, and civilizational life. In this respect, his approach occupies a distinct position between positivist discourses that portray religion as an obstacle to progress and the tendency of scientific exegesis to treat the Qur'an as a ready source of modern scientific theories. The structure of *al-Falsafah al-Qur'āniyyah* likewise shows that al-'Aqqād develops an issue-centered reading organized around major topics such as knowledge, causality, ethics, society, destiny, and the hereafter, rather than producing a classical verse-by-verse *tafsīr*. In this sense, the work may be regarded as a striking interpretive attempt that brings the Qur'an into conversation with major intellectual questions in the modern period. At the same time, this approach does not amount to a clearly formulated and systematic methodology of Qur'anic exegesis. The paper concludes that *al-Falsafah al-Qur'āniyyah* offers a powerful intellectual and issue-centered reading of the Qur'an, while remaining an interpretive undertaking marked by certain methodological limitations.

Keywords: *Tafsir*, 'Abbās Maḥmūd al-'Aqqād, *al-Falsafah al-Qur'āniyyah*.

GİRİŞ

Abbās Maḥmūd el-Akkād (1889-1964), modern Arap düşüncesinde edebiyat eleştirisi, şiir, biyografî ve fikir yazılarıyla öne çıkan çok yönlü bir müelliftir.² Bununla birlikte onun dinî düşünceye ve özellikle Kur'an'ın modern yorumuna dair yaklaşımı, edebî kimliğinin gölgesinde kalmış ve müstakil olarak yeterince incelenmemiştir. Oysa *el-Felsefetü'l-Kur'āniyye*, *et-Tefkîr Ferîdatün İslâmiyye*, *el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-İnsâniyye*, *Allâh*, *el-İnsân fi'l-Kur'ân* ve *Mâ Yukâlû 'ani'l-İslâm* birlikte okunduğunda, Akkād'ın İslâm'ı, akıl, bilgi, insan, toplum ve medeniyet meselelerine cevap veren kuşatıcı bir düşünce zemini

² Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Halit Zavalı, "Akkād, Abbas Maḥmūd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989).

içinde temellendirmeye çalıştığı görülmektedir. Bu genel yönelim, onun Kur'an'a yaklaşımını yeniden değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır.

Bu çerçevede *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye* özel bir önem taşımaktadır. Eserin kuruluşu, klasik tefsirlerde alışılmış sûre tertibini takip eden açıklama tarzından farklı bir görünüm arz eder. Akkâd, kitabını ilim, sebebiyet, ahlâk, toplum, insan, kader ve ahiret gibi ana meseleler etrafında düzenlemiş; böylece Kur'an'ı modern insanın zihnî ve medenî sorularıyla irtibatlandıran bir okuma biçimi geliştirmiştir. Bu tercih, onun yorum faaliyetinin merkezinde hangi soruların bulunduğunu da açık eder. Nitekim eserin mukaddimesinde sağlam akîdenin değerini, insanın aklını ve kabiliyetlerini işlemez hâle getirmemesinde, ilim ve medeniyet hayatına engel çıkarmamasında aramaktadır.

Bu çalışmanın hareket noktası da burada ortaya çıkmaktadır. Akkâd, Kur'an ile akıl ve ilim arasındaki ilişkiyi hangi esaslar üzerinden kurmaktadır? Bir başka ifadeyle, Kur'an onun nazarında ne tür bir metindir? Bu soruya verilecek cevap, yalnız Akkâd'ın yorum anlayışını açıklamak bakımından önem taşımaz; modern dönemde din-bilim ilişkisinin hangi kavramsal çerçeveler içinde ele alındığını göstermesi bakımından da dikkat çekicidir. Çünkü Akkâd'ın metinleri, bir taraftan dini ilerlemenin önünde başlıca engel sayan söylemlere, diğer taraftan Kur'an'ı çağdaş bilimsel teorilerin hazır kaynağı gibi okuyan eğilimlere temas ederken, kendi çizgisini akıl, vicdan, tefekkür ve medeniyet kavramları etrafında kurmaktadır.

Bu tebliğimizde konu öncelikle *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye* merkezinde incelenecek, gerekli görülen noktalarda Akkâd'ın diğer eserleriyle karşılaştırmalı okumaya başvurulacaktır. İlk olarak Akkâd'ın yaşadığı dönemdeki din-akıl-ilim tartışmalarının zemini ana hatlarıyla ele alınacaktır. Ardından eserin tematik yapısı ve yorum tarzı değerlendirilecek; daha sonra Kur'an-akıl-ilim ilişkisinin Akkâd tarafından hangi kavramsal çerçeve içinde kurulduğu gösterilecektir. Son aşamada ise bu yaklaşımın modern dönemde din-bilim tartışmaları ve İslâm dünyasının geri kalış meselesi bakımından ne ifade ettiği tartışılacaktır. Bunun yanında, eserin kuvvetli bir fikrî yönelim taşıdığı, fakat açık ve sistematik ilkeleri belirlenmiş bir tefsir metodolojisi ortaya koymadığı yönündeki eleştiriler de göz önünde bulundurulacaktır. Bu noktada Hüseyin Atay'ın erken tarihli değerlendirmesi özellikle dikkat çekicidir; zira Atay, Akkâd'ın çağdaş ilim nazariyelerine göre te'vile mesafesini kayda değer bulmakla beraber, Kur'an'ın "nasıl ve hangi metod üzere" anlaşılması gerektiğinin metinde açıklık kazanmadığını belirtmektedir.

1. AKKÂD'IN FİKRÎ KONUMU VE DÖNEMİN DİN-AKIL-İLİM TARTIŞMALARI

Akkâd'ın dinî düşünceye ve Kur'an merkezli meselelerin modern yorumuna dair eserleri, onun İslâm'ı akıl, bilgi, insan, toplum ve medeniyet meseleleriyle irtibatlı bir düşünce zemini içinde ele aldığını göstermektedir. Bu çerçevede *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*'nin mukaddimesi özel bir önem taşır. Zira Akkâd burada sağlam akîdenin değerini, insanın aklını ve kabiliyetlerini canlı tutmasında, onu ilim ve teknik alanlarından uzaklaştırmamasında, toplumsal ve medenî gelişme karşısında engelleyici bir unsur hâline gelmemesinde aramaktadır.³

³ Abbâs Mahmûd Akkâd, *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye* (Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2014), 8.

Bu noktada, Akkâd'ın dinî düşüncesinin merkezinde din ile ilim arasındaki ilişkinin nasıl kavranacağı sorusu yer almaktadır. Bu soru, onun yalnızca inancı savunan bir söylem geliştirmedigini, aynı zamanda dinin insanın varlık içindeki yerini, düşünme biçimini ve medeniyetle kurduğu ilişkiyi belirleyen kuşatıcı bir çerçeve sunduğunu göstermektedir. Bu sebeple Akkâd'ı anlamak için, onu modern Arap dünyasında yoğunlaşan din-akıl-ilim tartışmalarının bağlamı içinde değerlendirmek gerekir. Burada asıl dikkat çekici husus, onun bu tartışmalara hangi kavramlarla ve hangi önceliklerle katıldığını belirlemektir. Kur'an'ın en açık meziyetlerinden birini aklı öne çıkarmasında, akîde ve sorumluluk alanında ona dayanmasında görmesi, bu yönelimin açık bir ifadesidir.

1.1. Dönemsel Tartışmalar ve Akkâd'ın Konumu

Akkâd'ın düşüncesi, modern Arap dünyasında din, akıl ve ilim ilişkisine dair tartışmaların yoğunlaştığı bir dönemde şekillenmiştir. Bu tartışmaların bir tarafında, Kur'an âyetlerini çağdaş bilim teorileriyle irtibatlandırarak kutsal metnin değerini bilimsel mutabakatta göstermeye çalışan yorumlar yer almıştır.⁴ Diğer tarafta ise modernleşmeyi dinî düşünceden uzaklaşma ile birlikte okuyan ve geri kalış meselesini doğrudan dine bağlayan söylemler güç kazanmıştır. Bu iki yönelim, dönemin fikrî iklimini belirleyen başlıca çerçevelerden birini oluşturmuştur.

Akkâd'ın bu tartışmalar içindeki yeri, öncelikle Kur'an'a yüklediği işlev üzerinden anlaşılabilir. *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*'nin mukaddimesi, onun dikkatini iman ile düşünme, akîde ile medeniyet ve din ile zihnî serbestlik arasındaki ilişkiye yönelttiğini göstermektedir. Burada sağlam akîdenin değeri, insanın aklını ve kabiliyetlerini canlı tutmasında, onu ilim ve teknik sahasından uzaklaştırmamasında ve medenî gelişmeye engel çıkarmamasında aranır. Böylece Kur'an, insanı bilgi arayışına sevk eden, tefekkürü meşrulaştıran ve aklın işleyişine alan açan bir hitap olarak kavranmaktadır.

Bu yönelim, *et-Tefkîr Ferîdatün İslâmiyye*'de daha açık bir kavramsal çerçeve kazanır. Akkâd burada Kur'an'ın en belirgin meziyetlerinden birini aklı öne çıkarmasında ve akîde ile sorumluluk alanında ona dayanmasında görür. Ayrıca Kur'an'ın akla yönelik hitabını, insan zihninin farklı işlevlerini kuşatan geniş bir çerçeve içinde ele alır. Muhakeme, idrak, hüküm verme ve tefekkür gibi boyutlar bu çerçevenin parçalarıdır.⁵ Bu sebeple Akkâd'ın yaklaşımında akıl, modern çağın talepleri karşısında sonradan meşrulaştırılmış bir unsur olarak görünmez; doğrudan doğruya dinî hitabın merkezî muhatabı hâline gelir.

Bu genel tablo içinde Akkâd, dönemin din-akıl-ilim tartışmalarına savunmacı bir tekrar diliyle katılmamış; Kur'an'ın akıl, vicdan, tefekkür ve medeniyetle kurduğu ilişkiyi öne çıkaran bir kavramsal hat geliştirmiştir. Onun fikrî konumu, İslâm'ı çağdaş insanın zihnî meseleleriyle irtibatlandırma çabasında belirginleşmektedir. Bu çaba hem Kur'an'ın hitabını hem de modern tartışmaların yönünü birlikte dikkate alan bir yorum arayışına işaret etmektedir.

⁴ Tantâvî Cevherî (ö. 1940) gibi isimlerle temsil edilen bu yaklaşım, Kur'an âyetlerini modern astronomi, fizik ve biyoloji teorileriyle ayrıntılı biçimde ilişkilendirerek, kutsal metnin çağdaş bilimsel verilerle uyumunu yorumun başlıca dayanaklarından biri hâline getirmiştir. Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebi ve Evladuhû, 1350), 1/2; M. Suat Mertoğlu, "Tefsir (Literatür)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/289.

⁵ Abbâs Mahmûd Akkâd, *et-Tefkîr Ferîdatün İslâmiyye* (Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2014), 7.

1.2. “Medeniyet” ve “Gerileme” Meselesine Yaklaşımı

Akkâd’ın din-akıl-ilim tartışmalarındaki yerini doğru kavrayabilmek için, onun “medeniyet” (*hadâra*) kavramına yüklediği anlamı da dikkate almak gerekir. *el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-İnsâniyye*'de medeniyet, teknik ilerleme ve maddî refah ile sınırlı bir olgu olarak ele alınmaz. Akkâd, Batı medeniyetinin teknik başarılarını teslim eder; bununla birlikte medeniyetin asıl kıymetini, insanın kendi değerler dünyası içinde olgunlaşmasında ve tarihsel varlığını anlamlı bir istikamete yöneltmesinde görür. Bu sebeple İslâm, onun düşüncesinde, insanın bilgi ve teknoloji üretimine alan açan, aynı zamanda bu üretimi ahlâkî ve ruhî bir ufukla irtibatlandıran bir medeniyet tasavvuru sunmaktadır.⁶

Bu tasavvur içinde “ilerleme”, ilmî ve sınaî gelişmenin ötesine uzanan daha geniş bir muhteva taşır. Sorumluluk bilinci, vicdanî olgunluk ve adalet duygusu, Akkâd’ın medeniyet anlayışının kurucu unsurları arasında yer alır. Bu çerçevede onun, Müslümanın modern Batı uygarlığı karşısında yabancılaşma duymaması gerektiğine dair vurgusu⁷ özel bir anlam kazanır. Akkâd’a göre İslâm, insanı kendi çağından koparan bir dünya görüşü sunmaz; tersine, onu yaşadığı zamanın imkânlarıyla ilişki kurabilecek bir fikrî açıklığa yöneltir. Ancak bu ilişkinin sahil biçimi, çağdaş medeniyeti olduğu gibi taklit etmekten çok, İslâm’ın kendi değerlerini yeni şartlar içinde yeniden üretebilme kudretiyle ilgilidir.

Buradan hareketle Akkâd, Müslüman toplumların zaafını doğrudan dinin mevcudiyetine bağlamaz. Asıl problemi, dinin akıl, düşünme ve medeniyetle kurduğu ilişkinin zayıflamasında arar. *Mâ Yukâlû 'ani'l-İslâm*'da çağdaş dünyada İslâm'a yöneltilen itirazları tartışırken, tabiat bilimleriyle uğraşan bazı çevrelerin varlık, din ve metafizik meselelerde aceleci hükümler vermesini eleştirir. Kesin delile dayanmayan inkârın, aklî itidal bakımından da sorunlu olduğunu vurgular.⁸ Bu bakımdan geri kalış meselesi, onun metinlerinde, teknik imkân eksikliğinden önce düşünme kudretinin körelmesiyle ilgili bir sorun olarak görünmektedir. Buna bağlı olarak çözüm de Kur'an'ın insanı hayattan uzaklaştıran bir metin olarak değil, düşünmeyi, araştırmayı ve medeniyetle irtibatı canlı tutan bir hitap olarak yeniden okunmasında dâğımlenmektedir.

1.3. “Akıl”, “İlim”, “Tefekkür” Kavramlarının Kullanımı

Akkâd’ın metinlerinde “akıl”, “ilim” ve “tefekkür” kavramları birbiriyle irtibatlı, fakat aynı anlama indirgenmeyen bir kavramsal alan içinde kullanılmaktadır. Bu kavramların her biri, onun Kur'an yorumunda ayrı bir işlev taşır. *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*'nin mukaddimesinde “ilim”, çoğu kez medeniyet, sanayi ve araştırma sahasıyla birlikte anılır.⁹ Bu kullanım, kavramın modern bilgi üretimini ve onun pratik sonuçlarını da içine alan geniş bir çerçevede ele alındığını gösterir. Akkâd’ın sağlam akîdeyi, akli ve kabiliyeti canlı tutan, insanı ilim ve medeniyet alanından uzaklaştırmayan bir yapı olarak tanımlaması da bu anlam genişliğini desteklemektedir. Bu sebeple onun metinlerinde “ilim”, yalnızca teorik bilgiye işaret eden dar

⁶ Abbâs Mahmûd Akkâd, *el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-İnsâniyye* (Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2014), 187-188.

⁷ Akkâd, *el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-İnsâniyye*, 188.

⁸ Abbâs Mahmûd Akkâd, *Mâ Yukâlû 'ani'l-İslâm* (Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2014), 207.

⁹ Akkâd, *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*, 7-8.

bir terim olarak kalmaz; aynı zamanda insanın araştırma, keşif ve medenî inşa kapasitesini de içerir.

“Akıl” kavramı ise Akkâd’ın düşüncesinde daha merkezî bir konuma sahiptir. *et-Tefkîr Ferîdatün İslâmiyye*’de Kur’an’ın en belirgin meziyetlerinden birinin akılı öne çıkarması ve akîde ile sorumluluk alanında ona dayanması olduğu açıkça ifade edilir.¹⁰ Ayrıca aynı eserde akıl, tek boyutlu bir zihnî faaliyet şeklinde ele alınmaz; insan zihninin ahlâkî sezgi, idrak, muhakeme ve hüküm verme gibi farklı işlevlerini kuşatan daha geniş bir çerçeve içinde düşünülür. Akkâd’ın “akıl”ı “vâzi”, “müdrîk”, “müfekkîr” ve “reşîd” gibi farklı boyutlarla birlikte anması, onun bu kavrama hem ahlâkî hem de epistemik bir derinlik yüklediğini göstermektedir.¹¹ Böylece akıl, Kur’an’ın hitabına muhatap olan, sorumluluk taşıyan ve bilgiyi anlamlı bir yöne sevk eden temel insanî meleke hâline gelir.

“Tefekkür” kavramı da bu iki alan arasında bağ kuran temel unsurlardan biridir. Akkâd, düşünmeyi dinî hitabın merkezî unsurlarından biri olarak görür ve onu insanın varlık, hayat ve sorumluluk üzerinde bilinçli biçimde durmasını sağlayan bir faaliyet şeklinde değerlendirir. Bu noktada tefekkür, yalnızca zihinsel bir meşguliyet anlamı taşımaz; insanın aklını işletmesini, nazarını derinleştirmesini ve bilgiyi hikmetle irtibatlandırmasını mümkün kılan bir süreç olarak belirir. Bu sebeple Akkâd’ın kavramsal örgüsünde “akıl” kurucu meleke, “ilim” araştırma ve bilgi alanı, “tefekkür” ise bu ikisi arasında işleyen dinamik faaliyet olarak öne çıkmaktadır. Onun Kur’an-akıl-ilim ilişkisini kurarken başvurduğu temel dil de bu üçlü yapı etrafında şekillenmektedir.

2. *el-FELSEFETÜ’L-KUR’ÂNİYYE*’NİN YÖNTEMİ

el-Felsefetü’l-Kur’âniyye, klasik tefsirlerde görülen sûre tertibine bağlı açıklama çizgisini takip etmez. Eserin kuruluşu, mushaf sırasını esas alan bir yorum düzeninden çok, Kur’an’ın büyük meseleler karşısında nasıl bir düşünce ufku sunduğunu konu başlıkları etrafında ortaya koymaya yönelmiştir. Nitekim kitabın fihristinde “Kur’an ve ilim”, “sebepler ve yaratma”, “ahlâk”, “hüküm”, “kadın”, “miras”, “ruh”, “kader”, “ibadetler”, “tasavvuf” ve “ahiret” gibi başlıkların art arda sıralanması, bu tercihinin açık bir göstergesidir.¹²

Bu tertip, Akkâd’ın Kur’an’ı satır satır açıklanan bir metin olarak ele almaktan ziyade, modern insanın zihnî ve medenî meseleleriyle irtibatlandırılan bir okuma geliştirdiğini göstermektedir. Eserin mukaddimesi de aynı yönelimi teyit eder. Akkâd burada sağlam akîdenin kıymetini, insanın aklını ve kabiliyetlerini canlı tutmasında, onu bilgi, araştırma ve medeniyet alanlarından uzaklaştırmamasında arar; ayrıca Kur’an’dan, düşünce ve vicdanın serbestçe işlemesine alan açan bir “Kur’anî felsefe” çıkarılabileceğini belirtir.¹³ Bu sebeple bu bölümde, önce eserin adının işaret ettiği yöntemsel tercih ele alınacak, ardından mesele merkezli okumanın kavramsal çerçevesi ve sınırları tartışılacaktır.

¹⁰ Akkâd, *et-Tefkîr Ferîdatün İslâmiyye*, 51-61, 85-94.

¹¹ Akkâd, *et-Tefkîr Ferîdatün İslâmiyye*, 7-8, 61-62.

¹² Akkâd, *el-Felsefetü’l-Kur’âniyye*, 5.

¹³ Akkâd, *el-Felsefetü’l-Kur’âniyye*, 7-8.

2.1. Kitabın Adı ve Yöntemsel Tercih

Akkâd'ın yöntemine dair en dikkat çekici işaretlerden biri, eserinin adında ortaya çıkar. Müellif, kitabını adlandırırken “Felsefetü'l-Kur'ân” yerine “el-Felsefetü'l-Kur'âniyye” başlığını tercih etmiş ve bu tercihin gerekçesini mukaddimede açıkça belirtmiştir. Onun açıklamasına göre bu isim, çalışmanın maksadını daha isabetli biçimde yansıtmaktadır. Çünkü “Felsefetü'l-Kur'ân” ifadesi, Kur'an'ın dışarıdan yürütülen bir felsefi incelemenin konusu hâline getirildiği izlenimini uyandırmaktadır. Oysa Akkâd'ın yöneldiği şey, Kur'an'ın insan hayatı, inanç, düşünce ve vicdan alanında açtığı felsefi ufku görünür kılmaktır. Akkâd bu hususu şu sözlerle ifade eder:

“Felsefenin konusu ile dinin konusu arasındaki ilişki ne olursa olsun, gerçek bir filozof -ki samimi bir nazar sahibidir- dinlerin bütün insanlar arasında var olduğunu ve bu hayatın görünüşlerinden anlam çıkarabilen bir aklın asla hafife alamayacağı evrensel bir nitelik taşıdığını unutamaz. Bunun üzerine (el-Beyânü'l-Arabî heyeti üyelerinden) bazıları bu araştırmanın bir kitap konusu olmasını teklif etti. Ben de bu konuda bu kitabı telif ettim ve ona *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye* (Kur'ânî Felsefe) adını verdim; zira bu isim maksadı ifade etmeye en yakın olandı. O konuşma sırasında önerilen isimler arasında *Felsefetü'l-Kur'ân* (Kur'an Felsefesi) de vardı. Ancak aklıma şöyle geldi: Bu isim, zihne Kur'an'ı, tıpkı dilbilgisi felsefesi, belagat felsefesi ya da tarih felsefesi çalışmaları gibi felsefi bir çalışmanın *konusu* edindiğimiz izlenimini verebilir. Oysa konuştuğumuz şeyin maksadı bu değildi.”¹⁴

Bu ifade, Akkâd'ın kaygısını açıkça ortaya koyar: “Felsefetü'l-Kur'ân”, Kur'an'ı dışarıdan uygulanan felsefi bir analizin nesnesi haline getirme riskini taşır. Oysa onun amacı, Kur'an'ı dışarıdan felsefi bir incelemenin malzemesi kılmak değil, Kur'an'ın kendisinin felsefi bir içerik taşıdığını göstermektir. Bu bağlamda “el-Felsefetü'l-Kur'âniyye” ifadesi, felsefenin Kur'an'a uygulanan bir şey değil, Kur'an'ın *bünyesinde var olan* bir şey olduğunu vurgular. Bu, Akkâd'ın eserinin girişinde belirttiği “Kur'an'dan felsefi bahisler çıkarılır” (*yüstehraccü minhâ*) ifadesiyle de uyumludur. Ona göre felsefe, Kur'an'dan *istihraç* edilir, ona *tabik* edilmez.

Akkâd'ın bu titiz ayrımı, kendi projesinin tutarlılığı açısından önemlidir. Ancak eleştirel bir bakışla şu soru yöneltilebilir: “Felsefetü'l-Kur'ân” ile “el-Felsefetü'l-Kur'âniyye” arasındaki fark, uygulamada ne ölçüde korunabilmektedir? Akkâd, Kur'an'dan “çıkarılan” felsefenin, Kur'an'a dışarıdan uygulanan felsefeden farklı olduğunu iddia eder. Ancak “çıkarma” (*istihraç*) işleminin kendisi, kaçınılmaz olarak belirli bir yöntemi, belirli kavramları ve belirli bir entelektüel geleneği gerektirir. Akkâd'ın kullandığı kavramlar (“hayatın anlamı”, “varoluş”, “evrensel bağ” vb.) ve karşıt olarak konumlandığı felsefeler (materyalizm, pozitivism) Batı felsefe geleneğinden gelmektedir. Bu anlamda, “Kur'ânî felsefe” ile “Kur'an'ın felsefesi” arasında çektiği metodolojik sınır, pratikte tam olarak korunabilir görünmemektedir. Yine de Akkâd'ın bu ayırımı gösterdiği hassasiyet, modern dönemde din ile felsefe arasında kurulacak ilişkinin doğasına dair önemli bir farkındalık düzeyini yansıtır. Ona göre mesele, dinin felsefeyle “uzlaştırılması” değil, dinin *kendisinin* felsefi bir boyut taşıdığına keşfedilmesidir. Bu keşif sürecinde kullanılacak terminoloji, keşfin kendisi kadar belirleyicidir.

¹⁴ Akkâd, *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*, 9.

Bu tercih, aynı zamanda Akkâd'ın dönemin entelektüel tartışmalarındaki konumunu da belirginleştirir. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında, Muhammed Abduh ve talebeleri İslâm'ı modern felsefeyle uzlaştırmaya çalışırken, bazı muhafazakâr çevreler “felsefe” kelimesinin kullanımına dahi itiraz etmiştir. Akkâd, “felsefe”yi dışlayan gelenekçilerle, “felsefeyi İslâm'a uygulayan” modernistler arasında bir konum alır. “Kur'ânî felsefe” terimi, felsefeyi reddetmeyen, ancak onu İslâm'a tâbi kılan bir orta yol sunar. Oryantalist literatür çoğu zaman “İslâm felsefesi” (*philosophie islamique*) kavramını, Antik Yunan'dan devralınan ve İslâm dünyasında sürdürülen bir gelenek olarak kurgulamıştır. Bu kurguda Kur'an, felsefenin konusu değil, felsefenin *dışındaki* bir dinî metindir. Akkâd, “Kur'an'ın felsefesi” değil “Kur'ânî felsefe” diyerek, Kur'an'ın bu oryantalist kurgunun dışında, *kendi başına* bir felsefe kaynağı olduğunu ileri sürer. “Kur'ânî felsefe”, Kur'an'ın felsefî yönünü diğer yönlerinden ayırmaz; onu Kur'an'ın bir sıfatı olarak sunar. Dolayısıyla Kur'an'ın felsefesi vardır, ama Kur'an salt bir felsefe kitabı değildir.

2.2. Mesele Merkezli Okumanın Kavramsal Çerçevesi

Akkâd'ın yorum tarzı, modern tefsir literatüründe “konulu tefsir” başlığı altında ele alınan yaklaşımla belirli bir yakınlık taşımaktadır. Konulu tefsirde amaç, bir sûrenin baştan sona açıklanmasından çok, Kur'an'daki âyetleri belirli bir mesele etrafında (örneğin “kader”, “adalet”, “kadın”) bir araya getirerek bütüncül bir değerlendirme ortaya koymaktır.¹⁵ Akkâd da eserinde benzer bir yöntemi izler.¹⁶ Her bölümde ilgili gördüğü âyetleri bir araya getirir, onları felsefî, sosyolojik ve ahlâkî bir çerçevede tartışır. Bununla birlikte onun yaklaşımı ile klasik konulu tefsir arasında önemli bir fark bulunur. Konulu tefsir geleneği, genellikle belirli bir usûl çerçevesinde âyetlerin sebab-i nüzûl, dilbilimsel tahlil ve hüküm istinbâtı gibi unsurlarını ayrıntılı biçimde incelerken, Akkâd daha çok fikrî ve tematik bir bütünlük kurmaya odaklanır. O, âyetleri filolojik veya tarihsel bağlam içinde tahlil etmekten ziyade, modern insanın karşılaştığı sorunlara Kur'an'dan hareketle cevap üretme amacı güder.¹⁷

Bu yönüyle Akkâd'ın yöntemi, “bilimsel tefsir” eğiliminden de açık biçimde ayrılır. Bilimsel tefsir, âyetleri modern bilim teorileriyle birebir eşleştirmeye çalışarak Kur'an'ı bilimsel keşiflerin önceden haber verildiği bir metne dönüştürür.¹⁸ Akkâd ise böyle bir eşleştirmeyi gerekli görmez. *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*'nin sonunda “Akıl ve vicdan Kur'an'ın genişliğinden hak ettiği payı aldığı anda, yeni ortaya çıkan teorilere onu ayrıca uydurma ihtiyacı kalmaz” derken, Kur'an'ın değerini bilimsel teorilere uygunluğunda değil, aklı ve vicdanı özgür bırakan rehberliğinde bulur.¹⁹ Bu yaklaşım, eseri hem klasik tefsir geleneğinden hem de modern bilimsel tefsir ekolünden farklı bir yere konumlandırır.

Akkâd'ın *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye* adını seçmesi ve eserini konu başlıkları etrafında kurgulaması, onun Kur'an'a yaklaşımında belirli bir *yöntem* tercih ettiğini gösterir. Ancak bu yöntemi sistematik bir *usûle*, yani açık, tutarlı ve uygulanabilir yorum ilkeleri bütününe

¹⁵ Heyet, *Hayat Rehberi Kur'an: Konulu Tefsir* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 1/60.

¹⁶ Akkâd, *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*, 5.

¹⁷ Akkâd, *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*, 162.

¹⁸ Mertoğlu, “Tefsir”, 40/292.

¹⁹ Akkâd, *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*, 162.

dönüştürmemiştir. Aşağıda tartışacağımız sınırlılıklar, işte bu usûl eksikliğinden kaynaklanmaktadır.

2.3. Hüseyin Atay'ın Değerlendirmesi Işığında *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*'nin Metodu ve Sınırları

el-Felsefetü'l-Kur'âniyye'nin Türkiye'de erken dönemde dikkat çekmiş olması, eserin yalnızca Arap entelektüel çevresinde değil, Türk akademik muhitinde de bir "Kur'an felsefesi" teşebbüsü olarak fark edildiğini göstermektedir. Bu çerçevede Hüseyin Atay'ın 1956 tarihli değerlendirmesi özel bir önem taşır.²⁰ Atay, bir yandan Akkâd'ın çağdaş bilim teorilerine göre Kur'an'ı te'vil etme eğilimine mesafe koymasını yerinde bulmakta, öte yandan onun bu eleştirinin yerine ne koyduğunu sorgulamaktadır.

Atay'ın en temel itirazı şu noktada toplanır: Akkâd, çağdaş ilim nazariyelerine göre Kur'an'ı açıklamanın yanlışlığını söylemekte, fakat "Kur'an'ın nasıl ve hangi metod üzere anlaşılması gerektiğini" açık biçimde ortaya koymamaktadır.²¹ Atay'a göre eserde yöntem meselesi sezdirilmekte, fakat sistematik biçimde kurulmamaktadır. Ayrıca Akkâd, birçok yerde âyetleri ayrıntılı filolojik veya bağlamsal tahlile girişmeden, fikrî istidlalin parçası olarak kullanmakta, bu da onu "tefsir veya izahları yapılmadan öylece kalmaktadır" gibi bir eleştiriye açık hale getirmektedir.²²

Bu eleştirinin belirli ölçüde haklı olduğu kabul edilmelidir. *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*, baştan sona dikkatle okunduğunda, güçlü sezgiler, isabetli problem tespitleri ve yer yer ufuk açıcı yorumlar içerdiği hâlde, bunları tam teşekküllü bir tefsir metodolojisine dönüştürmez. Eser, Kur'an'ı konu başlıkları altında konuşur; fakat bu konuşurmanın hangi usûlî ilkelere göre yürütüldüğünü, âyetler arasında nasıl bir seçim yapıldığını, tarihsel bağlamın hangi ölçüde hesaba katıldığını ve yorumun sınırlarının nasıl çizildiğini müstakil şekilde tartışmaz. Bu yönüyle eser, klasik anlamda bir usûl üretmekten uzaktır.

Bununla birlikte Atay'ın eleştirisini mutlaklaştırmak da isabetli değildir. Akkâd'ın amacı, klasik anlamda bir tefsir usûlü inşa etmekten ziyade, Kur'an'dan hareketle çağdaş insan için bir düşünce çerçevesi kurmaktır. Eserin kuruluşu, süre tertibini izleyen açıklayıcı tefsir geleneğinden farklıdır; daha çok büyük meseleler karşısında Kur'an'ın hangi zihni istikameti sunduğunu göstermeyi hedeflemektedir. Bu sebeple *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*'yi, sistematik kuralları belirlenmiş bir "tefsir metodolojisi"nden çok, modern tematik okumanın fikrî bir örneği olarak değerlendirmek daha isabetli görünmektedir.

Akkâd'ın diğer eserleri bu noktada kısmi bir açıklama imkânı sağlar. Özellikle *et-Tefkîr Ferîdatün İslâmiyye*, onun yorum faaliyetinin arka planında hangi ilkelerin yer aldığını daha görünür kılar. Bu eserde düşünme, taklide karşı dinî bir sorumluluk olarak temellendirilmekte; akıl, mantık, felsefe ve içtihat aynı ufuk içinde ele alınmaktadır.²³ Akkâd burada "İslâm'da insanların düşünmesini ve tefekkür etmesini Allah'ın kulları üzerinde yasaklayan kimse

²⁰ Hüseyin Atay, "M. Akkad, el-Felsefetü'l-Kur'âniyye", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1-4 (1956), 208-214.

²¹ Atay, "M. Akkad, el-Felsefetü'l-Kur'âniyye", 213.

²² Atay, "M. Akkad, el-Felsefetü'l-Kur'âniyye", 213.

²³ Akkâd, *et-Tefkîr Ferîdatün İslâmiyye*, 7-8, 51-61, 85-131.

insanların en kötüsüdür” hükmüyle, düşünmeyi yasaklayan tavrı hem dinî hem ahlâkî bakımdan mahkûm eder.²⁴ Dolayısıyla Akkâd’ın yorum anlayışının taşıyıcı ilkeleri arasında düşünmenin meşruiyeti, aklın din içinde kurucu bir yeri bulunması ve içtihadın canlı tutulması sayılabilir. Bunlar, formel bir tefsir metodu teşkil etmemekle birlikte, *el-Felsefetü’l-Kur’âniyye*’nin rastlantısal bir düşünce denemesi olmadığını; belirli bir zihnî zemine dayandığını göstermektedir.

Atay’ın eleştirisinin ötesinde, Akkâd’ın yöntemine dair iki temel sınırlılık daha belirtilmelidir. Bunlardan ilki, eserin tematik yapısı ile modern tefsir literatüründeki “konulu tefsir” yaklaşımıyla belirgin benzerlikler taşır. Ne var ki Akkâd, bu yaklaşımın kuramsal çerçevesiyle herhangi bir temas kurmaz. Konulu tefsir teorisinde âyetlerin seçimi, sınıflandırılması, tarihsel bağlamla ilişkisi ve hüküm istinbâtı gibi unsurlar sistematik biçimde ele alınır. Akkâd ise bu unsurların hiçbirini metodolojik düzeyde tartışmaz. Onun yaptığı, belirli bir konuya dair âyetleri bir araya getirmek ve bunları fikrî bir söylemin parçası haline getirmektir. Bu durum, eserin “konulu tefsir” olarak adlandırılmasını güçleştirir. Daha doğru bir nitelendirme, eseri “Kur’ânî felsefenin mesele merkezli bir okuması” şeklinde tanımlamak olacaktır.

İkinci sınırlılık, Akkâd’ın yönteminde karşılaşılan belirsizliklerle ilgilidir. Akkâd, Kur’an’ı çağdaş bilim teorilerine göre tefsir etme girişimini eleştirirken, bu eleştirinin yerine ikame edeceği pozitif bir yöntem geliştiremez. “Akıl ve vicdan Kur’an’ın genişliğinden hak ettiği payı aldığı”²⁵ ifadesi, bir ideal durumu betimlemekle birlikte, bu idealin hangi yorum ilkeleriyle gerçekleştirileceğini açıklamaz. Hüseyin Atay’ın da işaret ettiği gibi, Akkâd’ın metodu sezdirilmekte fakat kuralları konulmamaktadır.²⁶ Bir tefsir çalışmasından beklenen, yorumun ilkelerini, sınırlarını ve dayanaklarını açık biçimde ortaya koymasıdır. Oysa *el-Felsefetü’l-Kur’âniyye*’de, âyetlerin seçiminde hangi ölçütlerin kullanıldığı, tarihsel bağlamın (esbâb-ı nüzûl) yoruma ne ölçüde dâhil edildiği, dilbilimsel tahlillerin hangi düzeyde yapıldığı gibi temel usûl sorularına cevap bulunmaz. Akkâd’ın yöntemi, daha çok edebî-felsefî bir deneme tarzında işler; bu tarz, klasik tefsir usûlünün gerektirdiği sistematiklikten uzaktır.

Atay’ın ikinci önemli sorusu, çağdaş bilim teorileriyle Kur’an’ı açıklamanın yanlışlığı kabul edildiğinde, Kur’an’ın değişen çağlarda insanlara nasıl anlatılacağı meselesidir.²⁷ Bu, esasında yalnız Akkâd’a değil, modern dönemde Kur’an’ı tarih üstü hakikat ile değişen bilgi dili arasında konumlandırmaya çalışan bütün yorumculara yöneltilebilecek ciddi bir sorudur. Atay burada haklı olarak, insanların ancak kendi çağlarının diliyle ikna edilebileceğini, bu yüzden “günlük ilim nazariyeleri” ile hiçbir temas kurmayan bir açıklamanın pratikte sorunlu olacağını belirtmektedir.

Bu soruya Akkâd’ın metinlerinden hareketle verilebilecek cevap, tam anlamıyla formüle edilmiş değildir; fakat dolaylı biçimde mevcuttur. *el-İslâm ve’l-Hadâratü’l-İnsâniyye*’de Müslümanın modern uygarlık karşısında yabancı sayılmayacağını söylemesi, çağın bilgi ve medeniyet diliyle ilişki kurmayı reddetmediğini gösterir.²⁸ *Allâh* kitabında teolojik ve bilimsel

²⁴ Akkâd, *et-Tefkîr Ferîdatiün İslâmiyye*, 15-16.

²⁵ Akkâd, *el-Felsefetü’l-Kur’âniyye*, 162.

²⁶ Atay, “M. Akkad, *el-Felsefetü’l-Kur’âniyye*”, 213.

²⁷ Atay, “M. Akkad, *el-Felsefetü’l-Kur’âniyye*”, 214.

²⁸ Akkâd, *el-İslâm ve’l-Hadâratü’l-İnsâniyye*, 187-188.

düşüncenin, “hakikatin büyük sırları” karşısında birbirine yaklaşan ama aynılaşmayan iki hat oluşturduğunu söylemesi, iki alanı düşmanlaştırmak yerine, onları farklı işlevlere sahip düşünme tarzları olarak kavradığını gösterir.²⁹ *Mâ Yukâlû ‘ani’l-İslâm*’da ise bilimin deney ve gözleme dayalı gücünü teslim eder; fakat onun metafizik, gaye, değer ve inanç sahasında nihai hüküm mercii sayılamayacağını vurgular.³⁰

Buradan şu sonucu çıkarabiliriz: Akkâd, çağın bilgi birikimini kullanmayı reddetmez; ancak Kur’an’ı değişken teorilere bağımlı bir metin hâline getirmeyi de doğru bulmaz. Onun aradığı şey, çağdaş bilgiyi dikkate alan fakat Kur’an’ın anlamını geçici bilimsel modellerin içine hapsetmeyen bir denge noktasıdır. Bu denge tam bir metodolojik açıklığa kavuşmamış olsa da eserin genel yönelimi bakımından belirgindir. Sonuç olarak Atay’ın eleştirileri, eseri doğru tür içinde konumlandırmaya yardımcı olan dikkatli uyarılar olarak okunmalıdır.

2.4. Akkâd’ın Yorumunda Denge Problemi ve Tarihsel Bağlamın İhmali

Yukarıda değindiğimiz eleştirilerin ötesinde, bize göre Akkâd’ın yaklaşımında iki temel sorun alanı daha belirginleşmektedir. Bunlar, onun din-bilim ilişkisinde aradığı denge noktasının yorum pratiğinde somutlaştırılmaması ve âyetlerin tarihsel bağlamının ihmali edilmesidir.

Akkâd’ın din-bilim ilişkisinde aradığı denge noktası, iki uç arasında bir konumlanışı ifade eder: Ne bilimsel tefsirin indirgemeciliği ne de dini bilimden bütünüyle soyutlayan bir ayrıştırma. Ancak bu dengenin yorum pratiğinde nasıl işleyeceği muğlaktır. *el-İslâm ve’l-Ĥadâratü’l-İnsâniyye*’de “Gerçek Müslüman modern Batı uygarlığı karşısında yabancı sayılmaz”³¹ derken, modern bilim ve teknolojinin meşruiyetini teslim eder. *Mâ Yukâlû ‘ani’l-İslâm*’da ise bilimin metafizik alanda nihai otorite olamayacağını vurgular.³² Bu iki vurgu arasında bir gerilim vardır ve bu gerilimin yorum ilkeleriyle nasıl çözüleceği açıklanmaz. Atay’ın “günlük ilim nazariyeleriyle hiçbir temas kurmayan bir açıklama pratikte sorunludur”³³ uyarısı, tam da bu noktada anlam kazanır. Akkâd, çağın bilgi dilini kullanmayı reddetmez; fakat bu kullanımın sınırlarını ve ilkelerini belirlemez.

Akkâd’ın tematik okumasında, âyetlerin tarihsel bağlamı (esbâb-ı nüzûl) neredeyse hiç dikkate alınmaz. Oysa klasik tefsir geleneğinde, bir âyetin iniş sebebi, hitabın muhatabı ve tarihsel bağlamı, anlamın doğru tespitinde temel unsurlardandır.³⁴ Akkâd, âyetleri doğrudan çağdaş sorunlarla ilişkilendirirken, onların aslı bağlamını devre dışı bırakır. Bu yaklaşım, zaman zaman anakronik okumalara kapı aralar. Örneğin “Kur’an ve ilim” bölümünde, modern bilimsel teorilerle âyetler arasında doğrudan ilişki kurmaktan kaçınsa da âyetlerin tarihsel bağlamını da tartışmaya dâhil etmez.³⁵ Oysa bir âyetin indiği dönemdeki anlamı ile modern dönemdeki anlamı arasındaki ilişki, hermeneutik bir çabanın konusudur. Akkâd, bu çabayı yöntemsel düzeyde tartışmaz.

²⁹ Abbâs Mahmûd Akkâd, *Allah* (Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2016), 11-13.

³⁰ Akkâd, *Mâ Yukâlû ‘ani’l-İslâm*, 202-203.

³¹ Akkâd, *el-İslâm ve’l-Ĥadâratü’l-İnsâniyye*, 188.

³² Akkâd, *Mâ Yukâlû ‘ani’l-İslâm*, 202-203.

³³ Atay, “M. Akkad, el-Felsefetü’l-Kur’âniyye”, 214.

³⁴ Muhsin Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/360.

³⁵ Akkâd, *el-Felsefetü’l-Kur’âniyye*, 13-15.

el-Felsefetü'l-Kur'âniyye, modern dönemde Kur'ânî felsefenin dikkatlere sunulması için önemli görülen meseleleri edebî-felsefî bir dille yeniden yorumlama çabasının önemli bir örneğidir. Fakat bu çaba, tamamlanmış bir tefsir metodolojisi sunmaktan çok, bir başlangıcı, bir yönelişi ifade eder. Akkâd, Kur'an'ın akıl ve ilimle ilişkisini tartışırken güçlü bir sezgi ve kapsamlı bir kavrayış sergiler; ancak bu kavrayışı sistematik bir yönetime dönüştüremez. Yöntemsel belirsizlik, konulu tefsirle ilişkinin kurulmamış olması, aradığı denge noktasını somut yorum ilkelerine dönüştürememesi ve tarihsel bağlamı ihmal etmesi, eserin en belirgin sınırlılıklarıdır. Bu sınırlılıklar, *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*'nin değerini elbette düşürmez; fakat onu tam teşekküllü bir anlama metodolojisi olmaktan çıkararak, modern tematik okumanın imkânlarını ve sınırlarını gösteren bir örnek olarak konumlandırır.

3. AKKÂD'DA KUR'AN-AKIL-İLİM İLİŞKİSİ

Akkâd'ın Kur'an-akıl-ilim ilişkisine dair yaklaşımı, onun dinî düşüncesinin merkezinde yer alan ana eksenlerden biridir. Bu yaklaşımda Kur'an, insanın düşünme kudretini körelten yahut onu hayatın kurucu alanlarından uzaklaştıran bir hitap olarak kavranmaz. Aksine Kur'an, akli harekete geçiren, vicdanı canlı tutan ve insanı bilgi, araştırma ve medeniyet ufkuna yönelten ilâhî bir çağrı olarak yorumlanır. Nitekim *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*'nin mukaddimesinde sağlam akîdenin kıymeti, ilmî dersler ve sınaî hüneler üretmesinden çok, akli ve kabiliyeti işlemez hâle getirmemesine, insanı ilim ve medeniyet alanından uzaklaştırmamasına bağlanmaktadır.³⁶

Bu genel çerçeve, Akkâd'ın diğer eserlerinde daha açık kavramsal karşılıklar bulur. Özellikle *et-Tefkîr Ferîdatün İslâmiyye*, Kur'an'ın akla ve tefekküre verdiği merkezi yeri görünür kılmaya bakımından bu başlık için temel bir metin niteliği taşır. Orada Kur'an'ın en belirgin mezziyetlerinden birinin akli öne çıkarması ve akîde ile sorumluluk alanında ona dayanması olduğu ifade edilir.³⁷ Bu sebeple burada önce Kur'an'ın akla hitabı ve düşünmenin meşruiyeti ele alınacak, ardından ilim ile medeniyet arasındaki bağ, bilimin sınırları ve Kur'an'ın bilgiye yön veren işlevi üzerinde durulacaktır.

3.1. Kur'an'ın Akla Hitabı ve Düşünmenin Meşruiyeti

Akkâd'a göre Kur'an, muhatabını doğrudan akla yönelir. Bu yöneliş, metinde dağınık ve tali bir unsur olarak yer almaz; akîde, sorumluluk ve insanın varlık karşısındaki konumuyla yakından ilişkilidir. *et-Tefkîr*'in ilk sayfalarında Kur'an'ın en açık mezziyetlerinden biri olarak aklın öne çıkarılması zikredilir; ayrıca bu hitabın yalnızca tek bir zihnî işleve yönelmediği, idrak, muhakeme, hüküm verme ve rüşd gibi farklı boyutları kuşattığı belirtilir.³⁸ Böylece akıl, Akkâd'ın yorumunda hem insanın dinî hitaba muhatap oluşunun temeli hem de bilgi ile sorumluluk arasındaki bağın taşıyıcısı hâline gelir.

Bu yaklaşım, düşünmeyi dinî hayatın sınırlarında kalan serbest bir uğraş gibi görmez. Akkâd, tefekkürü doğrudan dinî mükellefiyet alanı içinde değerlendirir. Taklidin ancak zaruret hâllerinde başvurulabilecek sınırlı bir çerçevesi bulunduğunu söyler; buna karşılık düşünme, nazar ve içtihadın İslâm'ın asli yönelimleri arasında yer aldığını vurgular. Aynı eserde geçen

³⁶ Akkâd, *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*, 8-9.

³⁷ Akkâd, *et-Tefkîr Ferîdatün İslâmiyye*, 7.

³⁸ Akkâd, *et-Tefkîr Ferîdatün İslâmiyye*, 7-8, 15-16.

“İslâm’da insanların düşünmesini ve tefekkür etmesini Allah’ın kulları üzerinde yasaklayan kimse insanların en kötüsüdür” hükmü, bu tavrın en açık ifadesidir.³⁹

Akkâd’ın bu çizgisi, *el-Felsefetü’l-Kur’âniyye*’deki akîde anlayışıyla da uyum içindedir. Müellif, sağlam inancı insanın aklını ve kabiliyetlerini canlı tutan, onu ilim, sanayi, toplum ve medeniyet hayatıyla irtibat hâlinde yaşatan bir yapı olarak tasvir eder.⁴⁰ Böylece Kur’an’ın akla hitabı ile düşünmenin meşruiyeti aynı zeminde birleşir. Kur’an, Akkâd’ın düşüncesinde, insanı edilgen bir kabule çağıran metin görünümünde değildir; onu anlama, araştırma, karşılaştırma ve hüküm verme süreçlerine sevk eden bir hitap olarak belirir. Bu yönüyle akıl, inanç hayatının çevresinde duran ikincil bir unsur olmaktan çıkar; doğrudan doğruya Kur’anî hitabın merkezî muhatabı hâline gelir.

3.2. İlim ve Medeniyet İlişkisi

Akkâd’ın Kur’an-akıl-ilim ilişkisini kurarken en çok üzerinde durduğu noktalardan biri, aklın ve ilmin medeniyetle olan bağıdır. *el-İslâm ve’l-Hadâratü’l-İnsâniyye*’de İslâm’ın çağdaş uygarlıkla zorunlu bir çatışma içinde olmadığını, Müslümanın modern dünyanın bilgi, sanat ve teknik birikimiyle yabancılaşmadan ilişki kurabileceğini belirtir. “Gerçek Müslüman modern Batı uygarlığı karşısında yabancı sayılmaz” cümlesi, İslâm’ı modern medeniyet karşısında savunmaya çekilmiş bir yapı gibi tarif etmez; aksine çağdaş hayatın imkânlarıyla yaşayabilen bir inanç düzeni olarak düşünür.⁴¹

Bu yaklaşım, Kur’an’ın akla alan açmasının yalnızca nazarî bir imkân olmadığını, aynı zamanda medeniyet kurucu bir şart olduğunu gösterir. Akkâd’a göre İslâm, bir yandan insanın bilgi ve teknoloji üretmesini engellemeyen, diğer yandan bu üretimi ahlâkî ve ruhî bir istikamete yönlendiren bir medeniyet tasavvuru sunar. Bu tasavvurda “ilerleme”, salt bilimsel ve sınaî gelişmenin ötesinde, insanın sorumluluk bilinci, vicdanî olgunluk ve adalet duygusuyla birlikte ele alınır. Akkâd’ın *el-İnsân fi’l-Kur’ân*’da “insan nefsinin üstüne aklıyla çıkar, aklının üstüne de ruhuyla çıkar” demektedir. Bu söz, insanın kendini değerler bütünü içinde gerçekleştiren bir varlık olduğunu vurgular.⁴² Dolayısıyla ona göre medeniyet yalnızca teknik bir boyuta sahip değildir. Aynı zamanda bir değerler bütünüdür.

3.3. Bilimin Sınırları ve Dinin Alanı

Akkâd, bilimin gücünü ve meşruiyetini teslim etmekle birlikte, onun alanını aşan bir hakikat iddiasına karşı mesafelidir. Çağdaş dünyada İslâm’a yöneltilen eleştirileri değerlendirirken, tabiat bilimleriyle meşgul olan kişilerin varlık, din ve metafizik meselelerde aceleci hükümler vermesini eleştirir. Bu tavrı “kesin bir delil olmadan inkâra sarılmak ve yok sayma konusunda kesin hüküm vermek” şeklinde niteler ve bunun akıl bakımından da problemlili olduğunu söyler.⁴³ Burada Akkâd’ın hedefi bilimin kendisi değil, bilimin yöntemsel sınırlarını aşarak bütün hakikat alanını tek başına temsil ettiğini iddia eden pozitivist genişlemedir.

³⁹ Akkâd, *et-Tefkîr Ferîdatün İslâmiyye*, 15-16.

⁴⁰ Akkâd, *el-Felsefetü’l-Kur’âniyye*, 8.

⁴¹ Akkâd, *el-İslâm ve’l-Hadâratü’l-İnsâniyye*, 187-188.

⁴² Abbâs Mahmûd Akkâd, *el-İnsân fi’l-Kur’ân* (Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2014), 29.

⁴³ Akkâd, *Mâ Yukâlü ‘ani’l-İslâm*, 202-203.

Aynı sınır bilinci *Allah* adlı eserinde daha felsefî düzeyde görülür. Teolojik ve bilimsel düşüncenin, “hakikatin büyük sırları” karşısında birbirine yaklaşan ama aynılaşmayan iki hat oluşturduğunu söyler. “Teolojik felsefe ile bilimsel felsefe bu yönleştire birbirine yaklaşır” ifadesi, iki alanı düşmanlaştırmak yerine, onları farklı işlevlere sahip düşünme tarzları olarak kavradığını gösterir.⁴⁴ Din ile bilim arasında basit bir barış zemini kurmaktan öte, her ikisinin alanını doğru tayin etmeye çalışır: Bilim, deney ve gözleme dayalı gücüyle meşrudur; ancak metafizik, gaye, değer ve inanç sahasında nihai hüküm mercii olamaz.

Akkâd’ın bu yaklaşımı, onu modern dönemde Kur’an’ı bilimsel teorilerin ansiklopedisi hâline getirme çabasından da ayırır. *el-Felsefetü’l-Kur’âniyye*’nin sonunda “Akıl ve vicdan Kur’an’ın genişliğinden hak ettiği payı aldığı anda, yeni ortaya çıkan teorilere onu ayrıca uydurma ihtiyacı kalmaz” derken, Kur’an’ın değerini akli ve vicdanî özgür bırakan rehberliğinde bulur.⁴⁵ Bu ifade, Akkâd’ın Kur’an’ı bilimsel i’câz veya bilimsel tefsir çizgisinden belirgin biçimde ayırdığını gösterir. Onun amacı, Kur’an’ın değerini bilimin yerine geçmesinde aramak değildir; asıl mesele, bir dinin mensuplarını ilim, sanayi, toplum ve medeniyet hayatından alıkoyup koymamasıdır.

3.4. Kur’an’ın Rehberliği ve Bilginin Yön Tayini

Akkâd’ın Kur’an-akıl-ilim ilişkisini kurgularken ulaştığı nokta, Kur’an’ın insan bilgisine yön tayin eden, sınırlandırmaktan çok istikamet veren bir üst çerçeve olduğudur. *el-İnsân fi’l-Kur’ân*’da insanın yalnızca biyolojik veya psikolojik bir varlık olarak kavranamayacağını, akıl ile ruh arasında daha geniş bir sorumluluk alanına sahip olduğunu vurgular. İnsanın, akli sayesinde bilgi üretebildiğini, ruhu sayesinde ise bu bilgiye değer kazandırabildiğini belirtir.⁴⁶ Bu antropolojik derinlik, onun bilgi anlayışının yalnızca epistemolojik değil, aynı zamanda ahlâkî ve metafizik boyutlarını da içerdiğini gösterir.

Dolayısıyla Akkâd’da Kur’an-akıl-ilim ilişkisi, basit bir “din-bilim uzlaşması” formülüne indirgenemez. Kur’an, akla hitap ederek onu harekete geçirir; aklın işleyişini medeniyet ufkuyla ilişkilendirir, bilimin alanını teslim ederken onu mutlaklaştırmaz; nihayet bilgiye ahlâkî ve ruhî bir istikamet verir. Akkâd’ın bu üç hattı birlikte kurabilmesi, onu modern dönemde hem kaba bilimsel tefsirden hem de din karşıtı bilimcilikten ayırmaktadır. Onun teklifi, Kur’an’ın insanı akıldan mahrum bırakmadan inşa eden, bilimi düşmanlaştırmadan sınırlayan ve medeniyet fikrini yalnızca teknik güçle özdeşleştirmeden yeniden anlamlandıran bir metin olduğudur.

4. MODERN DÖNEMDE DİN-BİLİM TARTIŞMASI VE İSLÂM DÜNYASININ GERİ KALIŞ MESELESİ

Akkâd’ın Kur’an-akıl-ilim ilişkisine dair yaklaşımı, yalnızca metin içi bir yorum tercihi olarak ele alınamaz. Bu yaklaşım, modern dönemde Müslüman toplumların karşı karşıya kaldığı daha geniş fikrî sorunlarla doğrudan irtibatlıdır. Özellikle din ile bilim arasında zorunlu bir çatışma bulunduğu iddiası ile İslâm dünyasının geri kalışını dinin mahiyetine bağlayan açıklamalar, Akkâd’ın metinlerinin arka planında sürekli hissedilen tartışma alanlarıdır. Bu sebeple burada

⁴⁴ Akkâd, *Allah*, 11-13.

⁴⁵ Akkâd, *el-Felsefetü’l-Kur’âniyye*, 162.

⁴⁶ Akkâd, *el-İnsân fi’l-Kur’ân*, 29.

asıl mesele, onun kavramsal tercihlerini yeniden sıralamaktan çok, bu tercihlerin modern tartışmalar içindeki anlamını ortaya koymaktır.

Bu çerçevede Akkâd'ın metinleri iki temel soruya cevap aramaktadır. Bunlardan ilki, dinin düşünme, araştırma ve ilmî gelişme ile nasıl bir ilişki kurduğu sorusudur. İkincisi ise Müslüman toplumların siyasal, ilmî ve medenî zaafının hangi sebeplerle açıklanacağı meselesidir. Akkâd, bu iki başlıkta da kolay karşıtlıklar üretmek yerine, akıl, vicdan, tefekkür, medeniyet ve sorumluluk kavramları etrafında daha dengeli bir hat kurmaya çalışır. Bu nedenle bu başlıkta, önce din-bilim çatışması söylemi karşısındaki tavrını, ardından geri kalış meselesine dair değerlendirmesini ele alacağız.

4.1. Din-Bilim Çatışması Söylemine Yaklaşımı

Akkâd'ın din-bilim ilişkisine dair yaklaşımı, modern dönemde yaygınlık kazanan çatışma söylemi karşısında dikkat çekici bir konum işgal eder. Onun metinlerinde asıl mesele, din ile bilimi karşı karşıya yerleştiren keskin bir şema kurmak değildir. Dikkat daha çok şu soruda toplanır: Bir inanç sistemi, insanın düşünme kudretini, araştırma arzusunu ve medeniyet içinde üretici biçimde yer almasını hangi ölçüde desteklemektedir? Bu soru, tartışmayı salt teorik bir karşıtlık düzeyinden çıkarır ve doğrudan insanın zihnî ve tarihî varlığıyla ilişkilendirir. Nitekim sağlam akîdenin kıymetini, “ilmî dersler” ve “sınaî hünerler” üretmesinden önce, akıllı ve kabiliyeti işlemez hâle getirmemesine, ilim ve medeniyet alanına engel çıkarmamasına bağlaması,⁴⁷ Akkâd'ın bu tartışmaya hangi noktadan dahil olduğunu açık biçimde göstermektedir.

Bu yaklaşım, din-bilim çatışması söylemini doğrudan reddeden basit bir savunma biçimi olarak da okunamaz. Akkâd, meseleyi daha derin bir düzlemde ele alır. Ona göre Kur'an'ın değeri, çağdaş bilimsel teorilerle birebir mutabakat kurmasında aranmaz; insanın aklını, vicdanını ve tefekkür kabiliyetini harekete geçirmesinde aranır. Bu yüzden onun tavrı, kutsal metni sürekli değişen bilimsel modellerle ispat etmeye çalışan yaklaşımlardan ayrılır. “Akıl ve vicdan Kur'an'ın genişliğinden hak ettiği payı aldığı anda, yeni ortaya çıkan teorilere onu ayrıca uydurma ihtiyacı kalmaz” cümlesi, bu tavrın en özlü ifadesidir.⁴⁸ Burada önemli olan, Kur'an'ın bilim adına yeniden meşrulaştırılması değil, bilimin ve düşünmenin zaten onun açtığı ufuk içinde sahîh bir yer bulabilmesidir.

Akkâd'ın bu çizgisi, modern dönemde iki baskın eğilime aynı anda mesafe koymasına imkân vermektedir. Bir tarafta dini, geri kalmışlığın başlıca sebebi sayan ve ilerlemeyi dinî bağlılığın çözülmesiyle irtibatlandıran söylemler vardır.⁴⁹ Diğer tarafta ise Kur'an'ı modern bilimsel teorilerin önceden verilmiş özeti gibi okumaya çalışan (Tantâvî Cevherî'de olduğu gibi) savunmacı yorumlar yer almaktadır.⁵⁰ Akkâd'ın katkısı, bu iki yönelimin ötesinde, dinin düşünme ve araştırma üzerindeki etkisini merkeze alan başka bir tartışma zemini açmasında toplanır. Böylece mesele, “din mi bilim mi?” türünden yüzeysel bir karşıtlık olmaktan çıkar;

⁴⁷ Akkâd, *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*, 7-8.

⁴⁸ Akkâd, *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*, 162.

⁴⁹ Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939* (Cambridge: Cambridge University Press, 1962), 324-327.

⁵⁰ Mertoğlu, “Tefsir”, 40/289.

hangi düşünce ve inanç çerçevesinin insanı bilgi, araştırma ve medeniyet hayatına daha güçlü biçimde sevk ettiği sorusuna dönüşür.⁵¹

Bu bağlamda aklın dinî hitabın merkezine yerleştirilmesi özel bir anlam kazanır. Kur'an'ın en açık meziyetlerinden birini akli öne çıkarmasında ve akîde ile sorumluluk alanında ona dayanmasında görmesi, Akkâd'ın bu meseleye dışarıdan verilmiş modern bir cevap üretmediğini, İslâm'ın kendi kaynakları içinden konuştuğunu gösterir.⁵² Yine düşünmeyi yasaklayan tavrın sert bir dille eleştirilmesi de din-bilim çatışması söylemine karşı geliştirilen cevabın yalnız teorik bir düzlemde kalmadığını ortaya koyar.⁵³ Bu sebeple Akkâd'ın yaklaşımı, bilimi dine rakip bir hakikat alanı olarak gören anlayışlara karşı, akli ve tefekkürü dinî hayatın kurucu unsurları arasına yerleştiren bir yorum biçimi sunmaktadır.

4.2. İslâm Dünyasının Geri Kalış Meselesine Yaklaşımı

Akkâd'ın İslâm dünyasının geri kalış meselesine yaklaşımı, din-bilim ilişkisine dair düşünceleriyle doğrudan bağlantılıdır. Onun metinlerinde bu mesele, teknik eksiklikler yahut siyasî zayıflıklar listesine indirgenmez; daha derinde, düşünme kudretinin, içtihadın ve medeniyet tasavvurunun zayıflamasıyla ilgili bir problem alanı olarak görünür. Bu sebeple Akkâd, Müslüman toplumların tarihsel zaafını açıklarken sorumluluğu doğrudan dinin kendisine yüklemeyi; dikkatini, din ile akıl, bilgi ve medeniyet arasındaki bağın zamanla nasıl gevşediğine yöneltir.

Bu yaklaşım, onun medeniyet anlayışıyla birlikte düşünüldüğünde daha açık hâle gelir. Akkâd için medeniyet, teknik ilerleme ve maddî refah toplamı olarak kavranmaz. İnsanın kendi değerler dünyası içinde olgunlaşması, sorumluluk bilinci, vicdanî derinlik ve adalet duygusu bu çerçevenin ayrılmaz parçalarıdır. Bu yönüyle Akkâd'ın yaklaşımı, aklın ve içtihadın yeniden işlerlik kazanmasını önceleyen ıslahçı damar bakımından Muhammed Abduh'un açtığı tartışma hattıyla da temas etmektedir.⁵⁴ Bu yüzden Müslümanın modern dünyayla kuracağı ilişki, taklit psikolojisiyle açıklanamaz; burada belirleyici olan şey, çağın bilgi ve imkânlarını kendi değer ufku içinde yeniden değerlendirebilme kudretidir. Onun "Gerçek Müslüman modern Batı uygarlığı karşısında yabancı sayılmaz" sözü, tam da bu noktada anlam kazanır; çünkü bu cümle, İslâm'ın çağdaş medeniyetle temas kurabilecek açıklığa sahip olduğunu, fakat bu temasın zihni bağımsızlığı koruyan bir çerçeve içinde gerçekleşmesi gerektiğini düşündürür.

Akkâd'ın geri kalış meselesine sunduğu model, aynı zamanda çağdaş eleştirilere verdiği cevapta da belirginleşir. Varlık, din ve metafizik meselelerde aceleci hükümler veren, tabiat bilimlerinin yöntemini bütün hakikat alanına yaymaya çalışan yaklaşımları eleştirirken, asıl

⁵¹ Akkâd'ın bu tavrı, daha sonraki dönemde Roger Garaudy (1913-2012) gibi düşünürlerin Kur'an'ı bilimsel ansiklopedi olarak okuma girişimine yönelttiği eleştirilerle benzerlik gösterir. Bir karşılaştırma sunması açısından bk. Roger Garaudy, *Yaşayan İslâm*, çev. Mehmet Bayrakdar (İstanbul: Pınar Yay., 2006); Nermin Hanay, "Çağdaş Bir Düşünür Olarak Garaudy ve Etkileri", *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce: Batı'da Müslüman Düşüncesi VIII* (2021), 258-260; Mustafa Öztürk, "Kur'an'ın Aktüel Değeri: Roger Garaudy'in Kur'an Tasavvuru Üzerine", *Usûl 2* (2004), 77-101.

⁵² Akkâd, *et-Tefkîr Ferîdatün İslâmiyye*, 7-8.

⁵³ Akkâd, *et-Tefkîr Ferîdatün İslâmiyye*, 15-16.

⁵⁴ Muhammed Abduh, *Risâletü'l-Tevhîd* (Kahire: Dârü's-Şurûk, ts.), 44-47; Charles C. Adams, *Islam and Modernism in Egypt: A Study of the Modern Reform Movement Inaugurated by Muhammad Abduh* (London: Oxford University Press, 1933), 178-180.

sorunun düşüncenin daralması olduğunu ima eder. Kesin delile dayanmayan inkârı aklî itidal bakımından sorunlu bulması, onun geri kalış problemini yalnız dış şartlarla açıklamadığını gösterir. Mesele, bilginin varlığı kadar, bilginin hangi ufuk içinde anlam kazandığıyla da ilgilidir.⁵⁵

Buradan çıkan sonuç şudur: Akkâd'a göre İslâm dünyasının gerilemesi, dinin hayattan çekilmesiyle açıklanabilecek bir durum değildir; asıl kırılma, dinin düşünceyi, araştırmayı ve içtihadı besleyen yönünün zayıflamasında aranmalıdır. Bu yüzden onun metinlerinde çözüm arayışı, geçmişe kapanan bir muhafazakârlıkta da çağın ölçülerine kayıtsız şartsız teslimiyette de toplanmaz. Daha çok, akli ve tefekkürü yeniden işler hâle getiren, medeniyet fikrini ahlâkî bir istikametle birleştiren ve Kur'an'ı insanı hayattan koparmayan bir rehber olarak yeniden düşünen bir çizgi öne çıkar. Bu yönüyle Akkâd, geri kalış meselesine salt tarihî bir teşhis getirmez; aynı zamanda zihni ve medeni bir yenilenme modeli de teklif eder.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, Abbâs Mahmûd el-Akkâd'ın *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye* adlı eserinde Kur'an-akıl-ilm ilişkisini hangi çerçevede ele aldığını incelemiştir. İnceleme sonunda, Akkâd'ın Kur'an'ı deneysel bilimlerin ayrıntılarını sunan bir metin şeklinde yorumlamadığı açık biçimde ortaya çıkmıştır. Onun üzerinde durduğu esas nokta, Kur'an'ın insan aklını ve vicdanını harekete geçirmesi, düşünmeyi meşrulaştırması ve insanı bilgi, araştırma ve medeniyet ufkuna sevk etmesidir. Bu bakımdan Akkâd'da Kur'an, akli besleyen, ona istikamet kazandıran ve düşünceyi canlı tutan ilâhî hitap olarak öne çıkmaktadır. Aynı şekilde sağlam akîdenin değeri de insanın zihni ve medeni imkânlarını geliştirmesine, onları işleme hâle getirmemesine ve hayatın kurucu alanlarıyla irtibatını korumasına bağlıdır.

Bu çerçevede *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*, klasik sûre tertibini izleyen tefsir geleneğinden ayrılan, Kur'an'ı büyük meseleler etrafında konuşuran dikkat çekici bir yorum teşebbüsü olarak değerlendirilebilir. Eserin kuvveti, Kur'an-akıl-ilm ilişkisini bilimsel tefsirin indirgemeciliğine düşmeden ve pozitivist din karşıtlığına teslim olmadan tartışabilmesinde yatmaktadır. Ancak bu kuvvet, yöntemin sistematikliği konusunda aynı açıklığı taşımamaktadır. Nitekim Hüseyin Atay'ın da işaret ettiği üzere, Akkâd çağdaş ilim nazariyelerine göre Kur'an'ı te'vil etme eğilimine mesafe koymakta, fakat Kur'an'ın hangi metod üzere anlaşılması gerektiğini açık biçimde göstermemektedir. Birçok yerde âyetler fikrî istidlalin parçası hâline gelmekte, fakat ayrıntılı tefsir ve izah düzeyine taşınmamaktadır. Bu sebeple eserin, açık ve uygulanabilir ilkeleri belirlenmiş bir tefsir metodu sunduğunu söylemek güçtür.

Sonuç olarak *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*, modern dönemde Kur'an'ı mesele merkezli biçimde yeniden yorumlama çabalarının güçlü örneklerinden biridir. Akkâd'ın katkısı, Kur'an'ı akıl, tefekkür ve medeniyetle irtibatlı bir düşünce ufku içinde okumasında toplanmaktadır. Bununla birlikte eser, yönetsel belirsizlikleri ve tarihsel bağlamı sınırlı biçimde dikkate alışı sebebiyle tam teşekküllü bir tefsir metodolojisi seviyesine ulaşmamaktadır. Bu sebeple Akkâd'ın metnini, hem güçlü bir fikrî ve tematik Kur'an okuması hem de usûl bakımından sınırları bulunan bir modern yorum teşebbüsü olarak değerlendirmek daha isabetli görünmektedir.

⁵⁵ Akkâd, *Mâ Yukâlû 'ani'l-İslâm*, 207.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed. *Risâletü't-Tevhîd*. Kahire: Dârü's-Şurûk, ts.
- Adams, Charles C. *Islam and Modernism in Egypt: A Study of the Modern Reform Movement Inaugurated by Muhammad Abduh*. London: Oxford University Press, 1933.
- Akkâd, Abbâs Mahmûd. *Allah*. Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2016.
- Akkâd, Abbâs Mahmûd. *el-Felsefetü'l-Kur'âniyye*. Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2014.
- Akkâd, Abbâs Mahmûd. *el-İnsân fi'l-Kur'an*. Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2014.
- Akkâd, Abbâs Mahmûd. *el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-İnsâniyye*. Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2014.
- Akkâd, Abbâs Mahmûd. *et-Tefkîr Ferîdatün İslâmiyye*. Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2014.
- Akkâd, Abbâs Mahmûd. *Mâ Yukâlû 'ani'l-İslâm*. Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2014.
- Atay, Hüseyin. "M. Akkad, el-Felsefetü'l-Kur'âniyye". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1-4 (1956), 208-214.
- Cevherî, Tantâvî. *el-Cevâhir fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 25 Cilt. Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebi ve Evladuhû, 1350.
- Demirci, Muhsin. "Esbâb-ı Nüzûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/360-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Garaudy, Roger. *Yaşayan İslâm*. çev. Mehmet Bayrakdar. İstanbul: Pınar Yay., 2006.
- Hanay, Nermin. "Çağdaş Bir Düşünür Olarak Garaudy ve Etkileri". *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce: Batı'da Müslüman Düşüncesi VIII* (2021), 233-273.
<https://makale.isam.org.tr/handle/123456789/309760>
- Heyet. *Hayat Rehberi Kur'an: Konulu Tefsir*. 5 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Hourani, Albert. *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939*. Cambridge: Cambridge University Press, 1962.
- Mertoğlu, M. Suat. "Tefsir (Literatür)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/290-294. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Öztürk, Mustafa. "Kur'an'ın Aktüel Değeri: Roger Garaudy'in Kur'an Tasavvuru Üzerine". *Usûl* 2 (2004), 77-101.
- Zavalsız, Halit. "Akkâd, Abbas Mahmûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/267-269. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

ÖLÜM KORKUSUNDAN ÖLÜMSÜZLÜK TASARIMINA: TRANSHÜMANİZM VE VAROLUŞUN YENİDEN İNŞASI

Zeynep Kaya Felsefe Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi–zkaya3618@gmail.com <https://orcid.org/0009-0007-0260-0850>

Dr. Öğr. Mustafa Dikmen

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi-mustafa.dikmen@comu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-8737-0789>

ÖZET

Ölüm korkusu, insan varoluşunun en temel ve kadim deneyimlerinden biri olarak, bilinç sahibi olmanın kaçınılmaz bir sonucu şeklinde ortaya çıkar. İnsan, kendi sonluluğunu fark ettiği andan itibaren yaşamını bu gerçeklikle birlikte sürdürmek zorunda kalır. Bu farkındalık yalnızca bir kaygı üretmez; aynı zamanda bireyi anlam arayışına, kendini geliştirmeye ve sınırlarını aşmaya yönelten güçlü bir motivasyon kaynağına dönüşür. Tarih boyunca mitolojik anlatılar, dini sistemler ve felsefi düşünceler, ölüm gerçeğiyle baş etme çabasının farklı tezahürleri olarak ortaya çıkmıştır.

Modern dönemde ise bu arayış, bilim ve teknolojinin sunduğu imkânlarla yeni bir boyut kazanmıştır. Nietzsche'nin güç istenci kavramı, insanın yalnızca hayatta kalma değil, kendini aşma ve daha yüksek bir varoluş düzeyine ulaşma arzusunu ifade eder. Bu bağlamda ölüm korkusu, pasif bir endişe olmaktan çıkarak aktif bir dönüşüm gücüne dönüşür. Transhümanizm, bu dönüşümün en belirgin ifadelerinden biridir. İnsan bedenini ve zihnini teknolojik araçlarla geliştirmeyi hedefleyen bu yaklaşım, biyolojik sınırların aşılabileceği ve ölümün kontrol altına alınabileceği fikrine dayanır.

Yapay zekâ, genetik mühendislik ve biyoteknoloji gibi alanlardaki gelişmeler, insanın yalnızca yaşam süresini uzatmakla kalmayıp varoluşunu yeniden tanımlama potansiyeli taşımaktadır. Bu durum, insanın kendi doğasını dönüştürdüğü radikal bir evrimsel süreci ifade eder. Sonuç olarak transhümanizm, ölüm korkusunu aşma arzusunun bilimsel ve felsefi bir ifadesi olarak, insanın geleceğini yeniden tasarlama girişimi şeklinde değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Transhümanizm, Hibrit insan, Yapay zeka, Ölümsüzlük.

“SEÇİLMİŞ AİLE” TASAVVURUNUN ARKEOLOJİSİ: ANTİK MISIR VE AİLE FENOMENOLOJİSİ

Funda Nur Ünlü, Dinler Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi- fnadanur57@gmail.com 0009-0008-5729

Prof.Dr. Dinler Tarihi Öğretim Üyesi Şevket Yavuz

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi- syavuz@comu.edu.tr 0000-0003-4579-3270

Öz

Antik Mısır’da (MÖ 3100-30), özellikle Yeni Krallık Dönemi’nde (MÖ 1550-1069), seçilmişlik anlayışı bireysel ya da kolektif düzeyden ziyade “seçilmiş aile” ekseninde şekillenir. Bu model, dinler tarihi açısından erken bir teo-sosyal yapı örneği sunar. İsis, Osiris ve Horus üçlemesi, bu teo-aile tipolojisinin temelini oluşturur. Aile, yalnızca biyolojik bir birlik değil; atalara bağlılık, kültürün sürekliliği ve kozmik düzenle uyum gibi kutsal işlevleri olan bir kurumdur. Firavun, Ra’nın oğlu (Sa-Ra) olarak görülür ve bu yönüyle ilahî olanın yeryüzündeki tezahürü kabul edilir. Amun’un kraliçeye görünerek firavunun doğumunu gerçekleştirdiğine inanılması, “ilahî doğum” fikrini meşrulaştırır. Böylece firavun ve ailesi ontolojik olarak seçkin ve kutsal kabul edilir. Bu kutsallık, siyasal iktidarın da temel dayanağını oluşturur. Seçilmiş aile, kozmik düzeni ifade eden Ma’at’ı korumakla yükümlüdür. Adaletin sağlanması ve kozmosun devamı bu sorumluluğun parçasıdır. Doğumdan ölüme uzanan geçiş ritüelleri, sıradan insanlardan farklı olarak ilahî bir çerçevede gerçekleşir. Ölüm sonrasında ise firavun ve ailesinin Osiris ile özdeşleşerek tam tanrısallığa ulaştığına inanılır. Bu bağlamda piramitler, yalnızca mezar değil, sonsuzluğa geçişi sağlayan kutsal kapılar olarak işlev görür. Sonuç olarak Antik Mısır’da tanrısallık, seçilmişlik üzerinden; seçilmişlik ise aile üzerinden inşa edilir ve bu yapı, tarih, yaşam ve eskatolojiyi bütüncül biçimde belirler.

Anahtar Kavramlar: Antik Mısır, Seçilmişlik, Firavun

THE ARCHAEOLOGY OF THE “CHOSEN FAMILY” CONCEPT:

ANCIENT EGYPT AND THE PHENOMENOLOGY OF THE FAMILY

Abstract

In ancient Egypt (c. 3100-30 BC), particularly during the New Kingdom period (c. 1550-1069 BC), the concept of chosen people was centred around the idea of a "chosen family" rather than on an individual or collective level. This model provides an early example of a theos-social structure in the history of religions. The Isis, Osiris and Horus triad forms the basis of this theo-family typology. The family is not just a biological union, but a sacred institution with functions such as loyalty to the ancestors, the continuity of cults and harmony with the cosmic order. The pharaoh is seen as the son of Ra (Sa-Ra) and is therefore considered the

earthly manifestation of the divine. The belief that Amun appeared to the queen to ensure the birth of the pharaoh legitimises the idea of 'divine birth'. Thus, the pharaoh and his family are considered ontologically elite and sacred. This sacredness is also the basis of political power. The chosen family is responsible for protecting Ma'at, the cosmic order. Ensuring justice and the continuation of the cosmos are part of this responsibility. The transition rituals from birth to death, unlike those of ordinary people, take place within a divine framework. After death, it is believed that the pharaoh and his family become one with Osiris and achieve full divinity. In this context, pyramids are not only tombs, but also act as sacred gateways to the afterlife. In conclusion, in ancient Egypt, divinity was constructed through chosen ones, and chosen ones through families, and this structure determined history, life and eschatology in a holistic manner.

Key Words: Ancient Egypt, Electness, Pharaoh

1.Giriş

Antik Mısır dini ve sosyo-politik yapısı, bireysel ya da kolektif kurtuluş tasavvurlarından farklı olarak, *seçilmişlik* olgusunu belirli bir soy ve aile ekseninde temellendiren özgün bir ontolojik düzen ortaya koymaktadır. Bu bağlamda kraliyet ailesi, yalnızca dünyevi bir iktidar aygıtı değil, aynı zamanda ilahî olanın yeryüzündeki tezahürü olarak kurgulanan kutsal bir çekirdek yapı niteliği taşımaktadır. Nitekim firavunun Ra'nın oğlu (Sa-Ra) olarak kabul edilmesi, onun tanrısal kökenini meşrulaştırmakta ve kozmik düzenin (Ma'at) yeryüzündeki temsilcisi olarak konumlandırılmasını sağlamaktadır.¹ Bu çerçeveden bakılacak olursa Osiris, İsis ve Horus üçlemesi etrafında şekillenen teo-aile modeli, yalnızca mitolojik bir anlatı değildir. Aynı zamanda siyasal meşruiyetin ve kozmik düzenin sürekliliğini sağlayan paradigmatik bir yapı olarak işlev görmektedir.² Bu yapı içerisinde aile, biyolojik bir birlik olmanın ötesindedir. Aile, kutsalın aktarımını, atalara bağlılığı ve kültürlerin devamlılığını sağlayan ontolojik bir kurum olarak belirir.³ Dolayısıyla Antik Mısır'da *seçilmiş aile* tasavvuru, tanrısallığın belirli bir soy üzerinden tecessüm ettiği ve bu soy aracılığıyla hem tarihsel hem de eskatolojik süreçlerin anlamlandırıldığı çok katmanlı bir fenomen olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, firavunun doğumundan ölümüne kadar uzanan tüm geçiş ritüellerinin *ilahî bir dramaturji* içerisinde kurgulanmasını beraberinde getirirken, ölüm sonrasında Osiris ile özdeşleşme fikri aracılığıyla nihai tanrılaşmayı mümkün kılmaktadır.⁴

Bu bağlamda *seçilmiş aile* tasavvuru, yalnızca mitolojik anlatıların ya da sembolik temsil biçimlerinin bir uzantısı olarak değil, aynı zamanda Antik Mısır toplumunun varlık anlayışını yapılandıran kurucu bir ilke olarak değerlendirilmelidir. Zira kozmik düzenin yeryüzündeki temsili olan firavun ve onun soyu, sadece siyasal iktidarın değil, aynı zamanda ontolojik düzenin de merkezinde konumlanmaktadır. Bu durum, *aile* kavramını sıradan bir

¹ Erik Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt: The One and the Many*, çev. John Baines (Cornell University Press, 1982), 51-55.

² Geraldine Pinch, *Egyptian mythology: a guide to the gods, goddesses, and traditions of ancient Egypt* (Oxford University Press, 2004), 65.

³ Jan Assmann, *The Search for God in Ancient Egypt*, çev. David Lorton (Cornell University Press, 2001), 82-83.

⁴ Toby Wilkinson, *The Rise and Fall of Ancient Egypt* (New York: Random House, 2010), 191.

akrabalık ilişkisinden çıkararak, kutsalın sürekliliğini temin eden bir taşıyıcı yapıya dönüştürmektedir.⁵ Nitekim firavunun ilahi kökeni, yalnızca doğum mitleriyle sınırlı kalmamaktadır. Bu köken, tapınaklardaki kabartmalarda, mezar metinlerinde ve ritüel pratiklerde de sürekli olarak yeniden üretilir ve görünür hale gelmektedir. Aslında, bu dini ve kutsal özelliklerin her biri, firavunun tanrısal yönünü pekiştiren birer simge olarak işlev görmektedir. Zamanla, bu imajlar halkın zihninde kökleşir, böylece firavun sadece bir hükümdar değil, aynı zamanda tanrılaştırılmış bir figür olarak halkın yaşamında önemli bir yer edinmektedir. Bu sürekli yeniden üretim süreci, firavunun tanrısal kimliğinin güçlü bir şekilde toplumun her katmanına sirayet etmesini sağlamaktadır.⁶

Antik Mısır'daki aile yapısı, yalnızca bir toplumsal birim olmanın ötesindedir. Aynı zamanda kozmik düzenin mikro ölçekte yeniden şekillendiği bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada, özellikle *Ma'at* kavramı etrafında şekillenen düzen anlayışı büyük bir öneme sahiptir. *Ma'at*, sadece evrensel bir düzenin temsili değildir. Bilakis, firavun ve ailesine yüklenen derin bir sorumluluğun da simgesidir. Bu sorumluluk, adaletin sağlanması ve kozmosun sürekliliğiyle doğrudan ilişkilidir; evrensel denge, tamamen bu *seçilmiş soy* aracılığıyla korunur ve devam ettirilir. Bu bağlamda, seçilmişlik kavramı yalnızca bir ayrıcalık olarak görülmemelidir. Aksine, bu durum, ağır bir ontolojik yükümlülük olarak da anlaşılmalıdır. Çünkü firavun ve ailesinin rolü, sadece bir hükümetin liderliği değil, aynı zamanda evrenin işleyişinin ve adaletin sağlanması noktasında merkezi bir sorumluluktur.⁷ Öte yandan, ölüm ve sonrasına dair tasavvurlar, bu seçilmişlik anlayışının en belirgin şekilde gözlemlendiği anlardan biridir. Firavun ve ailesine atfedilen tanrısal nitelikler, ölümle son bulmaz; aksine, o ölüm süreciyle özdeşleşme aracılığıyla bir yükselişe, daha yüksek bir varlık düzeyine ulaşır. Bu dönüşümün simgesi olan piramitler ve kraliyet mezarları ise yalnızca birer gömü yeri olmanın ötesindedir. Onlar, aynı zamanda, firavunun tanrısallığa geçiş yaptığı kutsal alanlar, bir tür geçiş noktasıdır. Bu noktada, Antik Mısır'ın eskatolojisi, bireysel bir kurtuluş anlayışından ziyade, seçilmiş bir soyun tanrısallığa intikali üzerine kuruludur. Yani, bu yapı elitist bir düzene dayanmaktadır. Tanrısal kudret yalnızca belirli bir soya, firavun ailesine aittir. Bu durum, toplumun geri kalanından farklı olarak, kurtuluşun yalnızca bu seçilmiş sınıfın elinde şekillendiğini gösterir.⁸

Bu teorik çerçeve içerisinde, seçilmiş aile tasavvuru yalnızca geçmişe ait bir inanç sistemi olmaktan çok daha fazlasıdır. Aslında, varlık, zaman ve ölüm anlayışını bütünsel bir şekilde anlamlandıran bir dünya görüşünün tam merkezinde yer almaktadır. Yani, bu düşünce sistemi sadece eski bir inanç değil, aynı zamanda insanların dünyayı nasıl algıladıklarını şekillendiren bir felsefi yapıdır. Bu bağlamda, Mircea Eliade'nin kutsalın tezahürü ve hierofani kavramları, ayrıca Victor Turner'ın geçiş ritüelleri üzerine yaptığı analizler, bu yapıyı daha derinlemesine anlamamıza olanak tanır. Eliade'nin kutsalın ve dünyevi olanın ayrımını yaptığı gibi, Antik Mısır'daki aile fenomeni de kutsal olanın günlük hayatta somutlaştığı bir alan olarak karşımıza çıkar. Turner'ın geçiş ritüelleri ise, bu aileyi yalnızca biyolojik bir birliktelik olarak

⁵ Assmann, *The Search for God in Ancient Egypt*, 2001, 94.

⁶ Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt: The One and the Many*, 76.

⁷ Wilkinson, *The Rise and Fall of Ancient Egypt*, 202.

⁸ Pinch, *Egyptian mythology: a guide to the gods, goddesses, and traditions of ancient Egypt*, 152.

değil, aynı zamanda bir kozmik geçişin ve dönüşümün temsili olarak görmemizi sağlar. Tüm bu perspektifler ışığında, Antik Mısır'daki aile anlayışının çok katmanlı ve dinamik bir anlam evrenine sahip olduğu çok daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır.⁹

2.Seçilmiş Aile: Antik Mısır'da Tanrısal İntikal ve Aile Fenomeni

Seçilmişlik *election* kavramı, dinler tarihinde genel olarak belirli bir kişi, topluluk ya da soyun ilahi irade tarafından diğerlerinden ayrılması ve özel bir statüye yükseltilmesi anlamında kullanılmaktadır. Bu bağlamda seçilmişlik, yalnızca bir ayrıcalık durumu değil; aynı zamanda kutsal olanla kurulan özel ilişkinin belirlediği bir sorumluluk alanını da ifade etmektedir. Nitekim klasik dinler tarihi yaklaşımında seçilmişlik, çoğu zaman ilahi düzenin yeryüzünde temsil edilmesi ve sürdürülmesi görevini içeren bir kategori olarak değerlendirilmektedir.¹⁰

Bu noktada aile, biyolojik yakınlığın da ötesinde, ritüel olarak korunmuş ve siyaseten denetlenmiş bir soy rejimine dönüşmüştür. Bilhassa kraliyet soyunda görülen kapalı evlilik biçimleri, modern anlamda yalnızca hanedan içi strateji olarak değil, kutsallığın dışarıya taşmasını engelleyen sembolik bir sınır siyaseti olarak da okunabilmektedir. Çünkü seçilmişliğin mantığı, salt iktidarın devriyle ilgili değildir. Tanrısal meşruiyetin hangi bedenlerde taşınabileceğini belirleyen ontolojik bir ayrım üretmektedir. Böylece aile, toplumsal aidiyet alanı olmaktan çıkıp, kutsalın soyut bir fikir olmaktan ziyade bedensel ve tarihsel bir gerçeklik olarak muhafaza edildiği bir çerçeve haline gelmiştir.¹¹ Burada asıl dikkat çekici husus, seçilmişliğin yalnızca yaşayan kraliyet mensuplarıyla sınırlı kalmamasıdır. Antik Mısır'da aile, ölümler, atalar, mezarlar ve kült pratikleriyle birlikte düşünülmektedir. Bu nedenle kraliyet ailesi, sadece kan bağıyla tanımlanan bir birlik değildir. Geçmiş kuşakları da kapsayan genişletilmiş bir kutsallık topluluğudur. Mezar kültürlerinin sürekliliği, ölü hükümdarın yaşayan toplumsal düzen üzerindeki etkisinin sürdüğünü gösterir. Başka bir deyişle, seçilmiş aile fikri, ölümle kesilen değil; tam tersine ölüm aracılığıyla daha da yoğunlaşan bir kutsal süreklilik üretmektedir.¹²

Bu çerçevede mezar, yalnızca gömü mekânı değildir. Hanedanın tanrısal hafızasının maddi biçimde sabitlendiği bir merkezdir. Piramitler, kraliyet mezarları ve onlara eşlik eden metinler, ölü bedeni korumaktan daha fazlasını yapmaktadır. Seçilmiş soyun kozmik düzene bağlılığını görünür kılmaktadır. Böylece anıtsal mimari, siyasal ihtişamın değil, ontolojik sürekliliğin dili haline gelmiştir. Taş, yazı ve ritüel burada aynı amaca yönelerek kraliyet soyunun geçici bir iktidar değil, kozmik düzenin sürekliliğine bağlanmış kutsal bir yapı olduğunu göstermeyi hedeflemektedir.¹³ Öte yandan bu yapı, aileyi yalnızca köken üzerinden değil, görev üzerinden de tanımlamaktadır. Seçilmiş olmak, Antik Mısır bağlamında yalnızca ayrıcalıklı olmak demek değildir. Aynı zamanda düzenin bozulmaması için belirli bir yükümlülüğü taşımak anlamına gelmektedir. Nitekim Maat'ın kral tarafından gerçekleştirilmesi

⁹ Mircea Eliade, *The Sacred and The Profane: The Nature of Religion*, çev. Willard R. Trask (New York: Harcourt Brace & World, 1959), 97.

¹⁰ Mircea Eliade- Ali Berktaş, *Kutsal ve Kutsal-Dışı* (İstanbul: Alfa, 2023), 15.

¹¹ Sophie Desplancques, *Antik Mısır*, çev. İsmail Yerguz (Ankara: Dost Yayınları, 2019), 114.

¹² Meryem Karagülle Çifçi, "Antik Mısır'da Tanrı ve Ölüm Tasavvurları", *Mütefekkir* 10/19 (15 Haziran 2023), 243.

¹³ Jan Assmann, *Death and Salvation In Ancient Egypt*, çev. David Lorton (New York: Cornell University Press, 2005), 197-198.

düşüncesi, firavun ailesini sembolik bir seçkinlik düzeyinde bırakmaz; onu doğrudan adalet, kült ve toplumsal denge alanlarının sorumlusu haline getirmektedir. Bu nedenle kraliyet ailesinin kutsallığı, edilgen bir yücelik değil, sürekli icra edilmesi gereken bir vazifedir.¹⁴

Açıkça ifade edilmesi gerekirse seçilmiş aile kavramının yalnızca mitolojiyle değil, zaman anlayışıyla da ilişkili olduğunu göstermektedir. Çünkü Antik Mısır'da hanedan sürekliliği, basit bir tarih devamlılığı değildir; daha çok kutsal düzenin zamana yayılmış biçimidir. Her yeni firavun, önceki hükümdarın sadece siyasi mirasını değil, onun taşıdığı kozmik sorumluluğu da devralmaktadır. Böylece soy, biyolojik ardışıklık olmaktan çıkmaktadır. Kutsal görevin kuşaktan kuşağa aktarıldığı tarihsel bir zincire dönüşmüştür. Bu açıdan bakıldığında seçilmiş aile, yalnızca geçmişten gelen bir köken anlatısı değil, geleceği de düzenleyen bir teolojik tarih modelidir.¹⁵

3. SONUÇLAR VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, Antik Mısır'da seçilmişlik olgusunun bireysel ya da kolektif düzeyde değil, doğrudan doğruya *aile* ekseninde kurulduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, klasik dinler tarihi kategorileri içerisinde değerlendirildiğinde, seçilmişlik kavramının soy temelli bir ontolojik modele dönüştüğü özgün bir örneğe işaret etmektedir. Nitekim Antik Mısır'da kutsallık, tekil bir figürün karizmasında değil, belirli bir soy üzerinden süreklilik kazanan bir yapı içerisinde anlam bulmaktadır.¹⁶ Bu bağlamda kraliyet ailesi, yalnızca siyasal otoritenin taşıyıcısı değil, aynı zamanda kozmik düzenin yeryüzündeki sürekliliğini sağlayan merkezi bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ma'at kavramı etrafında şekillenen bu düzen anlayışı, firavun ve onun soyunu pasif bir temsil konumundan çıkararak aktif bir kurucu özne haline getirmektedir. Dolayısıyla seçilmişlik, Antik Mısır'da yalnızca bir ayrıcalık değil aynı zamanda evrensel düzenin korunmasına yönelik bir yükümlülük olarak işlev görmektedir.¹⁷

Öte yandan bu çalışmada ortaya konulduğu üzere, seçilmişlik kavramı yalnızca yaşamla sınırlı bir statü değildir. Aksine, ölüm ve sonrasına dair tasavvurlar, bu yapının en belirgin biçimde görünür olduğu alanlardan birini oluşturmaktadır. Firavunun Osiris ile özdeşleşmesi, seçilmişliğin ölümle sona ermediğini, aksine tanrısal bir süreklilik içerisinde yeniden kurulduğunu göstermektedir. Bu yönüyle Antik Mısır eskatolojisi, bireysel kurtuluş fikrinden ziyade, seçilmiş bir soyun tanrısallığa intikali üzerine kurulu hiyerarşik bir yapı sergilemektedir.¹⁸ Bu durum, mezar mimarisi ve cenaze ritüelleri üzerinden de somut biçimde izlenebilmektedir. Piramitler ve kraliyet mezarları, yalnızca ölü bedeninin muhafaza edildiği mekânlar değil, aynı zamanda seçilmiş soyun tanrısal sürekliliğinin maddi olarak inşa edildiği kutsal alanlar olarak işlev görmektedir. Böylece mekân, kutsallığın yalnızca temsil edildiği değil, aynı zamanda üretildiği bir alan haline gelmektedir.¹⁹

¹⁴ Assmann, *The Search for God in Ancient Egypt*, 2001, 21-23.

¹⁵ Altay Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır* (İstanbul: Büke Yayınları, 2002), 95.

¹⁶ Assmann, *The Search for God in Ancient Egypt*, 2001, 22.

¹⁷ Meryem Karagülle Çifçi, *Antik Mısır'da Tanrılar, Öte Dünya ve Din* (İstanbul: Banliyö Kitap, 2023), 53.

¹⁸ Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, 91.

¹⁹ Desplancques, *Antik Mısır*, 202.

Bu çerçevede Antik Mısır'daki aile fenomeni, basit bir toplumsal yapı olarak değil; kutsal, iktidar, zaman ve ölüm arasındaki ilişkinin kesişim noktasında yer alan çok katmanlı bir ontolojik form olarak değerlendirilmelidir. Seçilmiş aile, bu yapının merkezinde yer almakta ve hem tarihsel sürekliliği hem de kozmik düzeni anlamlandıran temel bir kavram olarak öne çıkmaktadır.²⁰ Sonuç olarak Antik Mısır örneği, seçilmişlik kavramının dinler tarihi içerisindeki anlamını genişletmektedir. Bu bağlamda seçilmişlik, yalnızca ilahî tercih edilen bir özne olma durumunu değil; kutsalın soy, ritüel ve mekân aracılığıyla süreklilik kazandığı bütüncül bir sistemi ifade etmektedir. Bu yönüyle Antik Mısır, seçilmişlik düşüncesinin en sistematik ve kurumsallaşmış biçimlerinden birini sunmakta; aileyi ise bu sistemin merkezi taşıyıcısı haline getirmektedir.²¹

---

²⁰ Robert L. Tignor, *Kısa Mısır Tarihi*, çev. Nilüfer Şen (Ankara: Say Yayınları, 2010), 78.

²¹ Assmann, *Death and Salvation In Ancient Egypt*, 358.

KAYNAKÇA

- Assmann, Jan. *Death and Salvation In Ancient Egypt*. çev. David Lorton. 1 Cilt. New York: Cornell University Press, 1. Basım, 2005.
- Assmann, Jan. *The Search for God in Ancient Egypt*. çev. David Lorton. Cornell University Press, 1. Basım, 2001.
- Assmann, Jan. *The Search for God in Ancient Egypt*. çev. David Lorton. 1 Cilt. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1. Basım, 2001.
- Desplancques, Sophie. *Antik Mısır*. çev. İsmail Yerguz. 36 Cilt. Ankara: Dost Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Eliade, Mircea. *The Sacred and The Profane: The Nature of Religion*. çev. Willard R. Trask. New York: Harcourt Brace & World, 1959.
- Eliade, Mircea- Berktaş, Ali. *Kutsal ve Kutsal-Dışı*. İstanbul: Alfa, 2023.
- Gündüz, Altay. *Mezopotamya ve Eski Mısır*. İstanbul: Büke Yayınları, 1. Basım, 2002.
- Hornung, Erik. *Conceptions of God in Ancient Egypt: The One and the Many*. çev. John Baines. Cornell University Press, 1982.
- Karagülle Çifçi, Meryem. “Antik Mısır’da Tanrı ve Ölüm Tasavvurları”. *Mütefekkir* 10/19 (15 Haziran 2023), 235-255. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1312472>
- Karagülle Çifçi, Meryem. *Antik Mısır’da Tanrılar, Öte Dünya ve Din*. İstanbul: Banliyö Kitap, 2023.
- Pinch, Geraldine. *Egyptian mythology: a guide to the gods, goddesses, and traditions of ancient Egypt*. Oxford University Press, 1. Basım, 2004.
- Tignor, Robert L. *Kısa Mısır Tarihi*. çev. Nilüfer Şen. Ankara: Say Yayınları, 1. Basım, 2010.
- Wilkinson, Toby. *The Rise and Fall of Ancient Egypt*. New York: Random House, 1. Basım, 2010.

KIRAAT İLMİNDE TERKÎK-İMÂLE İLİŞKİSİ PROBLEMİ: KAVRAMSAL ANALİZ VE UYGULAMAYA YANSIMALARI

Öğr. Gör. Dr. RESUL AKCAN

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, resul.akcan@omu.edu.tr

0000-0001-5975-9642

ÖZET

Bu çalışmada, kıraat ilminde terkîk ile imâle kavramları arasındaki ilişkinin mahiyeti, klasik literatürde yer alan tartışmalar ve uygulamaya yansıyan farklılıklar çerçevesinde analiz edilmiştir. Çalışmanın temel problemi, fonetik bakımdan birbirinden farklı iki olgu olmakla birlikte bazı âlimlerin râ (ر) harfindeki terkîki, “بين اللفظين” kavramı ile ifade etmeleri ve bu teorik yaklaşımın zamanla kıraat uygulamalarına da sirayet etmesidir. Nitekim İbnü'l-Cezerî (öl. 833/1429), *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr* adlı eserinde, murakkak râ'dan sonra gelen lafzatullahın lâminin tağîz/tefhîm üzere okunması meselesinin esasen açık olduğunu belirtmekle birlikte, bazı edâ ehlinin bu lâmı ince okumaya yöneldiklerini nakletmektedir. Söz konusu uygulamanın gerekçelerinden biri olarak da terkîk teriminin bazı yerlerde imâle anlamında kullanılmış olmasının ileri sürüldüğünü kaydeden İbnü'l-Cezerî, terkîk ile imâlenin mahiyet itibarıyla aynı şeyler olmadığını vurgulayarak bu istidlâli eleştirmektedir. Bu çerçevede çalışma, terkîk ile imâlenin özdeşleştirilmesinin yalnızca teorik düzlemede bir kavram karmaşasına yol açmadığını, lafzatullah örneğinde görüldüğü üzere birtakım hatalı uygulamalara da zemin hazırlayabileceğini ortaya koymasından önem arz etmektedir. O bakımdan birinci derecede klasik literatür dikkate alınarak terkîk ile imâle arasındaki terminolojik farkın daha net biçimde ortaya konulması bir gereklilik olarak değerlendirilmiştir. Araştırmanın amacı, söz konusu iki kavramın fonetik ve usûlî tanımlarını karşılaştırarak aralarındaki ilişkinin sınırlarını belirlemek ve âlimlerin ifadelerini bu çerçevede yeniden değerlendirmektir. Araştırma sonucunda, bazı âlimlerin terkîki imâle kavramıyla ifade etmelerinin hakikî değil mecazî bir ifade olarak anlaşılması gerektiği, dolayısıyla yer yer imâle ile terkîkin birlikte kullanılmasının bu iki kavram arasında zorunlu bir ayniyet bulunduğu anlamına gelmediği ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte terkîk ile imâlenin kavramsal olarak ayrıştırılmasının hem fonetik hem de kıraat usulü açısından zarurî olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Terkîk, İmâle, Râ Harfi, Lafzatullah.

THE PROBLEM OF TARQĪQ–IMĀLA RELATIONSHIP IN THE SCIENCE OF QIRĀ'ĀT: CONCEPTUAL ANALYSIS AND REFLECTIONS IN PRACTICE

Lecturer (PhD), RESUL AKCAN

Ondokuz Mayıs University Faculty of Theology resul.akcan@omu.edu.tr

0000-0001-5975-9642

ABSTRACT

This study analyzes the nature of the relationship between the concepts of tarqīq and imāla in the science of qirā'āt, within the framework of discussions in the classical literature and the variations reflected in practice. The central problem of the study lies in the fact that, although these are two phonetically distinct phenomena, some scholars have described the tarqīq of the letter *rā'* (ر) through the concept of imāla as “bayna al-lafẓayn”, and that this theoretical approach has, over time, extended into recitational practice. Indeed, Ibn al-Jazarī (d. 833/1429), in his work *al-Nashr fī al-qirā'āt al-'ashr*, states that the issue of pronouncing the lām of lafẓat Allāh with heaviness (taghlīz/tafkīm) following a light (muraqqaq) *rā'* is essentially clear; however, he reports that some practitioners of recitation tended to pronounce this *lām* lightly. He further notes that one of the justifications put forward for this practice is the use of the term tarqīq in certain contexts in the sense of imāla. Criticizing this line of reasoning, Ibn al-Jazarī emphasizes that tarqīq and imāla are not identical in nature. In this respect, the study demonstrates that equating tarqīq with imāla leads not only to conceptual confusion at the theoretical level but may also give rise to erroneous practices, as exemplified in the case of lafẓat Allāh. Therefore, based primarily on the classical sources, it is deemed necessary to articulate more clearly the terminological distinction between these two concepts. The aim of the research is to determine the boundaries of the relationship between tarqīq and imāla by comparing their phonetic and methodological definitions, and to reassess the statements of scholars within this framework. The findings indicate that the use of imāla to express tarqīq by some scholars should be understood as metaphorical rather than literal; accordingly, the occasional joint usage of imāla and tarqīq does not imply an essential identity between the two. Nevertheless, the study concludes that maintaining a clear conceptual distinction between tarqīq and imāla is indispensable both from a phonetic perspective and in terms of the principles of qirā'āt.

Keywords: Qirā'āt, Tarqīq, Imāla, Letter Rā', Lafẓat Allāh.

1. GİRİŞ

Kıraat ilminde kavramların doğru anlaşılması teorik tartışmaların yanında tilavet uygulamalarının da sağlıklı bir zeminde icra edilebilmesi açısından önem arz etmektedir. Özellikle fonetik açıdan birbirine yakın terimler yanlış yorumlandığında hem kavramsal karmaşaya hem de tilavet esnasında hatalı telaffuza yol açabilmektedir. Bu bağlamda, terkîk ve imâle kavramları, literatürde zaman zaman birbiri yerine kullanılan veya karıştırılan terimler arasında yer almaktadır.

Terkîk sözlükte, “bir şeyi ince ve zarif yapmak, sözü güzel söylemek” manasına, terim olarak da “ağız içinin ses ile tamamen dolmayıp harfin ince okunması” anlamına gelmektedir. Terkîkin zıttı, tefhîm ve tağlîz kavramlarıdır. Söz konusu iki kavram genel olarak birbirinin eş anlamlısı olmakla birlikte kıraat ilminde tağlîz kavramı daha çok lâm harfinin, tefhîm ise râ harfinin kalın okunmasını ifade etmek üzere kullanılmaktadır.¹ İmâle ise sözlükte “meylettirmek ve bir şeyi bir yöne doğru eğmek” şeklinde tanımlanmıştır. Kıraat ilmi açısından imâlenin farklı tanımları yapılmakla birlikte en genel anlamıyla fethanın kesreye veya elifin yâ’ya meylettirilmesi şeklinde tarif edilmiştir.²

Çalışma özelinde ortaya çıkan temel tartışma, erken dönemdeki bazı âlimlerin râ harfinin durumunu ifade ederken kullandıkları “بين اللفظين” ifadesinin nasıl anlaşılması gerektiği üzerine yoğunlaşmıştır.³ Zira bazı âlimler terkîki imâle anlamında kullanmazken diğer bazıları ise bu kavramı anılan doğrultuda ifade etmişler, hal böyle olunca konuya dair ihtilaf meydana gelmiştir. Söz konusu ihtilafın bir uzantısı olarak da terkîk edilmiş râ harfinden sonraki lafzatullahın lâm’ının bazı âlimler tarafından terkîk/ince hükmü kapsamında değerlendirilmiştir.⁴ Tüm bunlar anılan meselenin akademik bir incelemeye tabi tutulmasının gerekliliğini ortaya koymuştur.

Bu çalışma, terkîk ile imâlenin mahiyet ve sınırlarını özellikle klasik literatürdeki görüşler doğrultusunda incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, söz konusu terimlerin teorik ve fonetik

¹ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-lüğa ve sıhâhu'l-'Arabîyye*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2009), “fhm”, 875; Ebü'l-Feyz b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî Zebîdî, *Tâcu'l-'arus min cevâhiri'l-kâmus*, thk. Abdülkerim Uzbâvî (Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, 2001), “fhm” 33/199-200; Ebü'l-Asbağ Abdülazîz b. Alî b. Muhammed el-İşbîlî İbnü't-Tahhân, *Mürşidü'l-kâri ilâ tahkiki me'âlimi'l-mekârî*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Kahire: Mektebetü't-Tâbiîn, 2007), 73-74; Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-kirâ'âti'l-'aşr*, thk. Eymen Rüşdü Süveyd (Dimaşk: Dâru'l-Gavsân li'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye, 2023), 3/1766; Osman Bostan, “Kıraat İlminde Râ (ر) Harfi: Son Dönem Osmanlı Kurrâlarından Tedkik-i Mesâhif-i Şerife Meclisi Âzası Bursalı Süleyman Vehbi Efendi'nin Risâle-i Râiyye Adlı Eseri Özelinde Bir İnceleme”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/2 (2024), 594.

² Ebü Abdîrahmân b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), “myl” 4/177; Ebü Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekkî b. Ebi Tâlib, *et-Tebîrâ fi'l-kirâ'âti's-seb*, thk. Muhammed Gavs Nedvî (Bombay: Dâru's-Selefiyye, 1982), 370-371; İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-kirâ'âti'l-'aşr*, 3/1599; İbrahim Tetik, “Kur'an Kıraatında İmâle ve Feth'in Kitâbî Referansları”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53 (2020), 44-53; Süleyman Yıldız, *Kur'an Kıraatında İmâle -Arap Lehçeleriyle İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme-* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2023), 13-23; Şeyda Atmaca, *Kirâat-i 'Aşera Bağlamında İmâle ve Dil Bilimsel Analizi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025), 35-38.

³ Ebü Tâhir İbn Galbûn, *et-Tezkira fi'l-kirâati's-semân*, thk. Eymen Rüşdü Süveyd (Cidde: Cemaati'l-Hayriyyeti li Tahfizi'l-Kur'âni'l-Kerim, 1412), 112-130; İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-kirâ'âti'l-'aşr*, 3/1766-1768.

⁴ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-kirâ'âti'l-'aşr*, 3/1856.

açından ayırımının önemini ortaya koyarak, yanlış telakkilerin yol açabileceği durumu göstermeyi hedeflemekte ve bu meselenin kıraat usûlü ve doğru tilavet açısından bir gereklilik olduğunu vurgulamaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi esas alınmış ve temel kaynaklar çerçevesinde doküman incelemesine dayalı kavramsal analiz gerçekleştirilmiştir.

2. LAFZATULLAHIN LÂM'ININ TERKİK EDİLMİŞ RÂ'DAN SONRA GELMESİ

İbnü'l-Cezerî'nin de işaret ettiği gibi lafzatullahın lâminin, kesreden arınmış ve ince okunan (murakkak/terkîk edilmiş) bir râ harfinden sonra geldiğinde tağlîz vechiyle okunması noktasında erken dönem âlimleri arasında genel bir ittifak söz konusudur. Bununla birlikte sonraki dönemde bazı âlimler, imâle ve terkîk kavramlarına yüklenen anlamlar doğrultusunda bazı farklı yorumlar ileri sürmüşlerdir.⁵ Konuya dair görüş ve değerlendirmeler şu iki ana eksenle ele alınabilir:

Âlimlerin büyük çoğunluğunun tercih ettiği birinci vecih, tağlîz vechi olup buna göre murakkak râ'dan sonra gelen lâm harfinin tefhîm/kalın okunması gerekmektedir. Bu mesele “فَسَيَرَى اللَّهَ”⁶ ve “حَتَّى نَرَى اللَّهَ”⁷ örnekleri üzerinden ifade edilebilir. Söz konusu örnekler dikkate alındığında buradaki lâm harfi, hâlis bir fetha veya zammeden sonra geldiği için kalın okunmaktadır. Bu durumda lafzatullahın öncesindeki harfin yani râ harfinin ince okunması (terkîk) dikkate alınmaz. İbn Şüreyh (ö. 476/1084), Ebû Şâme (öl. 665/1267), Ca'berî (öl. 732/1332) ve Vâsîti (öl. 740/1340) gibi âlimler bu bağlamda tutum sergilemiş ve lafzatullahın lâm'ının tefhimine hükmetmişlerdir.⁸

Konuya ilişkin ikinci vecih ise terkîk vechi olup bu tercih daha ziyade münferit yorumlar çerçevesinde kalmıştır. İbnü'l-Cezerî, murakkak râ'dan sonra gelen lafzatullahın lâm'ının tefhîm ile okunmasının esasen açık bir mesele olduğunu belirtmekle birlikte bazı âlimlerin bunu ince okumaya yöneliklerini nakletmiştir. Ancak İbnü'l-Cezerî, bu uygulamanın rivâyeten değil kıyas yoluyla ortaya konduğunu ifade ederek söz konusu yaklaşımı eleştirmektedir. İbnü'l-Cezerî ayrıca, farklı dönem ve bölgelerde kıraat aldığı bütün hocalarının bu konuda ittifak ettiklerini, kendisine ulaşan rivayet yollarında da bu görüşe aykırı herhangi bir naklin bulunmadığını ifade etmekte, dolayısıyla bu meselede esas alınması gerekenin icmâ ve selef ulemâsının yerleşik uygulaması olduğunu vurgulamaktadır.⁹

İbnü'l-Cezerî bu yaklaşımın gerekçeleri arasında, terkîk teriminin bazen imâle anlamında kullanılmasını göstermektedir.¹⁰ İbnü'l-Cezerî'nin söz konusu tespit ve değerlendirmeleri,

⁵ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-kirâ'âti'l-'aşr*, 3/1856.

⁶ et-Tevbe 9/15.

⁷ el-Bakara 2/55

⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Şüreyh b. Ahmed el-İşbilî Ruaynî, *el-Kâfi fi'l-kirâ'âti's-seb'*, thk. Ahmed Mahmud Abdusseme' eş-Şâfi (Beyrut: Dâr-u Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 291; Ebü'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm el-Makdisî Ebû Şâme, *İbrâzü'l-me'ânî min Hirzi'l-emânî fi kirâ'âti's-seb'*, thk. İbrâhîm Atve Ivaz (Mısır: Mustafa Elbânî el-Halebî, 1982), 264-265; İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-kirâ'âti'l-'aşr*, 3/1854-1855; Ebü'l-Kâsım Muhammed Nüveyrî, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr fi'l-kirâ'âti'l-'aşr*, thk. Mecdî Muhammed Surûr Sa'd Baslûm (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 2/42.

⁹ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-kirâ'âti'l-'aşr*, 3/1856-1857.

¹⁰ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-kirâ'âti'l-'aşr*, 3/1856.

konuya dair temel bir problematiği ortaya koymakta ve bu bağlamda terkîk-imâle ilişkisini âlimlerin görüşleri çerçevesinde analiz edilmesini gerekli kılmaktadır.

3. TERKÎK-İMÂLE (BEYNE'L-LAFZEYN) ÖZDEŞLİĞİ

Verş'in fethalı râ harfini telaffuz biçimi, kıraat ilminde özel bir nitelik arz etmektedir. Bu bağlamda Verş, kendisinden önce harekesiz bir yâ harfi "خَيْرٌ"¹¹ veya kesre "سِرَاجًا"¹² geldiğinde, fethalı râ'yı terkîk okur.¹³ Fakat ilk olarak Tahir b. Galbûn (öl. 399/1009) "Verş, kendisinden önce harekesiz bir yâ veya kesre geldiğinde fethalı râ'yı iki telaffuz arasında okurdu" ifadesi kullanmış, dolayısıyla râ harfinin terkîkini "iki telaffuz arasında" ibaresiyle dile getirerek terkîki imâle (imâle-i suğrâ/beyne beyne) anlamında kullanmıştır.¹⁴ Ebû Şâme'nin naklettiğine göre de İbn Galbûn, Verş rivayeti çerçevesinde "ذِكْرًا"¹⁵ ve "سِثْرًا"¹⁶ lafızlarında vakf esnasında ihtilaf bulunduğunu belirtmiştir. Buna göre, âlimlerin bir kısmı bu kelimelerde "iki telaffuz arasında" yani orta bir okuyuşla vakfetmeyi tercih ederken, diğer bir kısmı ise tenvinin yerine kaim olan elif sebebiyle fetha ile vakfetmeyi benimsemiştir.¹⁷ Bu tabir, öğrencisi Ebu Amr ed-Dânî'nin bazı eserinde de karşılık bulmuş dolayısıyla Dâni de "beyne'l-lafzeyn" ifadesini kullanmıştır.¹⁸

Endülüs kıraat âlimlerinden Mekkî b. Ebu Talib (öl. 437/1045) ise diğer eserleri de dikkate alındığında terminolojik olarak farklı bir yol izlemiştir. Bu bağlamda *et-Tebşıra*'da râ harfinin telaffuzunu açıklarken tefhîm ve terkîk terimlerini kullanmış, fakat zaman zaman tefhîm yerine tağlîz kavramını tercih etmiştir.¹⁹ Fakat Mekkî, *el-Keşf*'te İbn Galbûn'un yaklaşımına yakın bir açıklama yaparak "râ'daki inceltme, kesreye doğru bir meyildir, ancak bu zayıf bir imâledir. Çünkü bu durum yalnızca tek bir harfte gerçekleşmektedir." şeklinde bir ifade kullanmıştır.²⁰ Bu ifade, Mekkî'nin de râ'nın inceltmesini tam anlamıyla klasik terkîk olarak görmediğini, fakat güçlü bir imâle olarak da değerlendirmedini göstermektedir.

Şâtîbî (öl. 590/1194), *Hırzû'l-emânî*'de Dâni'nin kullandığı "beyne'l-lafzeyn" terimini kullanmayıp bunun yerine terkîk ve tefhîm kavramlarını tercih etmiştir.²¹ Fakat *Şâtîbiyye*

¹¹ el-Bakara 2/234 vd.

¹² el-Furkân 25/61 vd.

¹³ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-kırâ'âti'l-aşr*, 3/1778.

¹⁴ Ebû'l-Hasen Tâhir b. Abdilmün'im İbn Galbûn, *et-Tezkira fi'l-kırââti's-semân*, thk. Said Salih Zuaym (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 161.

¹⁵ el-Bakara 2/200 vd.

¹⁶ el-Kehf 18/90.

¹⁷ Ebû Şâme, *İbrâzü'l-me'ânî*, 252.

¹⁸ Ebû Amr Dâni, *Kitabü't-Teyşîr fi'l-kırâ'âti's-seb'*, thk. Halef Hamûd Sâlim Şâgdeli (Hâil: Dâru'l-Endelüsi li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2015), 233; Ebû Amr Dâni, *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırââti's-seb'*, thk. Muhammed Sadûk Cezâiri (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 351.

¹⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *et-Tebşıra*, 409.

²⁰ Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf'an vücûhi'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucejihâ*, thk. Muhyiddin Ramazan (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2014), 209.

²¹ Kâsım b. Fîrûh Şâtîbî, *Hırzû'l-emânî ve vechû't-tehânî*, thk. Eymen Rüşdi Süveyd (Dımaşk: Dâru Nuri'l-Mektebat, 2013), 35. Şâtîbî bu durumu şu beyitlerde ifade etmektedir:

وَرَقِّقْ وَرَشِّقْ كُلَّ رَاءٍ وَقَبْلِهَا مُسَكَّنَةً يَاءً أَوْ الْكَسْرَ مُوَصَّلًا
وَفِي شَرِّرٍ عَنْهُ يُرَقِّقُ كُلُّهُمْ وَخَيْرَانَ بِالْفَتْخِيمِ بَعْضُ تَقْبَلًا

üzerine yazılan şerhlerde Verş'in râ okunuşu iki farklı şekilde yorumlanmıştır. Bu bağlamda bazı âlimler Şâtıbî'nin kullandığı terkîk ifadesini Dâni'nin "beyne'l-lafzeyn" kavramı çerçevesinde açıklamışlardır. Şâtıbiyye şârihlerinden Şu'le (öl. 656/1258) ve Ebû Şâme bu doğrultuda bir yaklaşım sergilemişlerdir.²² Nitekim Şu'le söz konusu beyitin şerhinde terkîk terimini doğrudan beyne beyne (imâle-i suğra) şeklinde belirtmiştir.²³ Ebû Şâme de râ harfinde gerçekleşen imâleyi terkîk terimiyle ifade ederek, söz konusu okuyuşun iki telaffuz arasında orta bir ses özelliğine sahip olduğuna işaret etmiştir. Nitekim ona göre Dâni de *et-Teysîr*'de bu olguyu (terkîk) doğrudan imâle kavramıyla adlandırmış, dolayısıyla terkîk terimi imâlenin isimlerinden biri olarak ifade edilmiştir.²⁴

4. TERKİK-İMÂLE (BEYNE'L-LAFZEYN) AYRIMI

Ca'berî, İbn Kâsîh (öl. 801/1398 ve Molla Ali el-Kârî (öl. 1014/1605) gibi âlimlerin Şâtıbî'nin sözlerini zahir anlamıyla değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Ali b. Muhammed ed-Dabbâğ (öl. 1961) ve Abdülfettâh el-Kâdi'nin (öl. 1989) de bu doğrultuda görüş beyan ettikleri nakledilmektedir. Bu çerçevede onlara göre terkîk, fethalı râ harfinin inceltilerek okunmasıdır ve bu imâle olarak kabul edilmez.²⁵

Ca'berî'ye göre râ harfinin terkîk ve tefhîm hükümleri, imâle başlığından sonra ele alınmıştır. Çünkü her iki kavram bazı ortak yönlere sahiptir, fakat bu durum iki kavramın birbiriyle eşdeğer olduğu anlamına gelmemektedir. Ca'berî'nin de ifade ettiği üzere imâle, elifi yâ'ya, fethayı da kesreye yakınlıktır, terkîk ise yalnızca harfin sesini inceltmektir. Eğer imâle ve terkîk aynı olsaydı bunlar ayrı bir hüküm çerçevesinde değerlendirilmezdi. Dolayısıyla Ca'berî'ye göre önceki âlimlerin ifadelerine dayanarak imâle ile terkîki aynı hüküm çerçevesinde değerlendirmenin kesin delili yoktur. Nitekim Dâni'nin "imâle veya terkîk eder" ifadesi de yalnızca fethalı râ harfi için geçerli olup zamme, kesre ve harekesiz hallere uygulanamaz.²⁶

Molla Ali el-Kârî'nin de Câberî'ye benzer ifadeler kullandığı nakledilmiş ve bu çerçevede, mütekaddimûn ile müteahhirûn âlimleri arasında görüş farklılıklarının bulunmasından hareketle, önceki âlimlerin ifadelerinin mutlak ve bağlayıcı olarak değerlendirilmemesi gerektiğine işaret edilmiştir.²⁷

5. İBNÜ'L-CEZERÎ PERSPEKTİFİNDEN İMÂLE-TERKİK İLİŞKİSİ VE KONUYA DAİR ELEŞTİRİLER

²² Ebû Şâme, *İbrâzü'l-me'ânî*, 248.

²³ Muhammed b. Hüseyin Ebu Abdullah el-Mevsilî el-Hanbelî Şu'le, *Kenzü'l-me'ânî fi şerhi Hirzi'l-emânî*, thk. Muhammed İbrahim el-Meşhedânî (Dimaşk: Dâru'l-Gavsân li'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye, 2012), 1/600.

²⁴ Ebû Şâme, *İbrâzü'l-me'ânî*, 248.

²⁵ Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl Ca'berî, *Kenzü'l-me'ânî fi şerhi Hirzi'l-emânî*, thk. Eymen Rüşdî Süveyd (Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1990), 115; Ebü'l-Bekâ Nüreddîn Alî b. Osmân b. Muhammed el-Uzri İbnü'l-Kâsîh, *Sirâcü'l-kâri'i'l-mübtedi ve tizkârü'l-mukri'i'l-müntehî*, thk. Muhammed Abdülkâdir Şahin (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 135; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 1/114-115.

²⁶ Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl Ca'berî, *Kenzü'l-me'ânî fi şerhi Hirzi'l-emânî*, thk. Ahmed el-Yezidî (el-Memleketü'l-Mağribiyye: Vizâretü'l-Evkâf, 1998); İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 1/115-116.

²⁷ Ca'berî, *Kenzü'l-me'ânî*, 116.

İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*'de meseleyi daha kapsamlı bir şekilde ele alarak Şâtıbiyye şârihlerinin ikinci görüşünü benimsemekte ve konuyu tahkik etmektedir. İbnü'l-Cezerî, râ harfindeki terkîk ve tefhîm meselesini kavramsal düzlemde şu şekilde tanımlamaktadır: Terkîk, “incelik” anlamına gelen rikkatten türemiş olup harfin zâtının inceltilmesi ve zayıflatılmasıdır. Tefhîm ise “büyüklük ve dolgunluk” ifade eden fehâmet kökünden gelmekte ve harfin kalınlaştırılıp kuvvetlendirilmesini ifade etmektedir. Bu çerçevede tefhîm ile tağlîz kavramlarının mahiyet itibarıyla örtüştüğü, ancak terminolojik kullanımda râ harfi söz konusu olduğu zaman terkîkin karşıtı için tefhîm, lâm harfi söz konusu olduğu zaman ise tağlîz teriminin tercih edildiği ifade edilmektedir.²⁸

İbnü'l-Cezerî, Dâni ve bazı Mağripli âlimlerin, râ harfindeki terkîki imâle ile açıkladıklarını belirtmektedir. Fakat ona göre bu yaklaşım mecazîdir. Çünkü imâle, fethayı kesreye ve elifi yâ'ya meylettirmek anlamına gelirken, terkîk yalnızca harfin sesinin inceltilmesini ifade etmektedir. Bu itibarla râ harfi hem imâlesiz terkîkli hem de imâleli tefhîmli biçimde okunabilir. Bu durum, hissî olarak da açıkça fark edilebilmektedir. Rivayet açısından imâle ile birlikte terkîk caiz olsa da bu durum iki kavramın özdeş olduğu anlamına gelmemektedir. Eğer terkîk, imâle ile aynı olsaydı zammeli ve sâkin harflerde uygulanamaz ve kesreli râ harfi zaten imâleli kabul edilirdi ki bu durum âlimlerin icmâna aykırıdır.²⁹

Sibeveyh, bazı Arap lehçelerinde “رَأَيْتُ عَفْرًا” gibi kelimelerde imâle bulunduğunu ve bunun râ'nın isti'lâ harflerinden olmaması, öncesinde kesre bulunması ve kelime sonunda elif yer almasıyla ilişkili olduğunu belirtmektedir.³⁰ Bu dilsel değerlendirmeden hareketle bazı araştırmacılar, “ذَكَرًا” ile bu tür örnekler arasında fonetik açıdan belirgin bir fark bulunmadığını ve dolayısıyla ilk dönem alimlerin “بَيْنَ اللَّفْطَيْنِ” ifadesiyle gerçek bir imâle türünü ifade ettiğini ileri sürmüşlerdir.³¹ Buna karşılık İbnü'l-Cezerî, “ذَكَرَى” ile “ذَكَرًا” arasındaki telaffuz farkını esas alarak imâle ile terkîk arasında ayırım yapmıştır.

İbnü'l-Cezerî'ye göre, “müennes formdaki “ذَكَرَى” gibi kelimelerde hem elif hem de râ imâleli iken müzekker formdaki “ذَكَرًا” kelimesinde yalnızca râ imâlelidir” şeklinde ileri sürülebilecek bir itiraz da isabetli değildir. Zira elif harfi, mahiyet ve mahreç itibarıyla müstakil bir imâle veya tefhîm vasfına sahip olmayıp kendisinden önceki harfe tâbidir, dolayısıyla da önceki harfte imâle gerçekleştiğinde elif de ona bağlı olarak imâle edilmiş sayılır. Nitekim müennes formda râ harfinde gerçekleşen imâle, elife de sirayet etmektedir. Bu durumda ikisinin telaffuzunun aynı olması beklenirdi. Ancak fiilî olarak böyle bir örtüşmenin bulunmaması, İbnü'l-Cezerî'ye göre imâle ile terkîk arasındaki farkın açık bir göstergesidir.³² Bu bağlamda Dâni de *et-Tahdîd*'de terkîkin harfin niteliğine, imâlenin ise harekeye uygulandığını belirterek imâlenin

²⁸ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-kirâ'âti'l-'aşr*, 3/1766.

²⁹ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-kirâ'âti'l-'aşr*, 3/1766-1767.

³⁰ Ebu Bişr Amr b. Osman b. Kanber Sibeveyh, *el-Kitâb*, thk. Muhammed Harun Abdüsselam (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1988), 4/141.

³¹ Mekki b. Ebî Tâlib, *et-Tebşira*, 1/125.

³² İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-kirâ'âti'l-'aşr*, 3/1767.

hafifletici bir sebep ile hareke üzerinde gerçekleştiğini, terkîkin ise harfin kendisinde mevcut olduğunu ifade etmiş, İbnü'l-Cezerî de bunu delil olarak getirmiştir.³³

Erken dönem âlimlerinin râ harfinin hükmünü ifade ederken kullandıkları “beynel-lafzeyn” ifadesi bazı araştırmacılara göre mecazî bir kullanım değildir. Aksine bu lafız, râ harfinin kesreye doğru hafif bir meyilini gösteren gerçek bir imâle durumunu ifade etmektedir. Binaenaleyh, bir meselede mecaz kullanımına, ancak metnin zahirî anlamıyla anlaşılmasının mümkün olmaması ve bu metnin, kendisinden daha güçlü başka metinle çelişmesi durumunda başvurulur ki burada böyle bir durum söz konusu değildir. Bu çerçevede İbn Galbûn, Dâni ve Mekkî gibi âlimlerin söz konusu ifadeyi bilinçli kullandıklarına işaret edilmektedir. Nitekim Mekkî, râ harfindeki terkîki kesreye doğru meylettirilen zayıf bir imâle olarak tanımlarken, Dâni de eserlerinde Verş’in, öncesinde kesre veya sâkin yâ bulunan râ harfinin fethasını az miktarda imâle ile okuduğunu ve bu uygulamanın hem vasl hem de vakf hâlinde geçerli olduğunu belirtmektedir. İbn Galbûn’un da fethalı râ harfini iki telaffuz arasında okuması ve râ harfinin imâle konularının ele alındığı bölümde yer vermesi, onun terkîki mecazî değil hakikî anlamda imâle olarak kullandığını göstermektedir.³⁴

Söz konusu değerlendirmeye göre bazı âlimlerin, İbn Galbûn ve onu takip edenlerin ifadelerini mecazî şekilde yorumlamalarının sebebi, kesre veya sâkin yâ’dan sonra gelen zammeli râ’nın da (“تَنْصُرُونَ” ve “تَشِيرٌ” gibi örneklerde görüldüğü üzere) terkîk ile okunabileceğine dair bazı rivayetlerin bulunmasıdır. Bu bağlamda fethalı râ’da kesre veya yâ sebebiyle meydana gelen imâle, râ’nın inceltilmesine yol açarken zammeli râ’da imâle değil terkîk yapılıdır. Bu ortak nokta (terkîk ifadesi) bazı âlimlerin iki durumu birbirine yaklaştırmasına sebep olmuştur. Bu nedenle, İbn Galbûn ve Dâni’nin “beyne’l-lafzeyn” ifadesiyle aslında imâleyi değil terkîki kastettikleri ileri sürülmüştür.³⁵ Ancak bu yorum da söz konusu metinlerde terkîki imâleyle özdeşleştiren açık bir ifade bulunmadığı mülahazaları doğrultusunda eleştirilmiştir.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Terkîk ile imâle arasındaki ilişkinin mahiyeti, klasik literatürde tartışma konusu olmuş ve bu çalışmada anılan kavramların sınırları belirginleştirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda bazı âlimler iki kavram arasındaki farkı ortaya koymaya çalışırken bazıları ise söz konusu kavramları zaman zaman birbiri yerine kullanmışlardır. Bazı âlimlerin râ harfindeki terkîki imâle (beyne’l-lafzeyn) kavramı ile değerlendirmeleri ve bu teorik yaklaşımın zamanla uygulamaya da yansması kıraat ilminde kavramsal ve fonetik ayrımın önemini ortaya koymuştur. Zira söz konusu ihtilafın bir uzantısı olarak murakkak râ harfinden sonraki lafzatullahın lâminin terkîk (ince) hükmü kapsamında değerlendirilebileceği şeklinde birtakım yorumlar ortaya çıkmıştır.

İbn Galbûn, Dâni, Mekkî gibi âlimler ve Şâtibiyye şârihlerinden bazılarının (Şu’le ve Ebû Şâme) “beyne’l-lafzeyn” ifadesiyle ortaya koydukları yaklaşım, râ harfinin kesreye doğru meyleden bir ses özelliğine sahip olduğunu ve bunun zayıf bir imâle türü olarak

³³ Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân Dâni, *et-Tahdîd fi’l-itkâni ve’t-tecvîd*, thk. Ğânim Kaddûrî Hamed (Umman: Dâr-u Ammâr, 2000), 161.

³⁴ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 1/118-121.

³⁵ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 1/122-124.

değerlendirilebileceğini göstermiştir. Buna karşılık Ca‘berî, İbn Kâsîh, Molla Ali el-Kârî, Muhammed ed-Dabbâğ ve Abdülfettâh el-Kâdî gibi âlimler, terkîki imâleden net olarak ayırarak bunların iki farklı kavram olduğunu belirtmişlerdir. Her iki yaklaşımın savunucuları da çeşitli gerekçeler ileri sürerek görüşlerini temellendirmeye çalışmışlardır.

Söz konusu ihtilafın en sistematik değerlendirmesi ise İbnü'l-Cezerî tarafından yapılmıştır. Onun yaklaşımı, terkîk ile imâle arasındaki farkı hem teorik hem de telaffuz düzeyde temellendirmiş, iki kavramı net olarak birbirinden ayırmış ve ilk dönem âlimlerinin görüşlerini de mecâz olarak değerlendirmiştir. İbnü'l-Cezerî, imâle ile terkîki ayırmak amacıyla Dâni'nin ifadelerini de delil olarak göstermiştir. Dâni'ye göre terkîk harfin kendisindeyken, imâle harekeye bağlıdır ve bir hafifletme niteliği taşımaktadır. Buna dayanarak İbnü'l-Cezerî, elif harfinin imâle ile nitelendirilemeyeceğini, yalnızca önceki harfin harekesine tâbi olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla da İbnü'l-Cezerî, iki kavramın özdeşleştirilmesini isabetli bulmamıştır. Bununla birlikte onun, rivâyet düzeyinde her iki kavramın bir arada bulunabileceğini kabul etmesi, meseleyi daha kuşatıcı bir çerçevede ele aldığını göstermiştir.

Sonraki dönemde yapılan bazı değerlendirmeler ise erken dönem âlimlerinin ifadelerinin mecâzî değil doğrudan fonetik bir gerçekliğe işaret ettiğini ortaya koyarak konuyu farklı bir boyuta taşımıştır. Bu bağlamda, “beyne'l-lafzeyn” ifadesinin gerçek bir imâle türünü yansıttığı ifade edilmiş ve bu değerlendirme literatürde dikkate değer bir yaklaşım olarak öne çıkmıştır. Bu görüşe göre mecâza, ancak metnin zahîrî anlamı mümkün olmadığında ve daha güçlü bir metinle çeliştiğinde başvurulur ki burada böyle bir durum söz konusu değildir.

Netice itibarıyla, Verş rivayetinde râ harfinin telaffuzu etrafında şekillenen bu tartışmalar, kıraat ilminde terminolojik analizin önemini ortaya koymuştur. Bu noktada, terkîk ile imâle arasındaki ilişkiyi tek yönlü bir bakış açısıyla değerlendirmek yerine her iki kavramın bir yandan müstakil özelliklerini ortaya koyan, diğer yandan ise kesişen yönlerini dikkate alan bütüncül bir yaklaşımın daha isabetli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu noktada en sağlıklı yaklaşımın İbnü'l-Cezerî çizgisi olduğu kanaatine varılmıştır.

KAYNAKÇA | REFERENCES

Atmaca, Şeyda. *Kıraat-i 'Aşera Bağlamında İmâle ve Dil Bilimsel Analizi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025.

Bostan, Osman. “Kıraat İlminde Râ (ر) Harfi: Son Dönem Osmanlı Kurrâlarından Tedkîk-i Mesâhif-i Şerîfe Meclisi Âzası Bursalı Süleyman Vehbi Efendi'nin Risâle-i Râiyye Adlı Eseri Özelinde Bir İnceleme”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/2 (2024), 592-618.

Ca‘berî, Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl. *Kenzü'l-meânî fî şerhi Hurzi'l-emânî*. thk. Ahmed el-Yezîdî. el-Memleketü'l-Mağribiyye: Vizâretü'l-Evkâf, 1998.

Ca‘berî, Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl. *Kenzü'l-meânî fî şerhi Hurzi'l-emânî*. thk. Eymen Rüşdî Süveyd. Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Mekke., 1990.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-lüğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye*. thk. Muhammed Muhammed Tâmir. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2009.

Dânî, Ebû Amr. *Câmi 'u'l-beyân fi'l-kirâati's-seb'*. thk. Muhammed Sadûk Cezâirî. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2005.

Dânî, Ebû Amr. *Kitabü't-Teysîr fi'l-kirâ'âti's-seb'*. thk. Halef Hamûd Sâlim Şağdelî. Hâil: Dâru'l-Endelüsî li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2015.

Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *et-Tahdîd fi'l-itkâni ve't-tecvîd*. thk. Ğânim Kaddûrî Hamed. Umman: Dâr-u Ammâr, 1. Basım, 2000.

Ebû Şâme, Ebü'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî. *İbrâzü'l-me'ânî min Hurzi'l-emânî fi kirâ'âti's-seb'*. thk. İbrâhîm Atve Ivaz. Mısır: Mustafa Elbânî el-Halebî, 1982.

Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-'ayn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

İbn Galbûn, Ebû Tâhir. *et-Tezkira fi'l-kirâati's-semân*. thk. Eymen Rüşdü Süveyd. Cidde: Cemaâti'l-Hayriyyeti li Tahfizi'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1412.

İbn Galbûn, Ebü'l-Hasen Tâhir b. Abdilmün'im. *et-Tezkira fi'l-kirâati's-semân*. thk. Said Salih Zuaym. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed. *Neşru'l-kirâ'âti'l-'aşr*. thk. Eymen Rüşdî Süveyd. 5 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Gavsân li'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye, 3. Basım, 2023.

İbnü'l-Kâsîh, Ebü'l-Bekâ Nüreddîn Alî b. Osmân b. Muhammed el-Uzrî. *Sirâcü'l-kâri 'i'l-mübtedî ve tizkârü'l-mukri 'i'l-müntehâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Şahin. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

İbnü't-Tahhân, Ebü'l-Asbağ Abdülazîz b. Alî b. Muhammed el-İşbilî. *Mürşidü'l-kâri ilâ tahkîki me'âlimi'l-mekârî*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Kahire: Mektebetü't-Tâbiîn, 2007.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-Keşf 'an vücûhi'l-kirâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucecihâ*. thk. Muhyiddin Ramazan. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1. Basım, 2014.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *et-Tebşîra fi'l-kirâ'âti's-seb'*. thk. Muhammed Gavs Nedvî. Bombay: Dâru's-Selefiyye, 2. Basım, 1982.

Nüveyrî, Ebü'l-Kâsım Muhammed. *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr fi'l-kirâ'âti'l-'aşr*. thk. Mecdî Muhammed Surûr Sa'd Baslûm. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Ruaynî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Şüreyh b. Ahmed el-İşbilî. *el-Kâfi fi'l-kirâ'âti's-seb'*. thk. Ahmed Mahmud Abdussemi' eş-Şâfi. Beyrut: Dâr-u Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

Sîbeveyh, Ebu Bişr Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Muhammed Harun Abdüsselam. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1988.

Şâtîbî, Kâsım b. Fîrruh. *Hürzü'l-emânî ve vechü't-tehânî*. thk. Eymen Rüşdî Süveyd. Dimaşk: Dâru Nuri'l-Mektebat, 2013.

Şu'le, Muhammed b. Hüseyin Ebu Abdullah el-Mevsilî el-Hanbelî. *Kenzü'l-me'ânî fî şerhi Hirzi'l-emânî*. thk. Muhammed İbrahim el-Meşhedânî. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Gavsân li'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye, 2012.

Tetik, İbrahim. "Kur'ân Kıraatinde İmâle ve Feth'in Kitâbî Referansları". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53 (2020), 41-65.

Yıldız, Süleyman. *Kur'an Kıraatinde İmâle -Arap Lehçeleriyle İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme-*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2023.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseyinî. *Tâcu'l-'arus min cevahiri'l-kâmus*. thk. Abdülkerim Uzbâvî. 40 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, 1. Basım, 2001.

DİJİTAL ÇAĞDA KUR'ÂN KIRAATI: SOSYAL MEDYA PLATFORMLARININ YAYGINLAŞTIRICI VE DÖNÜŞTÜRÜCÜ ETKİLERİ

Dr. Öğretim Üyesi, İHSAN SÜTŞURUP

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, ihansutsurup@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5757-6447>

ÖZET

Bu tebliğ, geleneksel Kur'ân-ı Kerim kıraati geleneğinin dijitalleşme sürecinde geçirdiği dönüşümü geçirdiği tarihsel ve mekansal değişim süreçleriyle beraber incelemeyi amaçlamaktadır. Özellikle *YouTube*, *Facebook*, *Instagram* gibi sosyal medya platformların Kur'ân tilavetinin icrası ve dinlenme biçimleri üzerindeki etkileri ele alınmakta bu dönüşümün sunduğu imkânlar ile beraber ortaya çıkardığı riskler birlikte değerlendirilmektedir. Çalışmada, Kur'ân icrasının tarihsel süreçte cami ve kıraat meclislerinden başlayarak önce radyo olmak üzere sonrasında televizyonlara, oradan da dijital platformlara uzanan gelişim seyri analiz edilmekte, böylece geleneksel ve modern icra ortamları arasındaki süreklilik ve kırılma noktaları ortaya konulmaktadır. Araştırmanın temel varsayımlarından biri, dijital platformların Kur'ân tilavetini küresel ölçekte daha erişilebilir hale getirerek kıraat geleneğinin yaygınlaşmasına önemli katkı sağladığıdır. Nitekim özellikle *YouTube* başta olmak üzere bu mecralar, farklı coğrafyalara ait kıraat ekollerinin tanınmasına imkân sunmakta aynı zamanda kıraat eğitimi açısından da sürdürülebilir ve kolay erişilebilir bir kaynak işlevi görmektedir. Bununla birlikte dijitalleşme sürecinin beraberinde getirdiği bazı tartışmalı hususlar da bulunmaktadır. Hususiyle izlenme odaklı içerik üretimi, tilavetin anlam ve tefekkür boyutunu gölgede bırakabilmekte, “makta” olarak adlandırılan kısa ve etkileyici kesitlerin ön plana çıkarılmasıyla kıraat, yer yer estetik bir gösteri formuna indirgenebilmektedir. Bu durum, ses, nefes ve makam gibi sanatsal unsurların öne çıkmasına karşılık, Kur'ân'ın mesaj boyutunun ihmal edilmesi riskini doğurmaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş literatür taraması, tarihsel inceleme ve dijital platformlara yönelik gözlemler birlikte kullanılmıştır. Özellikle *YouTube*'daki ileride ismi verilecek olan kârihlerin popüler kıraat videoları analiz edilerek, izlenme istatistikleri ve yapılan yorumlar gibi hususlar değerlendirilmek suretiyle dinleyicilerin algısı ve deneyimleri değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, dijital ortamların kıraat eğitimine katkı sağladığını ve milyonlarca kişiye ulaşma imkânı sunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte bireysel dinleme alışkanlıklarının yaygınlaşması, geleneksel cami ortamında oluşan cemaat temelli manevî atmosferin zayıflamasına yol açabilmektedir. Bu bağlamda Mısır'da el-Ezher ve Amr b. Âs camilerinde icra edilen kıraat meclisleri, Mustafa İsmail, Abdülbasit Abdussamed ve Minşavî gibi üstatların yetiştiği merkezler olarak öne çıkarken, Mekke ve Medine'de özellikle Ramazan aylarında icra edilen tilavetler, milyonlarca Müslüman üzerinde derin bir manevî etki oluşturmaktadır. Türkiye'de ise başta İstanbul'daki selâtin camileri olmak üzere sürdürülen “Kur'an ziyafetleri” geleneği ve İsmail Biçer gibi

önemli kârîlerin icrası, bu mirasın günümüzdeki güçlü temsilini yansıtmaktadır. Sonuç olarak, dijital platformlar Kur'ân kıraatinin yaygınlaşması ve dinî bilginin geniş kitlelere ulaşması açısından önemli fırsatlar sunmaktadır. Ancak bu süreçte ticarileşme, yüzeyselleşme ve manevî boyutun zayıflaması gibi riskler de göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle, kıraat geleneğinin ilmî ve ruhânî derinliğini koruyacak bilinçli bir dijital içerik üretimi büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler : Kur'ân Kıraati, Dijitalleşme, Sosyal Medya, Manevî Atmosfer, Kıraat Geleneği

QUR'ANIC RECITATION IN THE DIGITAL AGE: THE POPULARIZING AND TRANSFORMATIVE EFFECTS OF SOCIAL MEDIA PLATFORMS

Asist. Prof., İHSAN SÜTŞURUP

Izmir Katip Çelebi University, ihsansutsurup@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5757-6447>

ABSTRACT

This paper aims to examine the transformation of the traditional Qur'ānic recitation (qirā'a) tradition within the process of digitalization, together with its historical and spatial shifts. In particular, it explores the impact of social media platforms such as YouTube, Facebook, and Instagram on the performance and modes of listening to Qur'ānic recitation, while evaluating both the opportunities and risks arising from this transformation. The study analyzes the historical trajectory of Qur'ānic performance, tracing its evolution from mosques and recitation assemblies to radio, subsequently to television, and finally to contemporary digital platforms, thereby identifying both continuities and ruptures between traditional and modern contexts of performance. One of the central assumptions of the study is that digital platforms have significantly contributed to the dissemination of Qur'ānic recitation by making it globally accessible; indeed, platforms-especially YouTube-facilitate the recognition of diverse recitational schools across different geographies and function as sustainable and easily accessible resources for qirā'a education. Nevertheless, the process of digitalization also entails certain contested aspects. Notably, the production of view-oriented content may overshadow the semantic and contemplative dimensions of recitation, while the prominence of short, striking excerpts, commonly referred to as "maqta'," can reduce qirā'a to an aesthetic performance. This tendency foregrounds artistic elements such as voice, breath control, and melodic modes (maqāmāt), potentially at the expense of the Qur'ān's message and meaning. Employing a qualitative methodology, the study combines literature review, historical analysis, and observations of digital platforms; in particular, popular recitation videos on YouTube-featuring reciters to be specified-are analyzed in terms of view counts and user comments in order to assess listeners' perceptions and experiences. The findings indicate that digital environments contribute to qirā'a education and enable recitations to reach millions of listeners;

however, the increasing prevalence of individual listening practices may weaken the communal spiritual atmosphere traditionally experienced in mosque settings. In this context, recitation assemblies held in prominent Egyptian mosques such as al-Azhar and ‘Amr b. al-‘Āṣ-centers that produced renowned reciters like Muṣṭafā Ismā‘īl, ‘Abd al-Bāsiṭ ‘Abd al-Ṣamad, and al-Minshāwī-contrast with the deeply spiritual impact of recitations performed in Mecca and Medina, particularly during Ramadan, which are followed by millions worldwide. Similarly, in Türkiye, the enduring tradition of “Qur’ān banquets” (ziyāfat al-Qur’ān), especially in imperial mosques in Istanbul, along with the performances of distinguished reciters such as İsmail Biçer, reflects the continued vitality of this heritage. In conclusion, while digital platforms offer significant opportunities for the dissemination of Qur’ānic recitation and the broader transmission of religious knowledge, risks such as commercialization, superficialization, and the erosion of spiritual depth must also be taken into consideration; therefore, it is essential to promote a conscious and responsible model of digital content production that preserves the scholarly and spiritual integrity of the qirā’a tradition.

Keywords: Qur’anic Recitation, Digitalization, Social Media, Spiritual Atmosphere, Recitation Tradition.

ANADOLU’NUN MANEVİ COĞRAFYASINDA BİR DURAK HAYDARDEDE TÜRBEŞİ

Yüksek Lisans Öğrencisi, ADEM TAŞKIN

Kırıkkale Üniversitesi, Ademtskn@outlook.com - ORCID ID: 0009-0009-2691-1009

ÖZET

Bu çalışma, Haydar Dede (Haydar Sultan) Türbesi ve etrafında şekillenen inanç pratiklerini, sözlü gelenek, tarihsel veriler ve güncel ritüeller çerçevesinde ele almaktadır. Haydar Dede, Anadolu’nun İslamlaşma sürecinde rol oynadığına inanılan, kimliği büyük ölçüde menkıbeler ve halk anlatılarıyla şekillenmiş bir manevi şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Haydar Dede’ye dair anlatılar, tarihsel bir biyografiden çok, kolektif hafızada inşa edilen çok katmanlı bir kimliğe işaret etmektedir. Günümüzde Bağrek Dağları eteklerinde yer alan türbe, yalnızca fiziksel bir yapı değil; aynı zamanda geçmişten günümüze taşınan bir inanç ve kültür merkezi niteliğindedir. Türbenin eski bir kutsal alan üzerine inşa edildiğine dair anlatılar, Anadolu’daki kutsallığın sürekliliğini yansıtan önemli bir örnek oluşturmaktadır.

Türbe, hem Alevi hem de Sünni ziyaretçiler tarafından ziyaret edilmekte ve bu yönüyle mezhepler üstü bir kutsallık anlayışını yansıtmaktadır. Ziyaretlerde dua, adak, kurban, çaput bağlama, sandukaya temas etme gibi çeşitli ritüeller gerçekleştirilmektedir. Özellikle dilek, şifa ve çocuk sahibi olma amacıyla yapılan ziyaretler, türbenin halk nezdinde “aracı” bir kutsal alan olarak algılandığını göstermektedir. Adak ve kurban pratikleri ise bireysel inanç deneyimini toplumsal dayanışmaya dönüştüren önemli unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Türbenin en dikkat çekici unsurlarından biri olan Deliler Kuyusu, şifa arayışıyla ilişkili ritüellerin merkezinde yer almakta ve doğal özellikleri ile menkıbevi anlatıların birleşimi sonucunda kutsal bir anlam kazanmaktadır. Kuyuda gerçekleştirilen nefes alma, dua etme ve bayılma gibi ritüeller, sembolik bir arınma ve dönüşüm deneyimi olarak yorumlanmaktadır. Aynı zamanda kuyunun Haydar Sultan’ın çile çektiği yer olarak anlatılması, bu mekâna tasavvufi bir derinlik kazandırmaktadır.

Haydar Dede ve türbe etrafında şekillenen menkıbeler ve kerametler, kutsallığın temel taşı niteliğindedir. Bu anlatılar, yalnızca geçmişe ait hikâyeler olmayıp, günümüzdeki inanç pratiklerini yönlendiren ve toplumsal davranışları düzenleyen canlı unsurlar olarak varlığını sürdürmektedir. Keramet anlatıları, türbenin manevi otoritesini pekiştirirken, ziyaretçilere kutsal mekâna yönelik saygı ve bağlılık bilinci kazandırmaktadır.

Sonuç olarak Haydar Dede Türbesi, tarihsel gerçeklik ile menkıbevi anlatının iç içe geçtiği, inanç, ritüel ve toplumsal hafızanın birleştiği çok katmanlı bir yapıyı temsil etmektedir. Bu mekân, yalnızca geçmişin bir hatırası değil; aynı zamanda günümüzde de aktif olarak ziyaret edilen, inançların yeniden üretildiği ve kültürel sürekliliğin sağlandığı canlı bir manevi merkez olarak varlığını sürdürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mezhepler Tarihi, Alevilik, Türbe, Ritüel, Ziyaret.

1.Giriş

Anadolu coğrafyası, tarih boyunca farklı inanç sistemlerinin, kültürel katmanların ve tasavvufi geleneklerin iç içe geçtiği zengin bir manevi mirasa sahiptir. Bu mirasın en önemli unsurlarından biri, halk inançlarının somutlaştığı türbe ve ziyaretgâhlar etrafında şekillenen dini pratiklerdir. Türbeler, yalnızca geçmişte yaşamış önemli şahsiyetlerin anıldığı mekânlar olmanın ötesinde; bireysel ve toplumsal düzeyde inançların yaşatıldığı, yeniden üretildiği ve aktarıldığı canlı merkezler olarak varlığını sürdürmektedir. Bu mekânlar, kutsal ile gündelik hayat arasında bir köprü kurarak, insanların umut, şifa, adak ve dilek gibi ihtiyaçlarına cevap veren önemli dini ve kültürel alanlar hâline gelmektedir. Anadolu'daki türbe kültürü, özellikle Alevi-Bektaşî geleneği içerisinde güçlü bir şekilde varlığını sürdürmekte ve sözlü gelenekle beslenerek günümüze kadar ulaşmaktadır. Bu bağlamda veli kültü, menkıbeler ve keramet anlatıları aracılığıyla şekillenmekte; tarihsel şahsiyetler zamanla halkın kolektif hafızasında yeniden inşa edilerek sembolik bir kimlik kazanmaktadır. Bu süreçte kutsal mekânlar, yalnızca fiziksel yapılar değil; aynı zamanda toplumsal hafızanın, inanç sistemlerinin ve kültürel sürekliliğin taşıyıcısı olarak işlev görmektedir.

Bu çalışmada ele alınan Haydar Dede (Haydar Sultan) Türbesi de söz konusu inanç ve kültür dünyasının önemli örneklerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Keskin'e bağlı Haydardede Köyü'nde bulunan bu türbe, hem yerel halk hem de farklı bölgelerden gelen ziyaretçiler için önemli bir ziyaret noktasıdır. Türbe etrafında şekillenen ritüeller, adak ve kurban pratikleri, şifa arayışları ve özellikle Deliler Kuyusu ile ilişkilendirilen inanışlar, bu mekânın çok katmanlı bir kutsallık anlayışıyla algılandığını göstermektedir. Aynı zamanda Haydar Dede'ye atfedilen menkıbeler ve kerametler, türbenin manevi otoritesini pekiştirerek ziyaret pratiklerine anlam kazandırmaktadır.

Bu çalışma, Haydar Dede Türbesi'ni yalnızca fiziksel bir mekân olarak değil; sözlü gelenek, inanç pratikleri ve toplumsal hafıza bağlamında ele almayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda türbenin tarihsel arka planı, Haydar Dede'nin kimliği, ziyaret ritüelleri ve bu ritüellerin kültürel anlamları incelenerek, Anadolu'daki halk dindarlığının dinamik yapısı ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Ayrıca menkıbeler ve keramet anlatıları üzerinden kutsallığın nasıl inşa edildiği ve sürdürüldüğü analiz edilerek, türbenin günümüzdeki işlevi değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, Haydar Dede Türbesi örneği üzerinden, Anadolu'daki türbe kültürünün sürekliliğini, dönüşümünü ve toplumsal hayattaki yerini anlamaya katkı sağlamayı hedeflemektedir. Bu yönüyle çalışma, yerel bir inanç merkezinden hareketle daha geniş bir kültürel ve dini yapının anlaşılmasına ışık tutmaktadır.

2.HAYARDEDE TÜRBESİ VE İNANÇ PRATİKLERİ

2.1.Haydar Dede (Haydar Sultan) kimdir:

Haydar Dede'nin kimliği, sözlü gelenek yoluyla günümüze taşınan derin bir kültürel mirası yansıtmaktadır. Keskin Haydardede köyü ile özdeşleşen ve halk arasında daha çok "Haydar Sultan" olarak anılan bu manevi şahsiyet, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması süreçlerinde rol oynamış bir Alperen olarak kabul edilmektedir.¹ Onun kimliği; sahip olduğu farklı isim ve unvanlar, rivayetler yoluyla aktarılan soyu, Anadolu'daki misyonu, tarihsel varlığı ve Türk kültüründeki Baba/Ata geleneği içindeki yeri gibi unsurlar çerçevesinde geniş bir perspektifte ele alınabilir.

2.1.1.İsimleri, Ünvanları ve Lakapları

Haydar Dede (Sultan), farklı kaynaklarda ve yöresel anlatımlarda çeşitli isimler, unvanlar ve lakaplarla anılmaktadır. Bu çeşitlilik, onun halk nezdinde farklı şekillerde algılanışını ve zamanla etrafında oluşan zengin kültürel birikimi yansıtmaktadır. En yaygın kullanılan isimleri "Haydar Dede" ve "Haydar Sultan"dır. Bunun yanı sıra, Hz. Ali'ye atfedilen ve yiğitlik ile cesaret anlamları taşıyan "Haydar-ı Kerrar" lakabıyla da anıldığı görülmektedir.² Ayrıca "Bakacak" gibi yöresel ve bölgesel olduğu düşünülen bir lakapla da anıldığı bilinmektedir.³

İsmet Çetin'in Haydar Dede Köyü'nde sözlü kaynaklardan derlediği bilgilere göre ise, Haydardede'nin, Hacı Bektaş Velayetnamesi ile bağlantılı anlatımlarda "Kutbeddin Haydar" olarak da ifade edildiği görülmektedir (dipnot var). Ancak Kutbeddin Haydar ile Haydar Sultan'ın aynı kişi olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir; bu bilgi yalnızca menkıbevi anlatımlara dayanmaktadır.⁴ Taşındığı "Sultan" unvanı, genellikle Hoca Ahmed Yesevi gibi büyük bir pirin soyuyla ilişkilendirilmesini ya da yüksek bir manevi mertebeye sahip olduğunu düşündürmektedir.⁵ "Dede" ve "Baba" gibi unvanlar ise Anadolu'daki Alevi-Bektaş geleneğinde yaygın olarak kullanılan ve halkla iç içe, yol gösterici manevi liderleri ifade eden kavramlardır. Bu unvanların, söz konusu kültürde saygı duyulan üst mertebedeki kişiler için kullanıldığı bilinmektedir (dipnot var). Bu bağlamda, Haydar Sultan'a atfedilen lakap ve unvanlar, onun halk tarafından saygı gören, değer verilen önemli bir manevi şahsiyet olduğunu ortaya koymaktadır.

Haydar Dede'ye atfedilen isim, unvan ve lakap çeşitliliği, tarihsel bir kişiliğin biyografik netliğinden ziyade, onun halk muhayyilesindeki yerinin ve kültürel inşa sürecinin daha

¹ Kırıkkale Belediyesi, "Haydar Sultan Camii ve Türbesi", erişim 14 Mayıs 2025, <http://www.kirikkale.bel.tr/default.asp?sayfa=kirikkale&id=3>

² Bayram Erdem, "Haydar Sultan", *Yeni Ufuk Gazetesi*, erişim 14 Mayıs 2025, <https://www.yeniufukgazetesi.net/makale/24927983/bayram-erdem/haydar-sultan>.

³ Erdem, "Haydar Sultan".

⁴ İsmet Çetin, "Sözlü Kaynakta Hacı Bektaş Veli ve Haydar Sultan", *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi* (Kasım 1997): 2, erişim 14 Mayıs 2025, (https://isamveri.org/pdfdrq/D053954/1997/1997_CETINI.pdf).

⁵ Erdem, "Haydar Sultan".

belirleyici olduğunu göstermektedir. Özellikle “Sultan”, “Dede” ve “Baba” gibi unvanlar, yalnızca bireysel bir saygı ifadesi değil; aynı zamanda Alevi-Bektaşî geleneğinde otorite, rehberlik ve irşad makamını temsil eden sembolik göstergelerdir. “Haydar-ı Kerrar” gibi Hz. Ali’ye nispet edilen bir lakapla anılması ise, Haydar Dede’nin şahsiyetinin Hz. Ali merkezli kutsal tarih anlatısına eklemlenerek meşruiyet kazandığını düşündürmektedir. Bu durum, tarihsel kimlik ile menkıbevî kimliğin iç içe geçtiği ve zamanla menkıbevî yönün daha baskın hale geldiği bir sürece işaret etmektedir. Dolayısıyla Haydar Sultan’ın kimliği yalnızca tarihsel bir şahsiyet üzerinden değil; yerel hafıza, sözlü kültür ve inanç dünyası içinde sürekli yeniden üretilen manevi bir temsil olarak değerlendirilmelidir. Bu çerçevede isim ve unvan çeşitliliği, bir belirsizlikten ziyade, onun halk nezdindeki çok katmanlı saygınlığının ve sembolik gücünün göstergesi olarak ele alınabilir.

2.1.2.Soyu, Kökeni ve Bağlantıları

Haydar Sultan’ın kimliğinin en önemli unsurlarından biri, hiç şüphesiz rivayetlerde ifade edilen soyudur. En yaygın anlatımlara ve kabul gören rivayetlere göre, onun Türkistan tasavvufunun kurucu piri olarak bilinen Hoca Ahmed Yesevî’nin oğlu olduğu ifade edilmektedir.⁶ Bu soy bağı, Haydar Sultan’ı doğrudan Yesevî manevi silsilesine bağlamakta ve Anadolu’nun İslamlaşmasında önemli rol oynayan “Horasan Erenleri” olarak bilinen öncü manevi liderler zinciri içerisinde değerlendirilmesine imkân tanımaktadır. Bayram Erdem’in aktardığına göre, Haydar Sultan “Yesevî pirlерinden ve Hacı Bektaş’tan uzanan önemli bir şahsiyettir”.⁷ Sözlü gelenekte Ahmed Yesevî’nin doksan bin erenin hocası olduğu rivayet edilmekte; bu bağlamda bir kuzuyu kurban ettiği, bu kurbanın etiyle doksan bin kişiyi doyurduğu ve ardından kuzunun postunu küle sererek onu yeniden dirilttiği gibi kerametler anlatılmaktadır. Bu anlatılar, Ahmed Yesevî’nin manevi büyüklüğünü vurgulamakta ve Haydar Sultan’ın böyle bir soydan geldiği düşüncesini pekiştirmektedir.⁸

Haydar Sultan’ın Bektaşî geleneğiyle de güçlü bağlarının bulunduğu ifade edilmektedir. Nitekim bir kaynakta “Bu zatın Bektaşî halifelerinden olduğu” yönünde bir ifade yer almaktadır.⁹ Bu bağlantı, onun Anadolu’daki tasavvufî yapılanma içerisinde Hacı Bektaş Veli ile yakın bir ilişki içinde değerlendirilebileceğini göstermektedir. Haydar Sultan’ın soyuna dair rivayetler incelendiğinde, burada tarihsel bir soy kütüğünden ziyade manevi bir meşruiyet inşasının ön plana çıktığı görülmektedir. Onun Hoca Ahmed Yesevî’nin oğlu olarak kabul edilmesi, yalnızca biyolojik bir bağ kurma amacını taşımamakta; aynı zamanda Anadolu’daki tasavvufî yapılanmanın köklerini Türkistan’a dayandırma eğilimini yansıtmaktadır. Bu durum, Anadolu’daki birçok veli tipinde görülen “Horasan’dan geliş” motifinin bir devamı niteliğindedir. Sözlü gelenekte aktarılan keramet anlatıları ise tarihsel doğrulamadan ziyade, karizmatik otoriteyi güçlendiren sembolik unsurlar olarak değerlendirilebilir. Öte yandan, Hacı Bektaş Velayetnamesi’nde geçen soy zinciri ile Yesevî silsilesi arasındaki farklılıklar,

⁶ Erdem, "Haydar Sultan" ; Çetin, "Sözlü Kaynakta Hacı Bektaş Veli ve Haydar Sultan",

⁷ Erdem, "Haydar Sultan".

⁸ Çetin, "Sözlü Kaynakta Hacı Bektaş Veli ve Haydar Sultan", 3

⁹ Kırıkkale Belediyesi, "Haydar Sultan Camii ve Türbesi".

menkıbevî anlatının tarihsel şecereden bağımsız bir biçimde şekillenebildiğini ortaya koymaktadır. Bu tür metinlerde aile bağı ile tarikat silsilesinin iç içe geçirilmesi, söz konusu şahsiyetin hem Ehl-i Beyt geleneğine hem de tasavvufi otorite zincirine eklemlenmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla burada görülen farklılıklar bir tutarsızlıktan ziyade, çok katmanlı bir meşruiyet kurma çabasının göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca Haydar Sultan'ın Bektaşî çevreleriyle ilişkilendirilmesi ve Horasan kökenine yapılan vurgu, onun Anadolu'daki irşad faaliyetlerinin Yesevî-Bektaşî hattı içerisinde anlamlandırıldığını düşündürmektedir. Bu çerçevede Haydar Sultan'ın kimliği, biyografik bir şahsiyetten öte, Türkistan'dan Anadolu'ya uzanan tasavvufi sürekliliğin yerel bir temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Soy anlatıları da bu sürekliliği sembolik düzeyde pekiştiren unsurlar olarak değerlendirilmelidir.

2.1.3. Anadolu'daki Misyonu ve Öğretisi

Menkıbelere göre Haydar Sultan, genç yaşta Hacı Bektaş Veli'den yaklaşık on beş yıl önce, yaklaşık 5000 kişilik bir toplulukla Horasan'dan yola çıkmış; Amasya, Tokat ve Yozgat üzerinden Kayseri'ye ulaşmış ve geçtiği bölgelerde insanlara hem Hoca Ahmed Yesevi'nin Divan-ı Hikmet'ini hem de Alevi-Bektaşî kültürü ile öğretilerini yaymıştır.¹⁰ Bu anlatı, onu Anadolu'nun manevi anlamda fethedilmesinde öncü bir figür olarak değerlendirmeye imkân tanımaktadır. Haydar Sultan'ın Anadolu'daki misyonuna dair aktarılan bu menkıbevî anlatılar, onun yalnızca bireysel bir derviş değil, aynı zamanda kolektif bir hareketin öncüsü olarak tasavvur edildiğini göstermektedir. Özellikle Hacı Bektaş Veli'den daha önce Anadolu'ya geldiğinin vurgulanması, onu tarihsel kronoloji içinde erken dönem irşad faaliyetlerinin merkezine yerleştirme çabasını yansıtmaktadır. Bu durum, yerel hafızada Haydar Sultan'a atfedilen öncülük rolünün bilinçli bir şekilde güçlendirildiğini düşündürmektedir.

Horasan'dan kalabalık bir toplulukla yola çıkması ise sembolik açıdan, bireysel bir sufi yolculuğundan ziyade organize bir tasavvufi misyonu ifade etmektedir. Bu anlatı, Anadolu'nun yalnızca "kılıçla fetih" ile değil, aynı zamanda "gönül fethi" süreciyle de İslamlaştığı fikrini destekleyen bir çerçeve sunmaktadır. Özellikle Divan-ı Hikmet'in yayılması vurgusu, onun öğretisinin doğrudan Hoca Ahmed Yesevi geleneğine dayandırıldığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Haydar Sultan, Yesevî hikmet anlayışının Anadolu'daki taşıyıcılarından biri olarak konumlandırılmaktadır.

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, Haydar Sultan'ın Anadolu'daki misyonu tarihsel olarak sınırları kesin biçimde belirlenmiş bir faaliyet alanından ziyade, tasavvufi sürekliliğin ve kültürel aktarımın sembolik bir temsili olarak görülmelidir. Onun şahsında şekillenen anlatılar, Anadolu'daki Alevi-Bektaşî inanç dünyasının köklerini Türkistan'a bağlayan bir hafıza inşasının parçası olarak okunabilir. Dolayısıyla Haydar Sultan figürü, yalnızca tarihsel bir kişilik değil; aynı zamanda Anadolu'nun manevi kimliğinin oluşum sürecinde rol oynayan kolektif bir ideal tip olarak değerlendirilebilir.

---

¹⁰ Erdem, "Haydar Sultan".

2.1.4. Tarihsel Varlığı

Haydar Sultan'ın kimliği yalnızca menkıbevî anlatılara ve sözlü geleneğe dayanmamaktadır. Bunun yanı sıra, tarihsel varlığına işaret eden somut kanıtlar da bulunmaktadır. Bunların en önemlisi, 1584 yılına ait Osmanlı tahrir defterlerinde yer alan Konur Cemaati kayıtları arasında “Haydar Dede (Sultan) Zaviyesi”ne ait bir vakfın varlığından söz edilmesidir.¹¹ Bu kayıt, 16. yüzyılda Keskin yöresinde Haydar Sultan adıyla anılan bir tekke veya zaviyenin bulunduğunu ve bu yapının bir vakıf aracılığıyla desteklendiğini göstermektedir. Bu durum, Haydar Sultan'a yönelik bağlılığın o dönemde kurumsallaşmış bir yapıya kavuştuğuna ve resmî olarak tanındığına işaret etmektedir. Bu zaviyenin, günümüzde Haydar Dede (Sultan) Köyü'nde, Bağrek Dağı eteklerinde bulunan Haydar Dede (Sultan) Türbesi ile ilişkili olması kuvvetle muhtemeldir.¹² Haydar Sultan'ın tarihsel varlığına dair 1584 tarihli Osmanlı tahrir kayıtlarında geçen zaviye ve vakıf bilgisi, menkıbevî anlatıların tamamen soyut bir hafıza ürünü olmadığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Osmanlı idari sisteminin ayrıntılı kayıt geleneği göz önünde bulundurulduğunda, bir zaviyenin vakıf statüsüyle kayda geçirilmiş olması, bu yapının hem ekonomik hem de hukuki açıdan tanınmış bir kurum olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, Haydar Sultan etrafında şekillenen inanç ve bağlılığın 16. yüzyıla gelindiğinde yerel ölçekte kurumsallaşmış bir karakter kazandığını düşündürmektedir.

Osmanlı tahrir defterlerinde yer alan bu kayıt, sözlü gelenek ile yazılı tarih arasında bir temas noktası oluşturmakta ve Haydar Sultan'ın kimliğini yalnızca menkıbevî bir figür olmaktan çıkararak tarihsel bir zemine de oturtmaktadır. Bununla birlikte, burada dikkat edilmesi gereken husus, söz konusu kayıtların doğrudan şahsın biyografisini değil, onun adına tesis edilmiş kurumsal yapıyı belgeliyor olmasıdır. Dolayısıyla bu belge, Haydar Sultan'ın yaşadığı dönemi kesin olarak belirlemekten ziyade, onun adına oluşmuş kültürün 16. yüzyılda aktif ve tanınır durumda olduğunu göstermektedir. Günümüzde Bağrek Dağı eteklerinde bulunan türbe ile bu zaviye arasında kurulan bağlantı da yerel hafızanın sürekliliğini göstermesi açısından önemlidir. Bu durum, mekânın inanç üretimindeki rolünü ortaya koymakta; Haydar Sultan'ın yalnızca tarihsel bir şahsiyet değil, aynı zamanda somut bir ziyaretgâh etrafında canlılığını sürdüren bir inanç odağı olduğunu düşündürmektedir. Bu bağlamda, tarihsel kayıt ile yaşayan mekânsal hafıza birlikte değerlendirildiğinde, Haydar Sultan figürünün hem tarihsel hem de kültürel süreklilik arz eden çok katmanlı bir kimliğe sahip olduğu söylenebilir.

2.2. Haydardede Türbesi

2.2.1. Türbenin Köydeki Konumu ve Sembolik Önemi

---

¹¹ Muhammed Enes Canöz, "Kırıkkale'de Kırsal Mimari: Konur Köyü Evleri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 7/1 (Ocak 2020): 320, erişim 14 Mayıs 2025, (https://www.researchgate.net/publication/349669334_C_ATDD_Tum_Haklari_Saklidir_Kirikale'de_Kirsa_Mimari_Konur_Koyu_Evleri).

¹² Canöz, "Kırıkkale'de Kırsal Mimari: Konur Köyü Evleri", 320.

Haydar Dede Türbesi, yalnızca fiziksel bir yapı olmanın ötesinde, Haydardede Köyü'nün ve çevre yerleşimlerin manevi dünyasında merkezi bir konuma sahiptir. Türbenin somut varlığı, mimari özellikleri ve zaman içinde geçirdiği değişim ve dönüşümler, onun sembolik önemini artırmakta ve bir kimlik merkezi olarak işlevini pekiştirmektedir.

2.2.2.Fiziki Konumu ve Külliye Unsurları

Haydardede Türbesi, Haydar Dede Köyü'nde, Bağrek Dağları'nın eteklerinde ve ana yerleşim alanına yaklaşık 500 metre mesafede konumlanmaktadır.¹³ Aynı zamanda Keskin ilçe merkezine yaklaşık 22 km uzaklıktadır.¹⁴ Bu alan, "Haydar Sultan Külliyesi" olarak anılmakta; türbe, cami, Deliler Kuyusu ve çeşmeden oluşan bir yapı topluluğunu ifade etmektedir. Ancak zaman içinde gerçekleştirilen yenileme çalışmaları nedeniyle külliye özgün görünümünü büyük ölçüde kaybetmiş; günümüze türbe, "Deliler Kuyusu" olarak bilinen kuyu ve bu yapıya ait iki kitabe ulaşabilmiştir.¹⁵ Anlatılara göre külliyenin geçmişi Geç Roma ya da Erken Bizans dönemlerine kadar uzanmakta ve muhtemelen bir manastır yapısı üzerine inşa edildiği ifade edilmektedir.¹⁶ Bu durum, kutsal mekânların sürekliliğine işaret etmekte ya da mevcut önemli alanların dönüşüme uğratarak yeniden kullanıldığını göstermektedir. Nitekim bu tür uygulamalar, Anadolu gibi çok katmanlı ve farklı inanç geleneklerine ev sahipliği yapmış coğrafyalarda oldukça yaygın bir olgu olarak değerlendirilmektedir.

2.2.3.Mimari Özellikler ve Dönüşümler

Külliye, zaman içerisinde gerçekleştirilen çeşitli onarımlar nedeniyle özgün mimari kimliğini ve karakteristik özelliklerini büyük ölçüde yitirmiştir. Günümüzde görülen türbe yapısı, son dönemde yapılan bir yenileme sonucunda ortaya çıkmış olup, çokgen planlı bir yapıya sahiptir. Her cephesinde pencere bulunan türbenin üzeri basık bir kubbe ile örtülüdür. Bu kubbe başlangıçta düz beton şeklinde iken, daha sonraki onarımlarla sivri külah biçiminde yeniden düzenlenmiştir. Yenilenen türbede kesme taş ve mermer malzeme kullanılmış, kubbenin dış yüzeyi ise kurşunla kaplanmıştır.¹⁷ Türbenin iç mekânında ise Hz. Ali'yi tasvir eden görsellerin yer aldığı görülmektedir.¹⁸

2.2.4.Kimlik ve İnanç Merkezi Olarak Sembolik Önemi

---

¹³Kırıkkale Belediyesi. "Haydar Sultan Camii ve Türbesi". Kırıkkale Belediyesi Resmi Web Sitesi. Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2025. <https://www.kirikkale.bel.tr/default.asp?sayfa=kirikkale&id=3>.

¹⁴ Kırıkkale Belediyesi. "Haydar Sultan Camii ve Türbesi".

¹⁵ Bayram Sakallı, *Tarih ve Kültürüyle Keskin*, Keskin Belediyesi Kültür Hizmeti Yayını, Ankara, 2014, s. 67

¹⁶ Sakallı, *Tarih ve Kültürüyle Keskin*, Keskin Belediyesi Kültür Hizmeti Yayını, Ankara, 2014, s. 93

¹⁷ Damla Özgür. "Kırıkkale'de Türk Devri Mimari Eserleri (Yüksek Lisans Tezi)." Kırıkkale'de Türk Devri Mimari Eserleri, 2019.

¹⁸ Fatih Tekel, Kırıkkale Halk Hekimliğinde Ocaklar ve Türbeler, Doktora tezi, Erzurum 2021 Scribd. Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2025. <https://www.scribd.com/document/604695665/K%C4%B1r%C4%B1kkale-Halk-Hekimli%C4%9Finde-Ocaklar-ve-Turbeler>.

Türbe, dinî hassasiyeti olan pek çok kişi tarafından önemli bir ziyaret noktası olarak görülmektedir.¹⁹ Aynı zamanda inanç ve kültür turizmi açısından da dikkat çeken bir konuma sahiptir.²⁰ Yılım neredeyse her döneminde ziyaret edilmekle birlikte, özellikle Ağustos ayında yoğun bir ziyaretçi akınına uğramaktadır. Bu yoğunluğun temel nedeni, Hacı Bektaş-ı Veli Anma Törenleri dönüşünde buranın birçok ziyaretçi için uğrak noktası hâline gelmesidir.²¹ Bu durum, türbenin daha geniş Alevi-Bektaşî ziyaret geleneğiyle olan bağlantısını ve bu gelenek içindeki yerini ortaya koymaktadır. Hacı Bektaş-ı Veli'nin Alevilik-Bektaşîlik içerisindeki merkezi konumu ve Nevşehir'deki türbesinin ana ziyaret merkezi olması dikkate alındığında, Haydardede'nin bu süreçte ziyaret edilmesi, mekânlar arasında kurulan manevi bağın bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu bağ, Haydardede'nin önemini yerel sınırların ötesine taşımakta ve onu daha geniş bir inanç coğrafyası içinde anlamlı bir konuma yerleştirmektedir. Haydardede Türbesi'nin özellikle Ağustos ayındaki ziyaret yoğunluğu, onun yalnızca yerel bir ziyaretgâh olmadığını; daha geniş Alevi-Bektaşî inanç haritası içerisinde anlamlandırılan bir durak olduğunu göstermektedir. Her yıl Hacı Bektaş-ı Veli anısına düzenlenen ve Nevşehir'de gerçekleştirilen anma etkinlikleri, Alevi-Bektaşî toplulukları için kolektif hafızanın yeniden üretildiği önemli zaman dilimleri olarak öne çıkmaktadır. Bu dönüş güzergâhında Haydardede'nin ziyaret edilmesi, mekânlar arasında sembolik bir bağ kurulduğunu ve bu türbenin daha geniş bir manevi ağın parçası olarak algılandığını düşündürmektedir.

Bu bağlamda türbe, yalnızca geçmişte yaşamış bir şahsiyeti anma mekânı olmanın ötesinde; kimliğin, aidiyetin ve kolektif bilincin yeniden teyit edildiği bir inanç merkezi işlevi görmektedir. Ziyaret pratiği, bireysel dindarlığın ötesine geçerek topluluk bilincini pekiştiren ritüel bir boyut kazanmaktadır. Özellikle belirli dönemlerde yoğunlaşan ziyaretler, kutsal zaman ile kutsal mekân algısının iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Haydardede Türbesi'nin sembolik önemi, yalnızca coğrafi konumundan değil, Alevi-Bektaşî geleneği içerisindeki temsil gücünden kaynaklanmaktadır. Bu mekân, yerel hafızayı bölgesel bir inanç ağına bağlayan bir eşik noktası niteliği taşımaktadır. Bu sayede Haydardede, bir köy türbesi olmanın ötesine geçerek daha geniş bir manevi coğrafyanın parçası hâline gelmekte ve kimlik inşasında etkin bir rol üstlenmektedir.

2.3.Türbe Ziyaretleri ve Pratikleri: Ritüeller, Şifa Arayışı ve Deliler Kuyusu

2.3.1.Ziyaretler ve Genel Ritüeller

Türbe, hem Sünni hem de Alevi kesimler tarafından sıkça ziyaret edilen bir mekândır. Bu ortak ziyaret ve saygı pratiği, türbenin birleştirici bir yön taşıdığını göstermektedir. Ziyaretçiler arasında çocuk sahibi olmak isteyenler, yürüme güçlüğü çekenler ve çeşitli hastalıklarına şifa arayan birçok kişi bulunmaktadır (dipnot var).²² Yaygın uygulamalar

¹⁹ "Haydar Sultan Türbesi". Kirikkale.com.tr. Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2025.
<https://www.kirikkale.com.tr/mekan/haydar-sultan-turbesi>.

²⁰ Kültür ve Turizm Bakanlığı. "Haydar Sultan Camii ve Türbesi - Kırkkale". Kültür Portalı. Güncelleme: 02 Ocak 2020. Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2025.

²¹ "Haydar Sultan Türbesi". Kirikkale.com.tr.

²² Yusuf Erbaşı, "Keskin ve Çevresindeki Kutsal Ziyaret Yerleri". Yüksek Lisans Tezi, Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016. (Erişim: acikbilim.yok.gov.tr).

arasında dua etmek, namaz kılmak, türbenin eşiğini öpmek, sağ ayakla içeri girmek, sandukanın etrafında el yüz sürerek dua etmek ve geri geri çıkmak gibi pratikler yer almaktadır (dipnot var).²³ Ayrıca avluda bulunan ve kutsal kabul edilen ağaca dilek tutularak bez parçaları (çaput) veya tespih bağlanması da dikkat çeken uygulamalar arasındadır. Bu pratikler, İslam öncesi Türk veya Orta Asya şamanistik gelenekleriyle paralellikler taşımakta ve doğa kültürüyle ilişkili adak sunma biçimlerini çağrıştırmaktadır. Aynı zamanda bu durum, İslami unsurlar (dua, namaz) ile halk inançlarına dayalı uygulamaların bir arada varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Haydardede Türbesi'nde gözlemlenen ziyaret pratikleri, Anadolu'daki halk dindarlığının çok katmanlı yapısını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Mekânın hem Sünni hem de Alevi topluluklar tarafından ziyaret edilmesi, türbeye mezhepler üstü bir kutsallık atfedildiğini göstermektedir. Bu durum, yerel düzeyde dinî sınırların keskin çizgilerle ayrılmadığını; aksine ortak saygı ve beklentiler etrafında daha esnek bir kutsal anlayışının geliştiğini düşündürmektedir.

Ritüellerde dua ve namaz gibi İslami pratiklerin yanı sıra, eşik öpme, geri geri çıkma, sandukaya temas etme ve ağaca çaput bağlama gibi uygulamaların bir arada bulunması, senkretik (birleşik) bir inanç yapısına işaret etmektedir. Özellikle kutsal kabul edilen ağaca bez bağlama pratiği, Orta Asya inanç dünyasında görülen doğa merkezli kutsiyet anlayışıyla benzerlik göstermekte; ancak Anadolu bağlamında İslami dua ve niyaz biçimleriyle bütünleşmiş bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Bu durum, İslamlaşma sürecinin eski inançları tamamen dışlamak yerine, onları dönüştürerek yeni bir anlam çerçevesi içine yerleştirdiğini göstermektedir. Ayrıca türbenin şifa bulma, çocuk sahibi olma veya çeşitli sıkıntılardan kurtulma amacıyla ziyaret edilmesi, bu mekânın halk nazarında "aracı" bir kutsal alan olarak algılandığını ortaya koymaktadır. Bu tür ziyaretler yalnızca bireysel taleplerin dile getirildiği anlar değil; aynı zamanda toplumsal hafızanın ve inanç sürekliliğinin yeniden üretildiği ritüel pratiklerdir. Dolayısıyla Haydardede Türbesi'nde gözlemlenen bu ziyaret ve ritüeller, Anadolu'daki Alevi-Bektaşî inanç dünyasının tarihsel katmanlarını ve kültürel sürekliliğini somut biçimde yansıtan canlı bir örnek olarak değerlendirilebilir.

2.3.2. Adak ve Kurban Pratikleri

Önceden türbeye bir hastalık ya da şifa niyetiyle gelerek adakta bulunan kişiler, dilekleri gerçekleştiğinde yeniden türbeye gelmekte ve kurban kesmektedirler. Aynı zamanda yaptıkları adakları da burada yerine getirmektedirler. Kurban etlerinin genellikle diğer ziyaretçilerle paylaşılması ya da türbede bırakılması, toplumsal paylaşım ve dayanışma ruhunu ortaya koymaktadır. Türbe avlusunda çok sayıda ocak yakılan alanın ve bir kesimhanenin bulunması²⁴, bu adak ve kurban pratiklerinin daha kolay bir şekilde yerine getirilmesine imkân sağlamaktadır.

Haydardede Türbesi'nde gözlemlenen adak ve kurban pratikleri, buranın yalnızca bireysel dileklerin ifade edildiği bir ziyaret mekânı olmadığını; aynı zamanda toplumsal

²³ Erbaşı, "Keskin ve Çevresindeki Kutsal Ziyaret Yerleri".

²⁴ Tekel, Kırıkkale Halk Hekimliğinde Ocaklar ve Türbeler

dayanışmanın yeniden üretildiği bir paylaşım alanı olduğunu göstermektedir. Adakta bulunan kişilerin dilekleri gerçekleştikten sonra kurban kesmek üzere tekrar türbeye gelmeleri, kutsal mekân ile birey arasında süreklilik taşıyan bir ilişki kurulduğunu düşündürmektedir. Bu ilişki, bir tür karşılıklı ahitleşme (niyet ve yerine getirme) biçiminde algılanmakta ve inanç pratiği zaman içinde devam eden bir sorumluluk bilinciyle pekiştirilmektedir. Kurban etinin ziyaretçilerle paylaşılması ise bireysel bir şükran ifadesini kolektif bir dayanışma eylemine dönüştürmektedir. Bu durum, kurbanın yalnızca ritüel bir ibadet olmadığını; aynı zamanda toplumsal bağları güçlendiren bir işlev taşıdığını ortaya koymaktadır. Türbe avlusunda ocakların ve kesim alanının bulunması da bu pratiğin süreklilik kazandığını ve mekânsal olarak yerleşik hâle geldiğini göstermektedir.

Bu bağlamda adak ve kurban uygulamaları, Anadolu'daki halk dindarlığında kutsal mekânın ekonomik ve sosyal işlevlerini de görünür kılmaktadır. Türbe, yalnızca dua edilen bir yer olmanın ötesinde; paylaşımın, topluluk bilincinin ve ortak hafızanın canlı tutulduğu bir merkez hâline gelmektedir. Dolayısıyla Haydardede'deki adak ve kurban pratikleri, inanç ile toplumsal yapı arasındaki karşılıklı etkileşimi somut biçimde yansıtan önemli göstergeler olarak değerlendirilebilir.

2.3.3. Deliler Kuyusu

Haydar Dede Türbesi'nin en önemli unsurlarından biri de Deliler Kuyusu'dur. Deliler Kuyusu, etrafında şekillenen çeşitli inanışlar ve şifa pratikleriyle özel bir öneme sahiptir. Daha önce de ifade edildiği üzere bu kuyu, Haydar Sultan Külliyesi'nin günümüze ulaşan parçalarından biridir. Kuyu, türbenin yanında yer almakta olup üstü şadırvan tarzında bir kubbe ile kapatılmıştır. Kuyudaki suyun soğuk olmasına rağmen kaynar gibi görünmesi ve buhar çıkarması dikkat çekicidir. Bu durumun, suyun kükürtlü yapısından kaynaklandığı düşünülmektedir. Kuyunun önemi, özellikle ziyaretçiler açısından bir şifa kaynağı olarak görülmesinden ileri gelmektedir. Doktorların tedavisinde başarılı olamadığı düşünülen akıl, ruh ve sinir hastalıkları başta olmak üzere; çocuğu olmayan kadınlar, yatalak hastalar ve benzeri rahatsızlıkları bulunan birçok kişi, buraya şifa bulma umuduyla gelmektedir. Köy halkının anlatımına göre, kuyuya getirilen bir akıl hastasının gözleri önünde iyileştiği ifade edilmektedir. Bu olaya tanık olduğunu belirten bir kişi, hayvanlarını otlatırken buraya getirilen bir akıl hastasının kuyuya götürülüp burada nefes aldırıldıktan sonra kısa süre içinde normal bir insan gibi davrandığını gördüğünü anlatmaktadır. Bu kişi, yaşanan durumu kuyunun şifasına ya da Haydar Dede'nin kerametine bağlayarak dile getirmektedir. Bu ve benzeri anlatılar, kuyunun şifalı olduğuna ve Haydar Dede'nin keramet sahibi bir şahsiyet olarak kabul edildiğine dair inancı pekiştirmektedir.²⁵

Kuyunun şifalı olduğu inancı, büyük ölçüde menkıbeler ve rivayetlere dayanmaktadır. Bu menkıbelere göre Haydar Sultan, bir dönem bu kuyuya hapsedilmiş ve yedi yıl boyunca burada çile çekmiştir. Bu anlatılar, kuyunun sıradan bir mekân olmanın ötesinde kutsal bir

---

²⁵ Kaynak Kişi

anlam kazanmasına zemin hazırlamaktadır. Bu doğrultuda ziyaretçiler, şifa bulma umuduyla çeşitli ritüeller gerçekleştirmektedir. Kuyuya doğru eğilerek dua etmek (Allah, Muhammed, Ali ve Koca Haydar'ın anılması), kurban adamak ve kuyudan üç kez nefes alıp yutmak bu uygulamalar arasında yer almaktadır. Özellikle kuyudan nefes çekme ritüeli en yaygın uygulamalardan biridir ve bu işlem sonrasında bazı kişilerde baygınlık hâli görülebilmektedir. Bu baygınlık, halk arasında hastalığın varlığına ya da ruhsal bir durumun açığa çıkmasına işaret olarak yorumlanmaktadır. Deliler Kuyusu etrafında şekillenen anlatılar ve pratikler birlikte değerlendirildiğinde, burada yalnızca bir su kaynağının değil, çok katmanlı bir kutsallık inşasının söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Kuyunun fiziksel özellikleri (kükürtlü su, buhar çıkışı, keskin koku) doğal bir açıklama zemini sunmakla birlikte, halk inancında bu durum doğrudan keramet ve şifa ile ilişkilendirilmektedir. Böylece doğal olan ile doğaüstü olanın iç içe geçtiği bir algı biçimi ortaya çıkmaktadır. Şifa arayışı da bu bağlamda yalnızca fiziksel bir tedavi değil, inanç temelli bir arınma ve yeniden doğuş deneyimi olarak anlam kazanmaktadır.

Menkıbevî anlatılarda Haydar Sultan'ın kuyuda çile çekmesi ve esaretle sınanması, bu mekâna “çilehane” niteliği kazandırmaktadır. Bu anlatı, kuyuyu sıradan bir yer olmaktan çıkararak kutsal sabrın ve manevi sınanmanın mekânı hâline getirmektedir. Özellikle kuyuya bakma, nefes çekme ve bayılma gibi ritüeller, sembolik anlamda bir eşik deneyimi olarak yorumlanabilir. Baygınlık hâli, halk arasında hastalığın ortaya çıkması ya da ruhsal bir dönüşümün işareti olarak değerlendirilmekte; böylece fiziksel bir tepki, kutsal müdahalenin kanıtı şeklinde algılanmaktadır. Ayrıca kuyuyla ilgili anlatıların hem sözlü gelenekte hem de yazılı kaynaklarda yer alması, bu kutsallığın tarihsel sürekliliğini göstermesi açısından önemlidir. Bu durum, Anadolu'daki birçok ziyaret yerinde görülen “eski kutsal mekânın İslami yorumla yeniden anlamlandırılması” sürecini hatırlatmaktadır. Kuyu, muhtemelen erken dönemlerden itibaren dikkat çeken doğal bir oluşumken, zamanla Haydar Sultan menkıbeleriyle bütünleşerek tasavvufi bir kimlik kazanmıştır.

Sonuç olarak Deliler Kuyusu, Haydar Sultan kültürünün en güçlü sembollerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu mekân, hem şifa arayışının somutlaştığı bir ziyaret noktası hem de menkıbe, tarih ve halk inancının kesiştiği bir hafıza alanıdır. İnançın yüzyıllar boyunca küçük değişimlere rağmen varlığını sürdürmesi, kutsal mekânların toplumsal bilinçteki dirençli ve dönüştürülebilir yapısını açıkça ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Deliler Kuyusu, Haydardede'de inanç sürekliliğini anlamak açısından merkezi bir örnek niteliği taşımaktadır.

2.3.5.Çocuk Sahibi Olmaya Yönelik ziyaretler

Bahsedilen Deliler Kuyusu ve türbe, ziyaretçiler tarafından çocuk sahibi olabilmek ümidiyle de sıkça ziyaret edilmektedir. Bu amaçla gerçekleştirilen ritüele göre, çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar türbeye gelerek dua etmekte; ardından sandukanın üzerindeki yeşil örtüden bir parça kesip bellerine bağlamakta ve “boş geldim, dolu gideyim Yarabbî” şeklinde niyazda bulunmaktadır. Çocuk sahibi olduğunda ise inamış gereği türbeye tekrar gelinerek

kurban kesilmektedir.²⁶ Ayrıca, bu ziyaret sonucunda çocuk sahibi olan aileler, bunu türbenin kerametine bağlayarak erkek çocuklara “Haydar”, kız çocuklara ise “Sultan” adını vermektedir.

Çocuk sahibi olmaya yönelik bu ziyaret pratikleri, Haydardede Türbesi’nin yalnızca genel bir şifa merkezi değil; aynı zamanda doğurganlık ve bereketle ilişkilendirilen bir kutsal mekân olarak algılandığını göstermektedir. Sanduka üzerindeki yeşil örtüden parça kesilerek bele bağlanması, kutsallığın fiziksel temas yoluyla bedene aktarılacağı inancını yansıtmaktadır. Bu uygulama, türbede yatan zatın manevi feyzinden pay alma ve onun kutsiyetine doğrudan temas etme arzusunun bir ifadesi olarak değerlendirilebilir. “Boş geldim, dolu gideyim” şeklindeki dua ise ziyaretin niyet boyutunu açıkça ortaya koymakta ve bu pratiğin bilinçli bir adak ve talep çerçevesinde gerçekleştirildiğini göstermektedir. Çocuğun doğumundan sonra kurban kesilmesi ve özellikle erkek çocuklara “Haydar”, kız çocuklara “Sultan” adının verilmesi, bu ziyaretin yalnızca bireysel bir talep olarak kalmadığını; aynı zamanda sosyal ve kültürel bir sürekliliğe dönüştüğünü ortaya koymaktadır. İsim verme pratiği, çocuğun doğumunu doğrudan türbenin kerametine bağlayan güçlü bir sembolik ilişki kurmaktadır. Böylece yeni doğan birey, daha hayatının başlangıcında kutsal mekânla ilişkilendirilmekte ve bu olay aile hafızasında bir “keramet anlatısı” olarak yer edinmektedir.

Bu durum, kutsal mekânın yalnızca geçmişe ait bir hatıra olmadığını; aynı zamanda yeni hayatların başlangıcına eşlik eden aktif bir inanç merkezi olduğunu göstermektedir. Doğurganlık teması birçok kültürde kutsal alanlarla ilişkilendirilen evrensel bir motif olmakla birlikte, burada İslami dua ve adak pratikleriyle bütünleşmiş yerel bir form kazanmaktadır. Dolayısıyla çocuk sahibi olmaya yönelik ziyaretler, Haydardede’de inancın biyolojik, toplumsal ve sembolik boyutlarının iç içe geçtiği güçlü bir örnek olarak değerlendirilebilir.

2.3.6. Türbenin Kutsallığına Dair Halk Anlatıları: Menkıbeler, Kerametler

2.3.7. Haydar Sultan'ın Kimliği ve Anadolu'ya Gelişi (Menkıbeler)

En yaygın anlatıma göre Haydar Dede (Sultan), Hoca Ahmed Yesevi’nin oğlu olup asıl adı Kutbeddin Haydar’dır.²⁷ Beş bin kişilik bir toplulukla, sancaktarı Hacı Ali Turabi ile birlikte Anadolu’ya gönderildiği ifade edilmektedir.²⁸ Anadolu’ya Hacı Bektaş Veli’den yaklaşık on beş yıl önce geldiği ve Yesevi’nin Divan-ı Hikmet’i aracılığıyla Alevi-Bektaşî kültürünü yaydığı belirtilmektedir.²⁹ Yaygın menkıbelerden birine göre, ordusu “Keskin Tekfuru” veya “Kayseri küffarı” tarafından yenilgiye uğratılmış; bu yenilginin ardından Haydar Sultan esir düşerek bugünkü türbenin bulunduğu yerdeki bir kuyuya atılmıştır.³⁰ Kuyuda yedi yıl boyunca

²⁶ Erbaşı, "Keskin ve Çevresindeki Kutsal Ziyaret Yerleri".

²⁷ "Haydar Sultan (Haydardede)". Alevilik.com.au. Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2025.
<https://www.alevilik.com.au/news.php?table=NEWS&id=94>.

²⁸ "Haydar Sultan (Haydardede)". Alevilik.com.au.

²⁹ "Haydar Sultan (Haydardede)". Alevilik.com.au.

³⁰ Erbaşı, "Keskin ve Çevresindeki Kutsal Ziyaret Yerleri".

yemeden içmeden çile çektiği rivayet edilmektedir.³¹ Bu çekilen çile, söz konusu mekânı kutsallaştırmakta ve özellikle “Deliler Kuyusu”na şifa verici bir anlam kazandırmaktadır.

Hacı Bektaş Veli Velâyetnamesi’nde yer alan bir başka anlatıda ise, Yesevi’nin “nefes oğlu” olarak tanımlanan Kutbeddin Haydar’ın henüz on iki yaşındayken Bedehşan’da kâfirlerle savaştığı, bu savaş sırasında esir düştüğü ve sonrasında mucizevi bir şekilde kurtulduğu anlatılmaktadır.³² Bir diğer rivayete göre ise Hacı Bektaş Veli’nin şahin kılığına girerek Haydar’ı kuyudan kurtarıp babasına teslim ettiği ifade edilmektedir.³³ Bu anlatılarda Haydar Sultan’ın soyu, manevi konumu, çektiği çileler ve Hoca Ahmed Yesevi ile Hacı Bektaş Veli gibi önemli şahsiyetlerle kurulan bağlantılar, onun veliliğini meşrulaştıran temel unsurlar arasında yer almaktadır. Menkıbelerde görülen bazı detay farklılıkları ise sözlü geleneğin doğasından kaynaklanmaktadır. Bu anlatılar zaman içinde farklı kişiler ve topluluklar tarafından yeniden aktarılmakta, farklı biçimlerde yorumlanarak çeşitlenmektedir. Bu çeşitlilik, Haydar Sultan’ın kutsallığını zayıflatmak yerine, aksine daha da güçlendiren bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Haydar Sultan’ın kimliği ve Anadolu’ya gelişi etrafında şekillenen bu menkıbeler, tarihsel bir biyografi sunmaktan ziyade, velâyet makamının nasıl inşa edildiğini göstermesi açısından önemlidir. Onun Hoca Ahmed Yesevi’nin oğlu olarak tanıtılması ve Hacı Bektaş Veli ile ilişkilendirilmesi, Haydar Sultan’ı Türkistan’dan Anadolu’ya uzanan tasavvufi silsilenin merkezine yerleştirme çabasını yansıtmaktadır. Bu durum yalnızca bir soy bağı kurma amacı taşımamakta; aynı zamanda manevi otoritenin sürekliliğini sağlama ve yerel bir veliyi büyük pirlere zincirine ekleme işlevi görmektedir. Esaret, kuyuya atılma ve yedi yıl çile çekme gibi motifler ise tasavvuf anlatılarında sıkça karşılaşılan “çile ile olgunlaşma” temasının bir yansımasıdır. Bu çile süreci, veliliğin ispatı ve manevi kemalin göstergesi olarak kurgulanmaktadır. Bu bağlamda kuyu, yalnızca fiziksel bir mekân değil; aynı zamanda arınma, sabır ve yeniden doğuşun sembolik alanı hâline gelmektedir. Kurtuluş anlatılarında yer alan şahin kılığına girme gibi dönüşüm motifleri de Orta Asya tasavvuf ve halk anlatılarındaki sembolik dönüşüm anlayışıyla paralellik göstermektedir.

Menkıbelerdeki detay farklılıkları, sözlü kültürün dinamik yapısının doğal bir sonucudur. Anlatılar, farklı zamanlarda ve topluluklarda yeniden üretilerek zenginleşmekte; böylece Haydar Sultan figürü tek boyutlu bir şahsiyet olmaktan çıkarak çok katmanlı bir kutsal kimliğe dönüşmektedir. Bu çeşitlilik, onun veliliğini zayıflatmak yerine, farklı toplumsal kesimlerin kendi anlam dünyaları içerisinde onu sahiplenmesine imkân tanımaktadır. Dolayısıyla Haydar Sultan’ın Anadolu’ya gelişi ve kimliği etrafında oluşan bu menkıbeler, tarihsel gerçeklikten bağımsız olarak, inanç topluluğunun kolektif hafızasını ve manevi süreklilik arzusunu yansıtan güçlü sembolik anlatılar olarak değerlendirilmelidir.

³¹ Erbaşı, "Keskin ve Çevresindeki Kutsal Ziyaret Yerleri".

³² Tekel, Kırıkkale Halk Hekimliğinde Ocaklar ve Türbeler.

³³ Erbaşı, "Keskin ve Çevresindeki Kutsal Ziyaret Yerleri".

2.3.8. Haydar Sultan ve Türbe ile İlişkilendirilen Kerametler

Haydar Sultan'ın hapsedildiği kuyuda yedi yıl boyunca hayatta kalması, onun en önemli kerametlerinden biri olarak kabul edilmektedir.³⁴ Bunun yanı sıra, türbenin kapatılmasını emreden bir müftünün gözlerinin kör olması ve kuyuyu doldurmaya çalışan bir kişinin bıçaklanarak öldürülmesi gibi olaylar da³⁵, türbenin kutsallığını vurgulayan ve saygısızlığa karşı uyarı niteliği taşıyan güçlü kerametler arasında değerlendirilmektedir. Bu tür anlatılar, velilere karşı saygısızlıkta bulunanların cezalandırılacağına dair bir inanç oluşturmakta ve velilere yönelik her türlü olumsuz davranışın bu kerametlerle ilişkilendirilmesine zemin hazırlamaktadır. Haydardede'ye özgü olmamakla birlikte, bir velinin mezarını rahatsız etmeye yönelik girişimlerin aletlerin kırılması veya makinelerin bozulması gibi sonuçlar doğurduğuna dair yaygın anlatılar da, velilerin koruyucu güce sahip olduğu yönündeki inancı desteklemektedir. Bu keramet anlatıları, yalnızca olağanüstü olayların aktarımı değil; aynı zamanda türbe etrafında şekillenen inanç sisteminin bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda söz konusu anlatılar, burada gerçekleştirilen ritüelleri anlamlandırmakta, mekânın neden kutsal kabul edildiğini açıklamakta ve toplumsal düzeyde ahlaki düzeni pekiştiren bir işlev görmektedir.

Haydar Sultan ve türbesi etrafında anlatılan kerametler, toplumun kutsal mekâna yüklediği anlamın ve inanç sisteminin somut bir ifadesi niteliğindedir. Kuyuda yedi yıl hayatta kalması ve türbeye saygısızlık edenlerin cezalandırılması gibi anlatılar, ziyaretçilerin davranışlarını yönlendiren normatif bir işlev üstlenmektedir. Bu kerametler, mekânın manevi otoritesini güçlendirirken, inananlar açısından türbenin dokunulmazlığı ve kutsallığı konusunda güçlü bir bilinç oluşturmaktadır. Ayrıca bu tür anlatılar, türbede gerçekleştirilen ritüellerin ve adak uygulamalarının anlamını pekiştirmekte; ziyaretçilerin dua, kurban ve adak gibi pratikleri bilinçli bir şekilde yerine getirmelerine katkı sağlamaktadır. Böylece kerametler, hem bireysel inanç pratiğini hem de toplumsal ahlaki düzeni destekleyen bir mekanizma hâline gelmektedir. Mekâna duyulan saygı, yalnızca geleneksel bir alışkanlık değil; aynı zamanda kolektif hafıza içinde kutsalın sürekliliğini sağlayan bağlayıcı bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak Haydar Sultan'a atfedilen kerametler, türbenin hem fiziksel hem de sembolik varlığını güçlendiren temel unsurlar arasında yer almaktadır. Bu kerametler sayesinde türbe, yalnızca geçmişe ait bir hatıra olmaktan çıkmakta; toplumsal davranışları yönlendiren, inancı somutlaştıran ve manevi bir otorite merkezi olarak günümüze kadar etkisini sürdürmektedir. Bu bağlamda keramet anlatıları, Haydardede'de inanç pratiğinin şekillenmesinde merkezi bir rol oynamaktadır.

³⁴ Erbaşı, "Keskin ve Çevresindeki Kutsal Ziyaret Yerleri".

³⁵ Tekel, Kırıkkale Halk Hekimliğinde Ocaklar ve Türbeler.

Sonuç

Haydar Dede (Haydar Sultan) Türbesi ve etrafında şekillenen inanç pratikleri, Anadolu'daki halk dindarlığının çok katmanlı yapısını yansıtan önemli örneklerden biridir. Bu çalışma kapsamında elde edilen bulgular, Haydar Dede'nin kimliğinin tarihsel verilerden ziyade sözlü gelenek, menkıbeler ve keramet anlatıları aracılığıyla şekillendiğini; bu yönüyle onun yalnızca tarihsel bir şahsiyet değil, aynı zamanda kolektif hafızada inşa edilen sembolik bir figür olduğunu ortaya koymaktadır. Ona atfedilen soy, unvan ve lakaplar, manevi otoritesini güçlendiren ve onu Türkistan'dan Anadolu'ya uzanan tasavvufi geleneğe bağlayan önemli unsurlar olarak dikkat çekmektedir. Türbe, fiziksel varlığının ötesinde, yaşayan bir inanç merkezi olarak işlev görmektedir. Ziyaret pratiklerinde gözlemlenen dua, adak, kurban, çaput bağlama ve sandukaya temas gibi uygulamalar, İslami unsurlar ile eski inanç kalıntılarının iç içe geçtiği senkretik bir yapıya işaret etmektedir. Bu durum, Anadolu'daki İslamlaşma sürecinin dönüştürücü ve kapsayıcı karakterini açıkça ortaya koymaktadır. Türbenin hem Alevi hem de Sünni ziyaretçiler tarafından ziyaret edilmesi ise, mekânın mezhepler üstü bir kutsallık taşıdığını ve farklı inanç gruplarını ortak bir zeminde buluşturduğunu göstermektedir.

Adak ve kurban pratikleri, bireysel dileklerin toplumsal dayanışmaya dönüşmesini sağlarken, türbenin sosyal işlevini de görünür kılmaktadır. Özellikle şifa arayışı ve çocuk sahibi olma amacıyla gerçekleştirilen ziyaretler, bu mekânın halk nazarında "aracı" bir kutsal alan olarak algılandığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda türbe, bireylerin hem fiziksel hem de ruhsal ihtiyaçlarına cevap veren bir başvuru noktası niteliği taşımaktadır.

Deliler Kuyusu ise türbenin en dikkat çekici ve özgün unsurlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Kuyunun doğal özellikleri ile menkıbevi anlatıların birleşimi, bu mekânı güçlü bir kutsallık odağına dönüştürmüştür. Kuyuda gerçekleştirilen ritüeller, sembolik bir arınma ve dönüşüm deneyimi olarak yorumlanabilirken, Haydar Sultan'ın burada çile çektiğine dair anlatılar, mekâna tasavvufi bir derinlik kazandırmaktadır. Bu durum, doğal unsurların inanç sistemi içinde nasıl anlamlandırıldığını göstermesi açısından önemlidir.

Menkıbeler ve keramet anlatıları, türbenin kutsallığını sürdüren en önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Bu anlatılar, yalnızca geçmişte aktaran hikâyeler değil; aynı zamanda ziyaretçilerin davranışlarını yönlendiren, kutsal mekâna yönelik saygıyı pekiştiren ve toplumsal düzeni destekleyen işlevsel unsurlardır. Bu yönüyle anlatılar, inanç pratiklerinin sürekliliğini sağlayan dinamik bir yapı ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Haydar Dede Türbesi, tarihsel, kültürel ve inançsal unsurların iç içe geçtiği, çok katmanlı bir kutsal mekân örneği sunmaktadır. Bu mekân, yalnızca geçmişte yaşamış bir şahsiyetin hatırasını yaşatan bir ziyaretgâh değil; aynı zamanda günümüzde de aktif olarak ziyaret edilen, inançların yeniden üretildiği ve toplumsal hafızanın canlı tutulduğu bir merkezdir. Bu yönüyle Haydardede Türbesi, Anadolu'daki türbe kültürünün sürekliliğini, dönüşümünü ve toplumsal hayattaki yerini anlamak açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

Canöz, M. E., *Kırıkkale'de Kırsal Mimari: Konur Köyü Evleri*, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 7(1), 320, Ocak 2020.

Canöz, M. E., *Kırıkkale'de Kırsal Mimari: Konur Köyü Evleri*, <https://www.researchgate.net/> (Erişim tarihi: 14.05.2025).

Çetin, İ., *Sözlü Kaynakta Hacı Bektaş Veli ve Haydar Sultan*, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi, 2, Kasım 1997.

Erdem, B., *Haydar Sultan*, Yeni Ufuk Gazetesi.

Erdem, B., *Haydar Sultan*, <https://www.yeniufukgazetesi.net/makale/24927983/bayram-erdem/haydar-sultan> (Erişim tarihi: 14.05.2025).

Erbaşı, Y., *Keskin ve Çevresindeki Kutsal Ziyaret Yerleri*, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Kırıkkale Belediyesi, *Haydar Sultan Camii ve Türbesi*, <http://www.kirikkale.bel.tr/default.asp?sayfa=kirikkale&id=3> (Erişim tarihi: 14.05.2025).

Kültür ve Turizm Bakanlığı, *Haydar Sultan Camii ve Türbesi - Kırıkkale*, Kültür Portalı (Erişim tarihi: 10.05.2025).

Sakallı, B., *Tarih ve Kültürüyle Keskin*, Keskin Belediyesi Kültür Hizmeti Yayını, Ankara, 2014.

Tekel, F., *Kırıkkale Halk Hekimliğinde Ocaklar ve Türbeler*, Doktora Tezi, Erzurum, 2021.

Tekel, F., *Kırıkkale Halk Hekimliğinde Ocaklar ve Türbeler*, <https://www.scribd.com/> (Erişim tarihi: 10.05.2025).

Haydar Sultan Türbesi, <https://www.kirikkale.com.tr/mekan/haydar-sultan-turbesi> (Erişim tarihi: 10.05.2025).

HaydarSultan(Haydardede), <https://www.alevilik.com.au/news.php?table=NEWS&id=94> (Erişim tarihi: 10.05.2025).

Kaynak Kişi:Ha*****Ke****(Sözlü görüşme).

KUR'AN ÖĞRENİMİNDE SAHABENİN MANEVİ MOTİVASYONLARI

Dr. Öğretim Üyesi, KENAN AKLAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, kenanaklan@comu.edu.tr - 0000-0002-2209-3071

ÖZET

Bu çalışma, erken dönem İslam toplumunda Kur'an öğrenme sürecine yön veren manevi motivasyonları sahabe örneği üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Hz. Peygamber'in Kur'an öğretimine yönelik teşvikleri, bireysel ve toplumsal düzeyde güçlü bir öğrenme bilinci oluşturmuş; bu süreç sahabenin dini hayatında merkezi bir yer edinmiştir. Hadislerde Kur'an öğrenen ve öğretenlerin "en hayırlı kimseler" olarak tanımlanması, her bir harfe verilen sevap anlayışı ve Kur'an bilgisiyle namazda imamlığa liyakat kazanılması gibi unsurlar, öğrenme faaliyetini doğrudan teşvik eden temel motivasyon kaynaklarıdır. Sahabenin Kur'an'a yönelmesinde yalnızca uhrevî mükâfat beklentisi değil, aynı zamanda ilahî kelamla kurulan derin bağ da etkili olmuştur. Kur'an tilaveti esnasında meleklerin hazır bulunduğu dair rivayetlerle ve Kur'an'ın kişiyi yüceltici bir unsur olarak sunulması, öğrenme sürecine manevi bir derinlik kazandırmıştır. Ayrıca Kur'an'ı sürekli okuma ve unutmama yönündeki uyarılar, bu bilginin korunmasını da bir sorumluluk bilinci haline getirmiştir. Mekke ve Medine dönemlerinde Kur'an öğretiminin farklı sosyo-kültürel şartlara rağmen kesintisiz devam etmesi, sahabenin bu motivasyonları içselleştirdiğini göstermektedir. Özellikle farklı lehçelere sahip topluluklara Kur'an'ın öğretilmesinde kolaylaştırıcı yöntemlerin benimsenmesi, öğretimin yaygınlaşmasını hızlandırmıştır. Sonuç olarak sahabenin Kur'an öğrenimine yönelmesinde sevap beklentisi, toplumsal statü, ilahî yakınlık ve dini sorumluluk bilinci gibi çok boyutlu manevi motivasyonların etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu motivasyonlar, Kur'an'ın kısa sürede geniş bir coğrafyada benimsenmesinin temel dinamiklerinden birini teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler : Kıraat İlmi, Kur'an, Kur'an Öğrenimi, Sahâbe, Manevî Motivasyon.

THE SPIRITUAL MOTIVATIONS OF THE COMPANIONS IN LEARNING THE QUR'AN

This study aims to examine the spiritual motivations that shaped the process of learning the Qur'an in early Islamic society through the example of the Companions. The Prophet's encouragement toward learning and teaching the Qur'an fostered a strong awareness of learning at both individual and social levels; consequently, this process occupied a central place in the religious life of the Companions. In the hadith literature, describing those who learn and teach the Qur'an as "the best among you," the belief in reward for each letter recited, and the notion that mastery of the Qur'an grants eligibility for leading prayer are among the principal motivational factors that directly promoted learning activities. The Companions' engagement with the Qur'an was not driven solely by the expectation of otherworldly reward; it was also shaped by a profound connection with the divine word. Reports indicating the presence of angels during Qur'anic recitation, as well as the presentation of the Qur'an as a means of elevating the individual, endowed the learning process with a deep spiritual dimension. Moreover, exhortations to recite the Qur'an continuously and to avoid forgetting it transformed the preservation of this knowledge into a matter of responsibility. The uninterrupted continuation of Qur'anic instruction during both the Meccan and Medinan periods, despite varying socio-cultural conditions, demonstrates that the Companions internalized these motivations. In particular, the adoption of facilitative methods in teaching the Qur'an to communities with diverse dialects accelerated the spread of instruction. In conclusion, it can be argued that multifaceted spiritual motivations—such as the expectation of reward, social recognition, closeness to the divine, and a sense of religious responsibility—played a decisive role in the Companions' engagement with the Qur'an. These motivations constituted one of the fundamental dynamics behind the rapid dissemination of the Qur'an across a wide geographical area.

Keywords: Qirā'āt (Science of Qur'anic Recitation), Qur'ān, Qur'ānic Learning, Companions (Ṣaḥāba), Spiritual Motivation.

1. GİRİŞ

Kur'an-ı Kerim'in nüzûl süreciyle birlikte ortaya çıkan ilk muhatap topluluk olan sahâbe, vahiy ile doğrudan temas kuran ve onu hem lafız hem de mana düzeyinde içselleştiren bir nesil olarak İslâm ilim geleneğinde müstesna bir konuma sahiptir. Bu neslin Kur'an ile kurduğu ilişki, salt bir bilgi edinme sürecinden ibaret olmayıp, derin bir iman, teslimiyet ve amel bütünlüğü içerisinde şekillenmiştir. Nitekim sahâbenin Kur'an öğrenme ve öğretme faaliyetleri incelendiğinde, bu sürecin arka planında güçlü bir mânevî motivasyonun bulunduğu açıkça görülmektedir. Sahâbe için Kur'an, sadece okunacak bir metin değil; hayatı anlamlandıran, yön veren ve bireysel-toplumsal davranışları belirleyen ilahî bir rehber niteliğindedir. Bu sebeple onlar, nâzil olan her âyeti büyük bir dikkat ve hassasiyetle karşılamış, onu yazma, onu öğrenme, ezberleme ve yaşama hususunda yoğun bir çaba sarf etmişlerdir. Nitekim bazı rivayetlerde sahâbenin Kur'an'ı "Allah'ın ziyafet sofrası" olarak telakki ettiği ve bu sofradan azamî derecede istifade etmeye çalıştığı ifade edilmektedir. Bu yaklaşım, onların Kur'an'a yönelik algısının sadece zihinsel değil, aynı zamanda duygusal ve ruhsal bir boyut taşıdığını göstermektedir.

Sahâbenin Kur'an öğrenimine yönelik motivasyonları çok boyutlu bir yapı arz etmektedir. Öncelikle Allah'ın rızasını kazanma arzusu, bu motivasyonun temelini oluşturmaktadır. Bunun yanında, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Kur'an öğrenen ve öğretenleri teşvik eden tutumu,¹ sahâbe üzerinde güçlü bir yönlendirici etki meydana getirmiştir. Ayrıca Kur'an'ın her bir harfine sevap vaat edilmesi, okuma esnasında meleklerin hazır bulunacağı müjdesi,² çocuklarına Kur'an-ı Kerim'i öğreten anne ve babalara âhirette güneşin aydınlığında bir taç giydirileceğini bildirmesi,³ onun okunması ve ezberlenmesine yönelik teşviki artırmıştır. Bunun yanı sıra sahâbenin âhîret bilinciyle hareket etmesi, Kur'an'ı bir kurtuluş vesilesi olarak görmesi ve hayatlarını onunla inşa etme gayreti de önemli motivasyon unsurları arasında yer almaktadır.

Sahâbe toplumunda Kur'an öğrenimi bireysel bir faaliyet olmanın ötesinde, toplumsal bir seferberlik şeklinde gerçekleşmiştir. Suffe ehlinin gece gündüz Kur'an ile meşgul olması, sahâbilerin nöbetleşe Hz. Peygamber'in meclislerine katılarak öğrendiklerini birbirlerine

---

¹ "Sizin en hayırlınız Kur'an'ı öğrenen ve öğretenlerinizdir." Ebû Abdillâh el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-sahîh* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1311), 6/192 (5027. hadis).

² Buhârî, *el-Câmi 'u's-sahîh*, 6/190 (5018. hadis); Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, çev. Ömer Türker - Fatih Serenli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 93.

³ Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, ed. Şuayb el-Arnaût (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), 2/583 (1453. hadis); Halil İbrahim Önder, *Cumhuriyet Dönemi Kur'an-ı Kerim Dersleri: Tarih, Müfredat, Problemler, Öneriler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2025), 223.

aktarmaları ve aile içinde dahi Kur'an merkezli bir öğrenme atmosferinin oluşturulması bu durumun somut göstergeleridir. Bu yönüyle sahâbe, Kur'an'ı öğrenme ve öğretme sürecini hayatın merkezine yerleştirmiş ve onu süreklilik arz eden bir bilinç hâline dönüştürmüştür.⁴

Bu çalışma, sahâbenin Kur'an öğretiminde sahip olduğu mânevî motivasyonları tespit etmeyi ve bu motivasyonların Kur'an eğitimine nasıl yansıdığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda sahâbenin Kur'an'a bakışı, öğrenme-öğretme yöntemleri ve bu süreçte etkili olan dinamikler rivayetler ve klasik kaynaklar ışığında analiz edilecektir. Böylece Kur'an eğitimine dair tarihsel bir model ortaya konularak, günümüz Kur'an öğretim faaliyetlerine katkı sağlayabilecek temel ilkelerin belirlenmesi hedeflenmektedir. Bu çalışmada rivayetler tematik analiz yöntemiyle ele alınmış, sahâbenin Kur'an öğrenimine yön veren motivasyon unsurları 'sevap', 'ilahî yakınlık', 'toplumsal statü' ve 'sorumluluk bilinci' başlıkları altında sınıflandırılmıştır.

2. SAHÂBENİN KUR'AN TASAVVURU VE MANEVÎ YÖNELİMİ

Sahâbe neslinin Kur'ân-ı Kerîm ile kurduğu ilişki, klasik anlamda bir öğrenme-öğretme faaliyetinin ötesinde, derin bir imanî tecrübe ve varoluşsal yöneliş olarak değerlendirilmelidir. Bu nesil, vahyin doğrudan muhatabı olması hasebiyle Kur'an'ı sıradan bir metin olarak değil, ilahî hitabın canlı bir tezahürü olarak algılamıştır. Bu algı, onların Kur'an ile kurduğu ilişkinin hem mahiyetini hem de yoğunluğunu belirleyen en temel faktördür. Zira Kur'an'ı Allah'ın kelâmı olarak idrak etmek, ona yönelik yaklaşımı kökten değiştirmiş; öğrenme sürecini bir entelektüel faaliyet olmaktan çıkararak ibadet, teslimiyet ve kulluk bilinciyle iç içe geçmiş bir tecrübeye dönüştürmüştür.

Sahâbenin Kur'an'a bakışında dikkat çeken en önemli hususlardan biri, onu hayatın merkezine yerleştirmiş olmalarıdır. Kur'an, onların zihninde yalnızca okunacak veya ezberlenecek bir metin değil; aksine hayatın her alanını düzenleyen, bireysel ve toplumsal davranışlara yön veren ilahî bir rehberdir. Bu nedenle sahâbe, Kur'an'ı öğrenmeyi bir yükümlülüğten ziyade bir ihtiyaç olarak görmüş ve bu ihtiyacı karşılamak için büyük bir gayret göstermiştir. Onların Kur'an'a

---

⁴ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *Müsned el-İmâm Ahmed b. Hanbel*, ed. Şuayb el-Arnaût (Kâhire: Müessesetü Kurtuba, 1955), 4/154; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsü'l-Arabiyye, 1955), "Salâtü'l-Müsâfirîn", 251; Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, "Fezâilü'l-Kur'ân", 347.

yönelik bu yönelimi, sadece bilgi edinme arzusuyla açıklanamaz; aksine bu durum, derin bir imanî bağlılık ve ahlâkî sorumluluk bilincinin bir sonucudur.⁵

Sahâbenin Kur'an'ı “ilâhî bir sofrâ” olarak tasavvur etmesi, bu yaklaşımın en çarpıcı örneklerinden biridir. Bu benzetme, Kur'an'dan istifade etmeyi bir zorunluluk değil, bir nimet olarak gördüklerini açıkça ortaya koymaktadır. Sofra metaforu, aynı zamanda sürekliliği de ima etmektedir. Nasıl ki insan günlük hayatında beslenmeye ihtiyaç duyarsa, sahâbe de ruhî ve manevî hayatını beslemek için Kur'an'a yönelmiştir. Bu durum, onların Kur'an ile kurduğu ilişkinin süreklilik arz eden bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir. Sahâbenin Kur'an tasavvurunun bir diğer önemli boyutu, lafız ile anlam arasında kurdukları dengedir. Onlar, Kur'an'ı sadece ezberlemekle yetinmemiş, aynı zamanda onun anlamını kavramaya ve bu anlamı hayatlarına aktarmaya büyük önem vermiştir. Bu bağlamda Kur'an öğrenimi, sahâbe için çok yönlü bir süreçtir: tilavet, tefekkür ve tatbik. Bu üç unsurun birlikte bulunması, sahâbenin Kur'an eğitimine yaklaşımını özgün kılmaktadır.⁶

Sahâbenin Kur'an ile kurduğu bu derin bağ, onların duygusal dünyasında da güçlü bir karşılık bulmuştur. Kur'an tilaveti sırasında yaşanan huşu hali, gözyaşı ve içsel sarsıntı, bu ilişkinin sadece aklî değil, aynı zamanda kalbî bir boyut taşıdığını göstermektedir. Bu durum, Kur'an'ın sahâbe üzerindeki etkisinin ne kadar güçlü olduğunu ortaya koymaktadır.

3. İMAN, ÂHİRET VE PEYGAMBERÎ TEŞVİKİN KUR'AN EĞİTİMİNE ETKİSİ

Sahâbenin Kur'an öğrenme ve öğretme sürecindeki en önemli motivasyon kaynaklarından biri, güçlü iman ve âhîret bilincidir. Bu bilinç, onların Kur'an ile kurduğu ilişkiye yön vermiş ve öğrenme sürecini derinleştirmiştir. Sahâbe, Kur'an'ı yalnızca dünya hayatını düzenleyen bir rehber olarak değil, aynı zamanda ebedî kurtuluşun anahtarı olarak görmüştür. Bu nedenle Kur'an öğrenimi, onlar için sadece bilgi edinme değil, aynı zamanda uhrevî bir sorumluluk olarak değerlendirilmiştir. Sahâbenin gündelik hayatına bakıldığında, bu bilincin somut yansımaları açıkça görülmektedir. Onlar, vahyin iniş sürecini yakından takip etmiş, nazil olan ayetleri öğrenmek için büyük bir iştîyak göstermiştir. Bu süreçte sahâbe arasında oluşan öğrenme atmosferi, Kur'an merkezli bir hayat anlayışının gelişmesine zemin hazırlamıştır. Aile

⁵ Ahmet Gül, “Sahâbenin Ulûmu'l-Kur'ân'daki Yeri”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (30 Ekim 2020), 398; Yusuf Topyay - Abdussamet Varlı, “Bir Öğrenme Metodu Olarak Sahâbenin Kur'ân'ı İçselleştirmesi”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (30 Aralık 2022), 178.

⁶ Kur'an'ın sofrâ metaforuyla zikredildiği rivayetler için bk. Abdullah b. Abdurrahman Dârimî, *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed Dârânî (Suudi Arabistan: Daru'l-Mugnî li'n-Neşr ve't-Tevzi', 2000), 1/4/2083 (3350. hadis); Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Fezâ'ilü'l-Kur'ân li'l-Kâsım b. Sellâm*, thk. Mervân el-Atıyye vd. (Beirut: Dâru İbn Kesîr, 1415), 49.

içi ilişkilerde dahi Kur'an'ın öncelikli bir konu haline gelmesi, bu durumun en açık göstergelerinden biridir.⁷

Hiz. Peygamber'in Kur'an eğitimine yönelik teşvik edici rolü de sahâbenin motivasyonunu artıran önemli bir faktördür. O, Kur'an öğrenen ve öğretenleri övmüş, bu alandaki çabaları desteklemiş ve toplum içerisinde Kur'an bilgisine sahip olanlara ayrı bir değer atfetmiştir. Bu yaklaşım, sahâbe arasında Kur'an öğrenimini teşvik eden güçlü bir sosyal motivasyon oluşturmuştur.⁸ Bu rivayetlere örnek olarak şu hadis zikredilebilir:

Hiz. Ali'nin rivayetine göre bir gün Resûlullah şöyle buyurdu: “Yakında fitneler meydana gelecektir.” Bunun üzerine ben (Ali), ‘Ey Allah'ın Resûlü! Bu fitnelerden çıkış yolu nedir?’ diye sordum. O da şöyle buyurdu: ‘Allah'ın Kitabı’dır. Onda sizden öncekilerin haberi, sizden sonrakilerin bilgisi ve aranızdaki hüküm vardır. O, hak ile bâtılı ayıran kesin bir ölçüdür; asla bir eğlence değildir. Kim onu zorbalıkla terk ederse Allah onu helâk eder; kim hidayeti onda değil başka bir yerde ararsa Allah onu saptırır. O, sağlam bir iptir, hikmetli bir zikirdir ve dosdoğru yoldur. Hevâlar onu saptıramaz, diller onunla karışmaz. Âlimler ondan doymaz, çok okunmakla eskimez ve onun hayret verici yönleri tükenmez. Onunla konuşan doğru söylemiş olur; onunla amel eden ecir kazanır; onunla hükmeden adaletle hükmeder; ona davet eden ise doğru yola iletilmiş olur.”⁹

Kur'an tilavetinin sevapla ilişkilendirilmesi de sahâbenin bu alandaki gayretini artırmıştır. Her harfin sevap kazandırdığına dair rivayetler,¹⁰ Kur'an ile sürekli meşgul olmayı teşvik etmiş ve bu süreci ibadet bilinciyle bütünleştirmiştir. Bu durum, Kur'an öğrenimini sadece bir eğitim faaliyeti olmaktan çıkararak ibadetle iç içe geçmiş bir süreç haline getirmiştir.

Sahâbenin Kur'an öğrenme sürecinde ibadet bilinci önemli bir yer tutmaktadır. Onlar için Kur'an okumak, Allah ile iletişim kurmanın bir yolu olarak değerlendirilmiş ve bu nedenle büyük bir ciddiyetle ele alınmıştır. Özellikle gece ibadetlerinde Kur'an tilavetine geniş yer verilmesi, bu bilincin güçlü bir göstergesidir.¹¹

⁷ Önder, *Cumhuriyet Dönemi Kur'an-ı Kerim Dersleri*, 223-224.

⁸ A'zamî, *Kur'an Tarihi*, 91-95.

⁹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'an*, thk. M. Ebu'l-Fazl İbrâhim (Mısır: el-Hey'etü'l Mısriyye, 1974), 4/120.

¹⁰ Ebü İsâ et-Tirmizî, *Sünenü 'l-Tirmizî*, ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1416), 5/33 (2910. hadis).

¹¹ Kur'an okumanın ve geceleri Kur'an'la ihya etmenin faziletiyle ilgili bazı rivayetler için bk. Buhârî, *el-Câmi 'u's-sahih*, Fezâilü'l-Kur'an (21); Müslim, *el-Câmi 'u's-sahih*, Müsâfirin (252); Ebü Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, Salât (326).

4. KUR'AN İLE AMEL, SÜREKLİLİK VE TOPLUMSAL SORUMLULUK

Sahâbenin Kur'an öğrenme sürecindeki en belirgin özelliklerden biri, öğrendikleri bilgileri hayata aktarma konusundaki hassasiyetleridir. Onlar için Kur'an öğrenimi, teorik bir bilgi birikimi elde etmekten ziyade, pratik bir hayat inşası süreci olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle sahâbe, öğrendikleri ayetleri hemen hayatlarına tatbik etmeye çalışmış ve bu doğrultuda davranışlarını şekillendirmiştir.¹²

Bu yaklaşım, Kur'an'ın sahâbe toplumunda aktif bir rehber olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Onlar, karşılaştıkları problemleri Kur'an'a başvurarak çözmüş ve bu yöntemi bir ilke haline getirmiştir. Bu durum, Kur'an öğreniminin sadece zihinsel değil, aynı zamanda davranışsal bir dönüşüm süreci olduğunu ortaya koymaktadır.¹³

Sahâbenin Kur'an öğretiminde süreklilik anlayışı da dikkat çekicidir. Onlar, Kur'an ile ilişkilerini belirli zaman dilimleriyle sınırlı tutmamış, aksine hayatlarının her anına yaymıştır. Kur'an'ın düzenli olarak okunması, ezberlenmesi ve tekrar edilmesi, bu sürecin temel unsurlarını oluşturmuştur. Ayrıca sahâbenin Kur'an öğretiminde toplumsal sorumluluk bilinciyle hareket ettiği görülmektedir. Onlar, Kur'an'ı sadece kendileri öğrenmekle kalmamış, aynı zamanda başkalarına öğretmeyi de dinî bir görev olarak kabul etmiştir. Bu doğrultuda farklı bölgelere muallimler gönderilmiş ve Kur'an öğretimi yaygınlaştırılmıştır.¹⁴

Sahâbenin Kur'an öğretiminde uyguladığı yöntemler de dikkat çekicidir. Nöbetleşe öğrenme, grup halinde eğitim ve bireysel öğretim gibi yöntemler, bu sürecin sistemli bir şekilde yürütüldüğünü göstermektedir. Bu yöntemler, Kur'an eğitiminde etkinliği artırmış ve öğrenme sürecini kolaylaştırmıştır.¹⁵

5. SONUÇLAR VE DEĞERLENDİRME

Sahâbenin Kur'an öğretim ve öğrenim sürecine yaklaşımı, klasik anlamda bir eğitim faaliyetinin ötesinde, iman, amel ve ahlâk bütünlüğü içerisinde şekillenen çok boyutlu bir tecrübe olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada ele alındığı üzere, sahâbenin Kur'an'a yönelik ilgisi ve bağlılığı, yalnızca bilgi edinme arzusuyla açıklanamayacak kadar derin bir manevî motivasyon zeminine dayanmaktadır. Onların Kur'an'ı ilahî hitap olarak algılamaları, öğrenme

¹² Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an*, thk. Abdulmuhsin Türkî (Beirut: Dâru'l-Hecer, 2001), 1/74; Ceyda Gürman, "Kur'an'da İlim-Amel İlişkisi ve Sahâbe Pratiğine Yansıması: Abdullah b. Ömer Örneği", *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (2023), 370.

¹³ Gürman, "Kur'an'da İlim-Amel İlişkisi ve Sahâbe Pratiğine Yansıması: Abdullah b. Ömer Örneği", 370.

¹⁴ Mustafa Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 470-471.

¹⁵ Buhârî, *el-Câmi 'u's-sahîh*, 1/29 (89. hadis).

sürecini ibadet ve kulluk bilinciyle bütünleştirmiş; böylece Kur'an ile kurulan ilişki süreklilik arz eden bir hayat pratiğine dönüşmüştür.

İman ve âhiret bilinci ise sahâbenin Kur'an öğrenme motivasyonunun temel dinamiklerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Kur'an'ı ebedî kurtuluşun anahtarı olarak gören sahâbe, bu bilinç doğrultusunda öğrenme sürecine yüksek bir ciddiyet ve hassasiyetle yaklaşmıştır. Bu durum, Kur'an'ın bireysel hayatın yanı sıra aile ve toplum hayatının da merkezine yerleşmesini sağlamıştır. Nitekim sahâbe toplumunda Kur'an öğrenimi, bireysel bir faaliyet olmaktan çıkarak kolektif bir bilinç haline gelmiştir.

Hız. Peygamber'in (s.a.s.) Kur'an eğitimine yönelik teşvik edici tutumu, sahâbenin bu alandaki gayretini artıran önemli bir unsur olmuştur. Kur'an bilenlerin önceliklendirilmesi, tilavetin sevapla ilişkilendirilmesi ve öğretim faaliyetlerinin bizzat yönlendirilmesi, sahâbe arasında Kur'an merkezli bir eğitim anlayışının yerleşmesine katkı sağlamıştır. Bu yönüyle Peygamberî rehberlik, sahâbenin motivasyon yapısını şekillendiren temel bir faktör olarak değerlendirilebilir.

Sahâbenin Kur'an öğretiminde gösterdiği süreklilik ve disiplin, bu sürecin başarısında önemli bir rol oynamıştır. Kur'an ile sürekli meşguliyet, düzenli tekrar ve toplumsal sorumluluk bilinci, Kur'an eğitiminin hem bireysel hem de toplumsal düzeyde etkili olmasını sağlamıştır. Bu durum, Kur'an öğretiminin yalnızca bireysel çabalara bırakılmadığını, aynı zamanda kolektif bir sorumluluk olarak benimsendiğini göstermektedir.

Sonuç olarak sahâbenin Kur'an öğretim ve öğreniminde ortaya koyduğu manevî motivasyonlar, günümüz Kur'an eğitimine önemli katkılar sunabilecek niteliktedir. Özellikle Kur'an'ın hayatla ilişkilendirilmesi, öğrenme sürecinin ibadet bilinciyle bütünleştirilmesi ve bilgi ile amel arasındaki dengenin korunması, modern eğitim yaklaşımları açısından dikkate değer hususlar olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda sahâbenin Kur'an'a yaklaşımı, sadece tarihsel bir örnek değil, aynı zamanda günümüz için yeniden yorumlanması gereken dinamik bir model olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned el-İmâm Ahmed b. Hanbel*. ed. Şuayb el-Arnaût. Kâhire: Müessesetü Kurtuba, 1955.
- A‘zamî, Muhammed Mustafa el-. *Vahyedilişinden Derlenişine Kur’an Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. çev. Ömer Türker - Fatih Serenli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Buhârî, Ebû Abdillâh el-. *el-Câmi ‘u’s-sahîh*. Bulak: el-Matbaatü’l-Kübrâ el-Emîriyye, 1311.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Selim Esed Dârânî. 4 Cilt. Suudi Arabistan: Daru’l-Mugni li’n-Neşr ve’t-Tevzi’, 2000.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. ed. Şuayb el-Arnaût. Dimaşk: Dâru’r-Risâleti’l-‘Âlemiyye, 2009.
- Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm. *Fezâ’ilü’l-Kur’ân li’l-Kâsım b. Sellâm*. thk. Mervân el-Atıyye vd. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1415.
- Gül, Ahmet. “Sahabenin Ulûmu’l-Kur’ân’daki Yeri”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (30 Ekim 2020), 397-419. <https://doi.org/10.31121/tader.747685>
- Gürman, Ceyda. “Kur’an’da İlim-Amel İlişkisi ve Sahâbe Pratiğine Yansıması: Abdullah b. Ömer Örneği”. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (2023), 367-395. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1346721>
- Müslim, Ebû’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi ‘u’s-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Beyrut: Daru İhyâi’t-Türâsü’l-Arabiyye, 1955.
- Öcal, Mustafa. *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Önder, Halil İbrahim. *Cumhuriyet Dönemi Kur’ân-ı Kerîm Dersleri: Tarih, Müfredat, Problemler, Öneriler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2025.
- Süyûtî, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî es-. *el-İtkân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*. thk. M. Ebu’l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Mısır: el-Hey’etü’l Mısriyye, 1974.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-. *Câmi ‘u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*. thk. Abdulmuhsin Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Hecer, 2001.
- Tirmizî, Ebû İsa et-. *Sünenü’t-Tirmizî*. ed. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1416.
- Topyay, Yusuf - Varlı, Abdussamet. “Bir Öğrenme Metodu Olarak Sahabenin Kur’ân’ı İçselleştirmesi”. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (30 Aralık 2022), 175-199. <https://doi.org/10.47098/bayburt-ilahiyat.1204371>

İBN KUTEYBE’NİN *TE’VİLÜ MÜŞKİLİ’L-KUR’ÂN* ESERİ ÖRNEĞİNDE KUR’ÂN’I ANLAMA METODOLOJİSİ, KAYNAKLARI VE KAYNAKLIK DEĞERİ¹

Yüksek Lisans Öğrencisi, ABDURRAHMAN ENES ATAKUL

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri,
Tefsir Anabilim Dalı, abdurrahma.enes169@gmail.com - [https://orcid.org/0000-0002-6637-](https://orcid.org/0000-0002-6637-3390)

3390

Doç. Dr., MURAT BAHAR

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri, Tefsir
Anabilim Dalı, muratbahar25@gmail.com, mbahar@mehmetakif.edu.tr -
<https://orcid.org/0000-0001-7694-329X>

ÖZET

İbn Kuteybe’nin yaptığı çalışmalara bakıldığında onun dili mütehasıs bir şekilde kullandığı görülmektedir. Bu yetkinliği sebebiyle de çok yönlü bir âlim olma vasfını taşımakta ve birçok çalışmaya pek çok alanda konu edilmektedir. Ancak İbn Kuteybe’nin tefsir alanındaki eseri olan *Te’vilü Müşkili’l-Kur’ân* hakkında müellifin tefsir metodolojisini müstakil ve kapsamlı bir şekilde analiz eden bir çalışmanın eksikliği dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bu vasfı sayesinde özgünlük taşıyan bu tebliğ, hicri III. asrın çok yönlü âlimlerinden İbn Kuteybe’nin tefsir ilmindeki yerini ve usûlünü *Te’vilü Müşkili’l-Kur’ân* adlı eseri ekseninde incelemeyi amaçlamaktadır. İbn Kuteybe’nin bu eserde kullandığı yöntemler ise çalışmanın ana odağını oluşturmaktadır. Bu verilerin ortaya konulması amacıyla araştırmada nitel araştırma yöntemi benimsenerek literatür taramasına, tarihsel vaka analizlerine ve metin tahlillerine müracaat edilmekte; analitik değerlendirme yöntemlerine başvurulmaktadır. Araştırma takip ettiği yöntem sonucunda müellifin, Kur’ân-ı Kerîm’in doğru anlaşılması ve ona yöneltilen itirazlara cevap verilmesi gayesiyle ilgili eserde, naklî yaklaşımlar ile dilbilimsel yöntemleri mezceden özgün bir metodoloji inşâ ettiği bulgusuna ulaşmaktadır.

Çalışmada ilk olarak tefsir metotlarının en sağlamı kabul edilen “Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsiri” ile vahyin ilk muhatabı olan Hz. Peygamber’in sünnetiyle yapılan tefsir örnekleri analiz edilmektedir. Ardından sahabe, tâbiûn ve tebe-i tâbiûn kavillerinin, âyetlerin arka planındaki toplumsal, psikolojik ve ahlâkî dinamikleri ortaya çıkarmadaki merkezî rolü incelenmektedir. İbn Kuteybe’nin uyguladığı metodolojinin en belirgin vasfı olan dil merkezli yaklaşımı lügat,

¹ Bu araştırma Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Doç. Dr. Murat Bahar danışmanlığında yürütülen “İbn Kuteybe’nin Te’vilü Müşkili’l-Kur’ân’ı Örneğinde Müşkil Âyetlerin Sebeb-i Nüzûl ile Tefsiri” adlı tezden üretilmiştir.

sarf, nahiv kaideleri ve Arap şiirinden getirilen istiḥād bağlamında metin tahliline tâbi tutulmakta; i‘rab hatalarına (lahn) yönelik müellifin tutumu vurgulanmaktadır. Ayrıca salt dilsel çıkarımların eksik bıraktığı anlam boşluklarını dolduran *esbâb-ı nüzûl* bilgisinin müşkil âyetlerin çözümündeki işlevi de örneklendirilmektedir. Diğer yandan İbn Kuteybe’nin geniş kaynak yelpazesi, meçhul şahıslardan uzak duran titiz nakil anlayışı ve soru-cevap tarzındaki üslûbuyla kendisinden sonraki pek çok müfessire ve dil âlimine kaynaklık ettiği belirtilmeye çalışılmaktadır. Bu veriler sonucunda çalışma, İbn Kuteybe’nin tefsir alanında takip ettiği yöntemi, benimsediği üslûbu ve yer verdiği başlıca kaynakları tefsir alanında telif ettiği *Te’vîl*’ini merkeze alarak görünür kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Usûl, İbn Kuteybe, Te’vîlü Müşkili’l-Kur’ân, Müşkil, Esbâb-ı Nüzûl.

**THE METHODOLOGY, SOURCES, AND SIGNİFİCANCE AS A SOURCE OF
UNDERSTANDING THE QUR’ÂN: A CASE STUDY OF IBN QUTAYBA’S *TA’WİL
MUSHKİL AL-QUR’ÂN***

Master’s student, ABDURRAHMAN ENES ATAKUL

Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Graduate School of Social Sciences, Department of
Basic Islamic Sciences, Sub-department of Tafsir, abdurrahma.enes169@gmail.com -
<https://orcid.org/0000-0002-6637-3390>

Assoc. Dr., MURAT BAHAR

Burdur Mehmet Akif Ersoy University Faculty of Theology Basic Islamic Sciences
Department of Tafsir, muratbahar25@gmail.com, mbahar@mehmetakif.edu.tr -
<https://orcid.org/0000-0001-7694-32>

ABSTRACT

A review of Ibn Qutayba’s works reveals his expert command of language. Due to this proficiency, he is regarded as a versatile scholar and is the subject of numerous studies across a wide range of fields. However, there is a notable absence of an independent and comprehensive study that specifically analyzes the exegetical methodology of Ibn Qutayba in his work titled *Ta’wîl Mushkil al-Qur’ân*. Consequently, this original paper aims to examine the place and methodology of Ibn Qutayba-one of the versatile scholars of the third Islamic century (3rd/9th century)-in the field of tafsîr, focusing on his work *Ta’wîl mushkil al-Qur’ân*. The methods employed by Ibn Qutayba in this work constitute the primary focus of the study.

To present these findings, the research adopts a qualitative research methodology, utilizing literature reviews, historical case analyses, and textual analyses; analytical evaluation methods are also employed. As a result of the methodology employed, the study concludes that the author has constructed a unique methodology in this work by synthesizing traditional approaches with linguistic methods, with the aim of ensuring the correct understanding of the Qur'ān and addressing objections (*maṭā'in*) raised against it.

The study first analyzes examples of exegesis based on the “Exegesis of the Qur'ān by the Qur'ān”-considered the most reliable method of exegesis (*tafsīr al-Qur'ān bi-l-Qur'ān*) (such as the comparison of the concept of “shadow” across sūras)-and on the Sunna of the Prophet Muhammad (peace be upon him), the first recipient of revelation. It then examines the central role of the statements of the ṣaḥāba, the tābi'ūn, and the atbā' al-tābi'ūn in revealing the social, psychological, and moral dynamics underlying the verses. Ibn Qutayba's methodology, characterized by a language-centered approach, is subjected to textual analysis within the context of lexicography, morphology, syntax, and examples drawn from Arabic poetry; the author's stance toward grammatical errors (*lahn*) is emphasized. Additionally, the role of knowledge regarding the reasons for revelation (*asbāb al-nuzūl*) in resolving difficult verses-which fills the gaps in meaning left by purely linguistic inferences-is illustrated with examples. On the other hand, it is argued that Ibn Qutayba's extensive range of sources, his meticulous approach to transmission that avoids anonymous sources, and his question-and-answer style served as a source of inspiration for many subsequent exegetes and linguists. Based on these findings, the study highlights the methodology Ibn Qutayba followed in the field of exegesis, the style he adopted, and the primary sources he cited, centering on his exegetical work *Ta'wīl*.

Keywords: Tafsīr, Usūl, Ibn Qutayba, Ta'wīl Mushkil al-Qur'ān, Mushkil, Asbāb al-Nuzūl.

Giriş

İslâm ilim geleneğinin en verimli dönemlerinden biri olan Hicrî III. asır, tefsir usûlünün ve metodolojik yaklaşımların sistemleştiği kritik bir zamansal dönemi temsil eder. Bu dönemin önemli şahsiyetlerinden biri olan İbn Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889) bir edip veya dilbilimci olmasının yanı sıra Kur’ân metnine yöneltilen şüphelere ve mülhidler itirazlarına karşı Kur’ân’ın i’câzını savunan öncü bir müfessirdir. Onun Kur’ân-ı Kerîm’i anlama ve yorumlama çabası, dönemin fikrî tartışmalarına bir cevap olmanın ötesine geçerek kendisinden sonraki tefsir geleneğine kılavuzluk eden bütüncül bir metodoloji ortaya koymuştur.

İbn Kuteybe’nin tefsir usûlü incelendiğinde naklî (rivâyet) ve dilbilimsel (dirâyet) verileri mezceden çok boyutlu bir sistem inşâ ettiği görülmektedir. Bu bağlamda tefsir faaliyetinin temelini en sağlam yöntem olan “Kur’ân’ın yine Kur’ân ile tefsiri” ilkesini yerleştirmiş; ardından ilâhî kelâmı Hz. Peygamber’in sahîh sünneti ve vahyin inişine doğrudan veya dolaylı şahitlik eden selef-i sâlihînin (sahabe, tâbiûn ve tebe-i tâbiûn) kavilleriyle aydınlatmıştır. Öte yandan müellifin metodolojisinin öne çıkan bir diğer vasfı metne dilbilimsel bir mercekten yaklaşmasıdır. Kur’ân’daki işkâl vehmi veren lafızları; lügat, sarf ve nahiv ilimlerinin kaideleriyle tahlil eden İbn Kuteybe, bu çıkarımlarını Arap şiirinden getirdiği şahitlerle (istişhâd) temellendirmiştir. Sırf lafzî çıkarımın yetersiz kaldığı durumlarda âyetleri tarihsel bağlamına oturtmak amacıyla esbâb-ı nüzûl verilerini aktif bir biçimde kullanmış ve böylece âyetlerin tarihsel şartları doğrultusunda ve bağlamına uygun şekilde anlaşılmasına katkıda bulunmuştur.

1. İbn Kuteybe’nin *Te’vîlü Müşkili’l-Kur’ân*’da Kur’ân’ı Anlama Metodolojisi

İbn Kuteybe’nin *Te’vîlü Müşkili’l-Kur’ân*’da Kur’ân’ı anlama metodolojisine bakıldığında Kur’ân’ı Kur’ân ile, Kur’ân’ı hadis ile, Kur’ân’ı selef (sahabe, tâbiûn, tebe-i tâbiûn) kavilleri ile, Kur’ân’ı lügat, sarf, nahiv ilimleriyle ve Arap şiiriyle, Kur’ân’ı sebab-i nüzûl verileriyle tefsir ettiği görülmektedir.

1.1. Vahyin Bütünlüğünü ve Kur’ân’ın İç Tutarlılığını Gözetmesi; Kur’ân’ı Kur’ân ile Tefsiri

İslâm tefsir geleneğinde metodolojik sıralamanın zirvesinde yer alan “Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsiri” (*tefsîrû’l-Kur’ân bi’l-Kur’ân*), metnin iç tutarlılığı ve vahyî bütünlüğü ilkesine dayanmaktadır. Bu yöntem ilâhî kelâmın en yetkin şârihinin yine bizzat kelâmın sahibi olduğu gerçeğinden hareketle, tefsir usûlünde en güvenilir istinâd noktası kabul edilmektedir. İbn Kuteybe’nin de tefsirin bu türünü pek çok kere kullandığı görülmektedir. Müellifin bu yöntemi kullanımına dair en çarpıcı örneklerden biri, “emir” lafzı üzerinden yaptığı tahlildir. İbn Kuteybe, “emir” kelimesinin dildeki çok anlamlılığını (*vücûh*) incelerken; bu lafzın sadece “emir/buyruk” manasına gelmediğini, kinâye yoluyla varlıktaki her türlü durumu ve nesneyi kapsayacak geniş bir anlam dünyasına sahip olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda “umûr”, hükmün nesnelere üzerindeki tezâhürü ve eşyanın varlık sahnesine çıkış gerekçesi olarak değerlendirilmektedir. İbn Kuteybe’nin bu yaklaşımı, lafızların Kur’ân’ın genel dil örgüsü içerisinde farklı kullanım kalıplarını birbiriyle mukayese ederek metindeki muhtemel anlam kapalılıklarını yine metnin kendi bütünlüğü içerisinde vuzûha kavuşturma çabasını temsil etmektedir. Şûrâ sûresi 53. âyette “أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ” / İyi bilin ki bütün hükümler sonunda Allah’a döner.” kullanımını da bu bağlama örnek teşkil etmektedir. Ona göre “emir” kelimesinin her bir manası için bir âyetin zikredildiği ve emir kelimesinin bu âyetlerin her birinde geldiği

anlamın Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsiri bölümü için zikredilebileceği malumdur.² Burada aslında yapılan; Kur'ân'da geçen bir kelimenin geldiği manayı yine Kur'ân'da geçen bir âyet ile tefsir etmektir.

Yine Mürselât sûresi 29. âyette “انطَلِقُوا إِلَى مَا كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ / Haydi, yalan saydığımız azaba doğru ilerleyin” buyrulmaktadır. Âyet izah edilirken akabinde gelen 30. âyette inkârcılara şöyle denir: “انطَلِقُوا إِلَى ظِلِّ ذِي ثَلَاثِ شُعَبٍ / Üç kola ayrılmış gölgeye doğru gidin!” Yaygın kullanımda “gölge” denilince; serinlik, koruma ve huzur anlaşılmaktadır. Mahşer gününün o korkunç sıcağında inkârcılara “gölgeye gidin” denilmesi, ilk başta bir ödül veya rahatlamaymış gibi sanılır. Ancak hemen ardından Mürselât sûresi 31. âyet bu beklentiye tersine çevirir: “لَا ظِلِّ لِي وَلَا يُغْنِي مِنَ النَّهَبِ / O gölge ne gölgelendirir ne de alevden korur!” İşte burada şu soru ortaya çıkar: Serinletmeyen ve alevden korumayan bir şey nasıl gölge olabilir? Bu neyin gölgesidir? İbn Kuteybe, zihinde oluşan bu “serinletmeyen gölge” düşüncesini, Vâkıa sûresi 43 ve 44. âyetleriyle çözer. Vâkıa sûresi, cehennemliklerin durumunu anlatırken şu ifadeyi kullanır: “وَوَيْلٌ لِّمَنْ يَحْمُومٌ / Ve kapkara bir duman gölgesindedirler.”, “لَا بَارِدٌ وَلَا كَرِيمٌ / Ki o ne serindir ne de rahatlatıcıdır.” Bu iki metin yan yan konulduğunda Kur'ân'ın kendi kavramlarını yine kendi ifadeleriyle nasıl anlattığı ve netleştirdiği açık bir şekilde görülür. Mürselât sûresi'nde geçen “üç kollu gölge” ifadesi, bu gölgenin neden yapıldığına dair bir bilgi içermediği için zihinde bir belirsizlik oluşturur. Âyette sadece şekilsel bir özellikten (üç kollu olması) bahsedilmesi, okuyucuda bu gölgenin mahiyetine dair bir merak uyandırır. İbn Kuteybe, muhatabın zihninde tamamlayamadığı bu boşluğu Vâkıa sûresi'ndeki verilerle doldurur. Vâkıa sûresi'nde bu gölgenin maddesinin “yahmûm” (cehennemden yükselen kapkara ve boğucu duman) olduğu açıkça belirtilir.³

Bu noktada İbn Kuteybe, Kur'ân'ın bir yerinde kapalı bırakılan bir konunun, başka bir âyetteki net bilgiyle tamamlandığını gösterir. Müellif, bir sûrede sadece şekli anlatılan (üç kollu) bir kavramı, diğer sûredeki içerikle (kara duman) birleştirerek bütüncül bir cehennem tasvîri ortaya koyar. Böylece normalde “serinlik” veren gölge kavramının, cehennem bağlamında nasıl bir “azap unsuruna” dönüştüğünü Kur'ân'ın kendi ifadeleriyle kanıtlamış olur. İbn Kuteybe'nin metodunu gösteren bir diğer örnek olarak İbn Kuteybe, mahşer gününün dehşetli atmosferini mü'minler ve inkârcılar arasındaki farklılık üzerinden betimlemektedir: Güneşin tepede olduğu, insanların sığınacak bir yer aradığı o dehşetli günde, müminler “Arş'ın gölgesine” alınırlar. İnkârcılara ise alaylı ve cezalandırıcı bir üslûpla, âdetla “Siz de kendi gölgenize gidin!” denir. Ancak İbn Kuteybe'nin analizine göre uzaktan bir sığınak gibi görünen bu yapı aslında bir “gölge” değil; cehennemden yükselen, gökyüzünü kaplayan ve üç devasa kola ayrılan “yahmûm” (boğucu kara duman) kütesidir. Bu dumanın mahiyeti paradoksal bir özellik taşır: Güneş ışığını kesmesine rağmen barındırdığı alev ve yüksek hararet sebebiyle güneşten çok daha yıkıcı bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla bu sahte gölge, inkârcı kişiyi sıcaktan korumak yerine boğuculuğuyla azabın merkezine, yani ateşin alevine daha da yaklaştırmaktadır.⁴

² İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vilu Muşkili'l-Kur'ân*, thk. İbrâhîm Şemsu'd-Dîn, (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut), 276-277.

³ İbn Kuteybe, *Te'vilu Muşkili'l-Kur'ân*, 193-194.

⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilu Muşkili'l-Kur'ân*, 193-194.

1.2. Vahyi İlk Muhatabın Hadis ve Sünnetiyle Açıklaması: Kur’ân’ı Hadis ile Tefsiri

İslâm tefsir usûlünde metodolojik sıralamanın ikinci basamağı “Kur’ân’ın Sünnet ile tefsiri” (*tefsîrû’l-Kur’ân bi’s-sünne*) yöntemidir. Hz. Peygamber, ilâhî vahyin sadece ilk muhatabı değil, aynı zamanda onun en yetkili açıklayıcısı ve uygulayıcısıdır. Onun vahyi insanlığa ulaştırma (tebliğ), kapalı noktaları açıklığa kavuşturma (tebyin) ve ilâhî prensipleri hayatıyla örneklendirme (temsil) sorumlulukları, sünneti tefsir faaliyeti için vazgeçilmez bir rehber haline getirmektedir. İbn Kuteybe eserinde bunu titizlikle gözetmekte; âyetlerin yorumunda hadis verilerini, murâd-ı ilâhîyi tespit etmek adına temel unsurlardan biri olarak kullanmaktadır.

Buna örnek olarak Allah Teâlâ’nın “إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ / Ancak iman edip sâlih amel işleyenler müstesna”⁵ âyetindeki anlamı, kişinin güç ve kudret sahibi olduğu zamanlardaki halleriyle ilişkilendirmesidir. İbn Kuteybe, bu kişilerin yaşlandıklarında bile amellerinin eksilmediğini; eğer onlardan güç ve kuvvet çekip alınmasaydı onların salih ameller işlemeye devam edeceklerini ifade etmektedir. Bu nedenle onlara bu amellerin ecrinin kesintisiz verilip eksiltilmeyeceğini söylemektedir. Kendisinden sonraki müfessirlerden çoğunun görüşü de bu şekildedir. Nitekim ona göre Asr Sûresi 2. âyetteki “إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ / İnsan gerçekten ziyan içindedir.” ifadesinden iman edip salih amel işleyenlerin istisna edilmesi de bu anlamdadır. İbn Kuteybe, ifade ettiği söz konusu yaklaşımını ise Resûlullah’ın şu hadisiyle⁶ desteklemektedir: “Allah, kirâmen kâtibîn meleklerine şöyle buyurur: ‘Kulum hastalandığında, sağlığında işlediği amellerin benzerini o iyileşene veya ruhunu kabzedene kadar onun lehine yazmaya devam edin.’”⁷ İlgili âyet ve hadislerin sunduğu temel perspektife göre gençlik ve sağlık döneminde erdemli davranışları, hayırlı amelleri bir disiplin ve hayat tarzı haline getiren birey için yaşlılık veya hastalık süreci manevî bir kesinti değil, aksine bir mükafat sürekliliği dönemidir. Bedensel güç azalsa bile kişinin niyet ve istikrârına bağlı olarak, keza geçmişteki ibadetlerine dayanarak önceden yaptığı salih amellerin karşılığı, yeniden yapıyormuş gibi amel defterine kaydedilmeye devam etmektedir. Dolayısıyla Asr sûresi’nde zikredilen “ziyandan kurtulma” hali, tam olarak bu manevî güvenceyi ifade etmektedir. İnkârcı için yaşlılık süreci hem bedensel çöküşü hem de ebedî bir hüsrânı temsil ederken; mümin için bu evre, sağlıklı dönemlerinde ektiği iyiliklerin meyvesini zahmetsizce toplamaya devam ettiği bir sekîne aşaması olmaktadır.

Furkan Sûresi 12. âyette “إِذَا رَأَتْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ سَمِعُوا لَهَا تَغَيُّطًا وَزَفِيرًا / Cehennem ateşi uzak bir mesafeden kendilerini görünce, onun öfkelenişini (müthiş kaynamasını) ve uğultusunu işitirler.” buyrulmaktadır. İbn Kuteybe, cehenneme atfedilen öfke ve uğultuyu Hz.

⁵ ‘Asr Sûresi, 103/2.

⁶ Ebû Bekr Abdullâh İbn Muhammed İbn Ebî Şeyb, *el-Musannef*, tak. Kemal Yûsuf el-Hût (Lübnan: Dâru’t-Tâc, 1989), 2/441 (no: 10814).; Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Dürü’l-Mensûr*, nşr. Dâru’l-Fikr (Beyrut: Dâru’l-Fikr,ts.), 7/596.; Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kâdihân el-Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-ummâl fi süneni’l-aqvâl ve’l-ef’âl* (nşr. Müessesetü’r-Risâle, 1985) 3/305 (no: 6669).

İbn Ebî Şeybe’nin kitabında zikredilen hadis: إِذَا مَرَضَ الْعَبْدُ، قَالَ الْمَلَكُ: يَا رَبِّ ابْتَلَيْتَ عَبْدَكَ بِكَذَا، فَيَقُولُ: مَا دَامَ فِي وَثَاقِي الْكُتُبَا إِذَا مَرَضَ الْعَبْدُ قَالَ اللَّهُ لِلْكَرَامِ الْكَاتِبِينَ: اكْتُبُوا لِعَبْدِي مِثْلَ الَّذِي كَانُ يَعْمَلُ إِذَا مَرَضَ الْعَبْدُ قَالَ اللَّهُ لِلْكَرَامِ الْكَاتِبِينَ: اكْتُبُوا لِعَبْدِي مِثْلَ الَّذِي كَانَ يَعْمَلُ حَتَّى أَقْبِضَهُ أَوْ أَعَاقِبَهُ إِذَا مَرَضَ الْعَبْدُ قَالَ اللَّهُ لِلْكَرَامِ الْكَاتِبِينَ: اكْتُبُوا لِعَبْدِي مِثْلَ الَّذِي كَانَ يَعْمَلُ حَتَّى أَقْبِضَهُ أَوْ أَعَاقِبَهُ.

⁷ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’ân*, 205.

Peygamber'in "Cehennem, قط قط der."⁸ hadisiyle tefsir etmektedir. Müellif, âyette cehennemin öfke ve uğultusunun karşılığını Resûlullah'ın tefsiriyle ortaya koymakta ve buradaki muğlaklığı açıklığa kavuşturmuş olmaktadır. Ayrıca cehennem tarafından verilen tepkiyi hadisle açıkladıktan sonra âyetin bu anlamını "حسبي" (Bana yeter) şeklinde ifade ederek hadisteki mana derinliğine işaret etmektedir.⁹

1.3. Vahyin Nüzûlüne Şahitlere Müracaatı: Kur'ân'ı Selef Kavilleri ile Tefsiri

Sahabe tefsirinin rivâyet geleneğindeki merkezi konumu, bu neslin vahyin iniş sürecine bizzat şahitlik etmesinden ve ilk muhataplar olmasından kaynaklanmaktadır. Sahabîler, âyetlerin hangi şartlarda indiğini bildikleri gibi anlamadıkları hususları da doğrudan kaynağına yani Hz. Peygamber'e sorarak bilgiyi en saf haliyle elde etmişlerdir. Bu bilgi birikimi, tâbiûn ve tebe-i tâbiûn dönemlerinde de metodolojik bir titizlikle korunmuştur. Tâbiûn nesli, sahabîlerden devraldığı bu ilmî mirası geliştirmiş; tebe-i tâbiûn ise bu halkayı takip ederek ilim silsilesinin kesintisiz bir biçimde devam etmesini sağlamıştır. Kur'ân'ı sahabe kavli ile tefsir etmesine örnek olarak İbn Kuteybe İslam'ın ilk dönemlerinde Müslümanların nasihatle emrolunup hıyanetten nehyolunduklarını belirttikten sonra Bakara sûresi 188. âyetiyle "وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ" / Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin" ilişki kurmaktadır. Sahabenin âyetin nâzil olmasıyla birlikte bu hususta fazla hassasiyet gösterdiğini ve sakınma konusunda aşırıya giderek birbirleriyle yemek yemeyi terk ettiklerini bildirmektedir. Örnek olarak da kör olan kimsenin yemeği görememesi nedeniyle başkalarından fazla alıp yemeği kendisine tahsis etmekten korktuğunu, diğer kimselerin de onun engeli sebebiyle mahrum kalmasından endişe ederek kendisiyle yemek yemediklerini belirtmektedir. Keza total olan kimsenin müzmin olması nedeniyle oturacağı mekânda yerinden fazlasını kaplama ihtiyacı hissettiğini ve insanların da zayıflığı sebebiyle kendisinden önce davranmasından/hakkının yenmesinden korkup sakındığını aktarmaktadır. Benzer şekilde hasta olanların ise bedensel rahatsızlıklarından (değişen koku, azar azar sızan bir yara, burun akıntısı, idrarını tutamama vb.) ötürü çevresindekileri tiksindirme endişesiyle insanların yemeğini ifsat etmekten kaçındıklarını vurgulamaktadır. Bu durumlar üzerine Nûr sûresi 61. âyetin nâzil olduğunu ve söz konusu gruplar için bir günahın bulunmadığının beyan edildiğini aktarmaktadır.¹⁰

Bu vâkıâya ek olarak müellif, Hz. Âişe'den nakledilen bir rivâyete dayanarak Müslümanların topluca Resûlullah ile gazalara çıktıkları dönemlerde evlerinin anahtarlarını "الضَّمْنَى" denilen kronik/müzmin hasta kimselere bıraktıklarını aktarmaktadır. Gazaya gidenlerin bu kimselere evlerindeki yiyeceklerden yemeyi helal kıldıklarını açıkça ifade etmelerine rağmen sözü geçen kişilerin âyet nâzil olana kadar bu evlerden yemekten çekindiklerini ifade etmektedir. Ardından da söz konusu bu durumlar üzerine Nûr sûresi "أَيُّسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى" /

⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, nşr. Dâru't-Te'sil, (Kâhire: Dâru't-Te'sil, 1433/2012), 8/376 (no: 6668).; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar bi Nakli'l-'Adl 'ani'l-'Adl ilâ Resulillah*, nşr. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 4/2187 (no: 2848).; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi'ul-Kebîr(Sünenü't-Tirmizî)*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996), 5/311 (no: 3272).

⁹ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 75.

¹⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 199-200.

الْمَرِيضِ حَرَجٌ وَلَا عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ آبَائِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أُمَّهَاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ إِخْوَانِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَخَوَاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَعْمَامِكُمْ أَوْ بُيُوتِ عَمَّاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَخْوَالَكُمْ أَوْ بُيُوتِ خَالَاتِكُمْ أَوْ مَا مَلَكَتُمْ مَفَاتِحَهُ أَوْ صَدِيقِكُمْ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَأْكُلُوا أَلْفَاكًا مِمَّا بَيْنَ يَدَيْكُمْ مِنْ دُونِهَا إِذَا اسْتَأْذَنْتُمْ مِنْهُمْ وَأَقْبَلْتُمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَلَامًا / Kõre güçlük yoktur, topala güçlük yoktur, hastaya da güçlük yoktur. Kendi evlerinizde veya babalarınızın evlerinde veya annelerinizin evlerinde veya erkek kardeşlerinizin evlerinde veya kız kardeşlerinizin evlerinde veya amcalarınızın evlerinde veya halalarınızın evlerinde veya dayılarınızın evlerinde veya teyzelerinizin evlerinde veya anahtarlarına sahip olduğunuz evlerde ya da dostlarınızın evlerinde yemek yemenizde de bir sakınca yoktur. Bir arada veya ayrı ayrı olarak yemek yemenizde de bir sakınca yoktur.” şeklindeki 61. âyetinin nâzil olduğunu ve zikredilen gruplar için bir günahın bulunmadığının beyan edildiğini söylemektedir.¹¹ Dolayısıyla İslâm’ın ilk yıllarındaki yüksek hassasiyet ve titizlik, Müslümanlar arasında sosyal bir çekingenliğe ve belirli durumlarda toplumsal bir mesafeye yol açmış görünmektedir. Ancak Kur’ân-ı Kerîm, nâzil olan bu âyetle söz konusu psikolojik ve sosyal engelleri kaldırarak toplumsal hayatı kolaylaştırmıştır. Sonuç olarak sahabe tefsiri vahyin sadece kelime anlamını değil, o ifadenin gerisindeki toplumsal psikolojiyi, karşılıklı saygıyı ve derin nezaketi de gün yüzüne çıkaran bir ayna görevi görmektedir.

İbn Kuteybe’nin Kur’ân’ı tâbiûn kavli ile tefsir etmesine örnek olarak Nisâ sûresinin 8. âyeti ifade edilebilmektedir. İbn Kuteybe “وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا / (Vâris olmayan) yakınlar, yetimler ve yoksullar miras taksiminde hazır bulunurlarsa bundan, onları da rızıklandırın ve onlara güzel söz söyleyin.” ifadesini tâbiûn müfessirlerinden Saîd b. Cübeyr ve Katâde’nin görüşlerine mebni açıklamakta; buradaki “القِسْمَةَ / taksim” ifadesiyle kastedilenin “vasiyet” olduğunu bildirmektedir. Müellif mirasçı sıfatı taşımayan akrabaların, yetimlerin ve miskinlerin vasiyet anında hazır bulunmaları durumunda onlara vasiyet edilen maldan bir pay ayrılmasının ve kendilerine yumuşak, güzel sözler söylenmesinin önemini belirtmektedir. Yine Nisâ sûresinin 9. âyetindeki “وَلْيُخْشِ الَّذِينَ لَوْ تَرَكَوْا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافًا خَافُوا عَلَيْهِمْ فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا / Geriye eli ermez, gücü yetmez çocuklar bırakmış olmaları halinde onlar hakkında endişe duyacak olanların (başkalarının yetimleri için de) kalpleri sızlasın; Allah’tan sakınsınlar ve doğru söz söylesinler.” ikazını değerlendiren İbn Kuteybe vasiyet meclisinde bulunanların, kendilerini ölen kişinin yerine koyarak empati yapmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Katâde’nin “Bir ölünün vasiyeti yapılırken hazır bulunursan, kendi nefsin için neyi istiyorsan ona da onu tavsiye et; şayet arkada zayıf çocuklar bırakacak olsaydın onlar için duyacağın endişeyi, korkuyu onun mirasçıları için de taşı” şeklindeki tespitine yer veren müellif vasiyet edeni, yetim ve yoksullara karşı aşırı israfa teşvik ederek kendi mirasçılarını mağdur etmesine yol açacak bir yönlendirmenin ahlaki olmadığını kaydetmektedir.¹² Tabiûn müfessirlerinden aktarılan bu rivâyetler, İbn Kuteybe’nin tefsirinde toplumsal yardımlaşma ile kişisel haklar arasındaki dengenin nasıl kurulduğunu gözler önüne sermektedir. Müellif, vasiyet sürecini sadece teknik anlamda bir mal paylaşımı olarak görmemekte, aksine bu süreci yoksullara karşı nezaket ile mirasçılara karşı sorumluluğun bulunduğu hassas bir eşik olarak tanımlamaktadır. Vasiyet anını, tüm tarafların dahil olduğu bir sosyal dikkat ve ahlâkî bir imtihan alanı olarak nitelendirmektedir. Katâde’nin tahlili ise

¹¹ İbn Kuteybe, *Te`vilu Muşkili'l-Kur`ân*, 199-201.

¹² İbn Kuteybe, *Te`vilu Muşkili'l-Kur`ân*, 195.

âyetteki “güzel ve doğru söz söyleme” emrini, kişinin kendi ailesi için duyduğu doğal kaygıyla birleştirerek tefsire derin bir insanî ve ahlâkî boyut katmaktadır.

Müellifin Kur’ân’ı, tebe-i tâbiîn ve daha sonraki âlimlerin kavli ile tefsir etmesi bağlamında İbn Kuteybe’nin metoduna misal olarak A’râf sûresi 132. âyetin tefsiri gösterilebilmektedir. İbn Kuteybe “وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لِنَسْحَرَنَّ بِهَا فَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ / Ve dediler ki: “Bizi büyülemek için ne işaret getirirsen getir, biz sana inanacak değiliz.” ifadesindeki “مهَمَا” kelimesini, tebe-i tâbiîn neslinin dil ve kıraat alanında önde gelen isimlerinden, ilk sözlük yazarı Halîl b. Ahmed’in ve onun öğrencisi Arap dili ve belâğatini nihâî mertebeye ulaştıran *el-Kitâb* adlı eserin yazarı Sîbeveyhi’nin görüşleriyle temellendirerek açıklamaktadır. Müellif bu kelimenin esasen şart anlamındaki “ما” ile aynı işlevde olduğunu söylemektedir. İbn Kuteybe, Halîl b. Ahmed’den naklen “مهَمَا” kelimesinin aslında iki adet “mâ” (mâ + mâ) kelimesinden mürekkep olduğunu ifade etmektedir. Arapların bir lafzı arka arkaya iki defa söylemeyi (mâ mâ) telaffuz açısından çirkin bulduklarını, bu yüzden ilk kelimedeki elif harfini “hâ” harfine dönüştürerek kelimeyi “mehmâ” haline getirdiklerini zikretmektedir. Bu yapıyı dildeki diğer kullanımlarla kıyaslayarak daha da tasrîh etmekte ve tıpkı “متى” (ne zaman) kelimesine pekiştirme için “mâ” eklenip “metâ mâ” yapılması gibi olduğunu ifade etmektedir. Veya bu kullanımın İsrâ sûresi 110. âyetteki “أَيَّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى / Hangisiyle yakarsanız olur, çünkü bütün güzel isimler O’na mahsustur.” ifadesinde “أَيَّا” kelimesine “ما”nın eklenmesi gibi olduğunu söylemekte, buradan hareketle “مهَمَا”daki ikinci “ما”nın da anlamı pekiştiren bir işlevde olduğunu kaydetmektedir. Müellif, Halîl b. Ahmed’in tahliline ilave olarak bu dönemin bir diğer kurucu otoritesi olan Sîbeveyhi’nin görüşüne de yer vererek yaklaşımını kuvvetlendirmektedir. Çünkü Sîbeveyhi’ye göre de “mehmâ” lafzının, “mah” (مه) kelimesine “mâ” (ما) edatının eklenmesinden mürekkep olması mümkündür.¹³ Dolayısıyla tebe-i tâbiîn dönemi dilcilerinin kelime ve harf kökenlerine dair sunduğu bu yaklaşım, dönemin filolojik zenginliğini ve analitik bakış açısını yansıtmaya bakımdan oldukça önemlidir. İbn Kuteybe’nin ele aldığı bu dilsel analizler de *Te’vîl* adlı eserinde Kur’ân’ın dilsel eşsizliğini ve edebî üstünlüğünü izah ederken kullandığı en güçlü metodolojik araçlardan biri olduğunu göstermektedir.

1.4. Kur’ân’ın Edebî Zenginliğine ve Lugavî Eşsizliğine Yönelmesi: Kur’ân’ı Filolojik Tefsiri

İbn Kuteybe’nin en sık başvurduğu kaynaklar arasında yer alan bu metod çoğunlukla şiir kullanımını yoluyla olmakla beraber kelimenin lügat, sarf, nahiv ile ilgili açıklamalarını da muhtevlidir. Dil, İbn Kuteybe’nin kitabını ele alırken başvurduğu en temel araçtır. İbn Kuteybe’ye göre Kur’ân’da “müşkil” zannedilen ifadeler aslında Arap dilinin geniş sistematığı, alışlagelmiş ifade biçimleri ve söz sanatları çerçevesinde değerlendirildiğinde kendiliğinden çözüme kavuşmaktadır. Arap dilinin zengin anlatım imkânlarına ve kurallarına tam anlamıyla hâkim olan müellif, bu yetkinliğini metindeki her türlü anlam karmaşasını gidermek için kullanmaktadır. Örneğin mecâz, istiâre, maktûb, hazif ve ihtisâr, tekrâr ve ziyâde, kinâye ve ta’rîz gibi pek çok belâgat konusunu düzenli bir şekilde zikretmekte ve her birini detaylı olarak ele almaktadır. Hatta bu konulardan her birini kitabın içerisinde müşkil’in türlerini sunarken tafsilatlı bir şekilde anlatmaktadır. Kitabın telif sebeplerinden birinin de özellikle mecâz

¹³ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’ân*, 284-285.

konusunu mülhidlere anlatmak olduğunu belirtmesi bu bağlamda önemlidir.¹⁴ Nitekim Kur’ân, Arap dilinin bütün düzeylerini ve anlatım imkânlarını içinde barındırmaktadır. Bu sebeple onu doğru anlamak, dilin tüm bu sûretlerine vâkıf olmayı gerektirmektedir.

Diğer yandan tabiî olarak bir dile vakıf olabilmek onun temelini iyi öğrenmekle gerçekleşmektedir. Arapçanın temelinde ise lügat, sarf ve nahiv yatmaktadır. Lügat ilmi, bir dilde kullanılan kelimelerin karşılık bulduğu anlamları izah eden ilimdir. Aynı zamanda bir dilin bütün veya belli bir gruptaki kelimelerini, deyimlerini içine alan, bunların okunuşlarını, anlamlarını ve kullanım yerlerini gösteren vazifesi bulunmaktadır. Örneğin vahiy kelimesinin pek çok anlam içerdiğini, bu anlamlardan birinin de Nahl sûresi 68. âyette “وَأُوحِيَ رَبِّكَ إِلَى النَّحْلِ / Rabbin, bal arısına vahyetti.” buyrulduğu üzere “ilham” manasına geldiğini bildirmektedir.¹⁵ Yine Nûr sûresi 61. âyette “لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرَجٌ / Köre bir güçlük (günah) yoktur.” yer alan “harac” kelimesinin birçok anlama geldiğini, burada ise “günah” anlamında olduğunu belirtmektedir.¹⁶

Sarf ilmi ise kelimenin yapısını, vezinlerini ve harf düzenini inceleyen Arapçanın temel ilimlerinden biridir. Arap dili ilimlerinin merkezinde yer alır ve tefsir ilminde de önem arz etmektedir. İbn Cinnî bu ilim için: “Bu ilim türü -yani sarf (tasrîf)- Arap diliyle meşgul olan herkes için son derece gereklidir, ona olan ihtiyaçları büyüktür. Çünkü sarf, Arapçanın terazisidir. Arap kelâmının aslî harfleri ile ona sonradan eklenen zâit unsurlar ancak onunla ayırt edilir. İştikâk bilgisine de ancak sarf yoluyla ulaşılır. Dilin önemli bir bölümü kıyas yoluyla elde edilir, buna ulaşmanın yolu da yine sarf ilminden geçer.”¹⁷ ifadelerini kullanmıştır. Nitekim sarf ilminin ortaya koyduğu bu veriler, Kur’ân’daki müşkil meselelerin çözümünü de sağlayabilmektedir. İbn Kuteybe ise bu tür işkâlleri çözmek için kelime türetme ve vezin bilgisini kullanmakta; kelimelerin hangi anlamda kullanıldıklarını ve yapısal özelliklerini dikkate alarak belirlemektedir. Müellifin kitabın girişinde “batn” (باطن) kelimesinin kökeni ve farklı kullanım şekilleri üzerinden verdiği izahlar,¹⁸ sarf ilminin tefsirdeki fonksiyonunu gösteren somut örneklerden biri olarak değerlendirilebilmektedir.

Son olarak nahiv ilmine dönüldüğünde bu ilmin, cümlenin dizilimini yani iskeletini oluşturan öğeleri ve i’rab kısmını ihtivâ eden ilim olduğu belirtilmektedir. Yani Arapçanın sözdizim (sentaks) bilimidir. Kelimelerin cümle içindeki görevlerini, birbirleriyle olan ilişkilerini ve en önemlisi kelime sonlarındaki hareke değişimlerini incelemektedir. Bu bağlamda İbn Kuteybe’nin bahis konusu eserinde birçok örneğe ulaşılabilir. Öyle ki Yâsîn sûresi 76. âyete göre Allah Teâlâ, Hz. Peygamber’e: “فَلَا يَحْزُنُّكَ قَوْلُهُمْ إِنَّا نَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ / (Ey Muhammed!) Artık onların sözü seni üzmesin. Çünkü biz, onların gizlediklerini de açığa vurduklarını da biliyoruz.” buyurmaktadır. Burada yeni cümleye -kıraat olarak da kaydedildiği üzere- “إِنَّا” kelimesiyle başlanmalıdır. Çünkü bu cümle Allah’ın kendi ilmini beyan ettiği, ayrı ve yeni bir cümledir. Nahiv hatası (Lahn) olarak geldiği şekil ise eğer bir kişi, nahiv kurallarını bilmeyerek “أَنَا” şeklinde hemzeyi nasb ederek okursa bu durumda ifade, önceki cümleye

¹⁴ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili'l-Kur’ân*, 4.

¹⁵ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili'l-Kur’ân*, 71.

¹⁶ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili'l-Kur’ân*, 264.

¹⁷ Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî, *el-Munsif: Şerhu Kitâbi't-Tasrîf li-Ebî Osmân el-Mâzinî* ([y.y.]. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Kadîm, 1373/1954), 2.

¹⁸ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili'l-Kur’ân*, 20. Yine aynı sayfada وجد fiili ile ilgili kullanımlar yer almaktadır.

bağlanmakta (meful), mana değişmekte ve bu sebeple sanki Hz. Peygamber'in: “إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ” sözünden hüznünlendiği anlamı ortaya çıkmaktadır. Bu okuyuş da hâşâ Hz. Peygamber'in Allah'ın her şeyi bilmesinden dolayı üzüldüğü gibi akıl dışı ve küfre düşüren bir anlamın doğmasına sebebiyet vermektedir. Müellif, bu tür bir gramer hatasının namazı bozacağını ve îmânî bir tehlike taşıdığını belirterek nahvin dini hayattaki yerini tekrar vurgulamaktadır.¹⁹ Müellifin, nahiv ilmini Kur'ân'ı anlamının ve ibadetin sıhhatinin temel şartı olarak konumlandırmasının sebebinin buradan ileri geldiği anlaşılmaktadır.

Diğer yandan Arap şiiri ile istişhâd²⁰ da İbn Kuteybe'nin sık kullandığı yöntemlerden biridir. Bu yöntemi kullanırken birçok defa şâirlerin ismini zikretmekte, isim kaydetmediği zaman da “كقول”، “ومثله قول الشاعر”، “ومنه قول الشاعر”، “وقال الشاعر”، “وفي ذلك يقول الشاعر”، “وأخذه الشاعر فقال”، “الشاعر”، “كما قال الشاعر”، gibi ifadeler kullanmaktadır. İbn Kuteybe'nin bu yönteme sıkça başvurması onun bir dil uzmanı olduğunu ızhâr etmekle beraber metnindeki şiir yoğunluğunu göstermektedir. Çünkü Arap şiiri, Kur'ân ve hadisten sonra özellikle dilin korunması, kelime anlamlarının tespiti ve müşkil ifadelerin tefsiri açısından en güvenilir kaynak kabul edilmektedir. Örneğin müellif bu bağlamda Mâide sûresi 107. âyette geçen “عَلَيْهِمْ” (aleyhim) ifadesindeki “alâ” harf-i cerrinin “min” (منهم / minhum) anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Bu bilgiyi temellendirmek amacıyla Arap şiirinden şu beyti istişhad olarak zikretmektedir: “على أقطارها علق نفيث... متى ما تنكروها تعرفوها / Onu ne zaman inkâr etseniz onu tanırırsınız; zira onun her tarafından saçılmış kanlar vardır”. Söz konusu beyitte yer alan “على أقطارها” (alâ aktârihâ) ifadesinin “من أقطارها” (min aktârihâ) manasında kullanıldığını vurgulayan İbn Kuteybe, harf-i cerlerin birbiri yerine geçebilme özelliğini, âyetteki anlamı netleştirmek adına bir delil olarak sunmaktadır.²¹

1.5. Vahyin Bağlamına ve Artalan Bilgisine Başvurması: Kur'ân'ı Sebeb-i Nüzûl ile Tefsiri

Kur'an âyetlerinin iniş sebeplerini ve bu sürecin tarihsel arka planını bilmek, basit kronolojik bir veri aktarımı değil, metnin özünü ve ilahî maksadı belirlemek için temel bir zorunluluktur. Metni, içinde bulunduğu bağlamdan (siyâk-sibâk) kopararak yorumlamak, anlamın özünden sapmasına ve metinde “müşkil” yapıların ortaya çıkmasına sebebiyet verebilmektedir. Bu noktada esbâb-ı nüzûl, metnin sınırlarını çizen ve mahza dilsel çıkarımların eksik bıraktığı anlam boşluklarını doldurup anlam bütünlüğünü sağlayan çok kritik bir bağlam aracı olmaktadır. Nisâ Sûresi 46. âyette geçen “râ'inâ” kelimesi de bu kullanımı yansıtmaktadır. Sözlük anlamı itibarıyla “bizi gözet, bize kulak ver” gibi masum ve nazik bir rica manasını ifade eden bu kelime, nüzûl ortamındaki niyet ve dilsel arka plan bilinmediğinde sıradan bir

¹⁹ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muşkili'l-Kur'ân*, 18.

²⁰ Kur'ân-ı Kerîm nâzil olduğunda, âyetlerdeki kelimelerin ve edatların hangi manaya geldiğini ispat etmek için başvurulan ilk terazi Câhiliye şiiri olmuştur. Eğer bir kelime Kur'ân'da geçiyorsa ve anlamı tartışılıyorsa; “Araplar bu kelimeyi kendi şiirlerinde şu anlamda kullanırdı” denilerek mesele çözüldü. Bu yöntem “İstişhâd” (şiir ile delil getirme) denir. Tefsir tarihinin en büyük otoritesi kabul edilen Abdullah b. Abbâs, kendisine Kur'ân'daki (garîb) kelimeler sorulduğunda; “Bunun cevabını şiirde arayın, çünkü şiir Arapların divanıdır” der ve hemen o kelimenin geçtiği bir Cahiliye şiirini okurdu. Daha detaylı bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü Muşkili'l-Kur'ân*, (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut), 20; Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1974), 2/67.

²¹ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muşkili'l-Kur'ân*, 220-221.

hitap olarak algılanabileceğini göstermektedir. Şöyle ki İbn Kuteybe'nin de vurguladığı üzere dönemin bazı Yahudi grupları bu kelimeyi kendi dillerindeki hakaret içerikli bir anlama gelecek şekilde dillerini eğip bükerek telaffuz etmişlerdir. Dış dünyadaki nezaket ile iç dünyadaki inkâr arasındaki bu uyumsuzluk, ancak nüzûl ortamındaki hitap-muhatap ilişkisi ve niyetin tespitiyle anlaşılabilir. Vahyin, bu kelime yerine çift anlamlılığa ve istismara kapalı olan “unzurnâ” (bize bak/bizi gözet) ifadesini ikame etmesi²² Kur'ân'ın nüzûl ortamındaki dilsel hilelere verdiği bir cevap olmaktadır. Ve bu anlam da sebab-i nüzul bilgisi sayesinde çıkarılabilmektedir.

2. *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*'ın Kaynakları ve Kaynaklık Değeri

Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân, tefsir literatürü içerisinde hem rivâyet verilerini hem de dilbilimsel analizleri bir araya getiren özgün bir çalışmadır. Eserin temel karakterini, dinî gelenek ile dilbilimsel yetkinliğin uyumlu bir sentezi oluşturmaktadır. Müellif, tefsir faaliyetini gerçekleştirirken İslâm ilim geleneğinin sarsılmaz dayanaklarını esas almıştır. Bu kapsamda âyetlerin açıklanmasında ilk olarak Kur'ân-ı Kerîm'in kendisine müracaat etmiş, ardından Hz. Peygamber'in sünnetini ve selefîn (sahabe, tâbiûn ve tebe-i tâbiûn) kavillerini ana referans noktaları olarak belirlemiştir. Bu tutum onun tefsirinin rivâyet geleneğiyle olan güçlü bağını teyit etmektedir. İbn Kuteybe'nin metodolojisinin bir diğer belirgin yönü ise Arap dilinin tüm inceliklerini bir çözüm aracı olarak kullanmasıdır. Lügat, sarf ve nahiv gibi disiplinleri âyetlerdeki “müşkil” kısımları aydınlatmak için kullanmıştır. Kelimelerin köken bilgisi, yapısal değişimleri ve cümle içindeki konumları üzerinden yaptığı tahliller, metindeki anlam kapalılıklarını dil kuralları çerçevesinde ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Eserde belâgat ilminin mecâz, kinâye ve istiâre gibi pek çok konusu, müstakil başlıklar altında detaylı bir şekilde ele alınmıştır. İbn Kuteybe, âyetlerin edebî üstünlüğünü ve dilsel mucizesini kanıtlamak için bu sanatları temel birer kanıt olarak sunmuştur. Ayrıca dilsel iddialarını temellendirmek ve âyetlerde geçen işkâl vehmi bulunan ifadeleri açıklamak amacıyla Arap şiirinden getirdiği delillerle (istişhâd), metnin ilmî ve edebî derinliğini pekiştirmiştir. Yine kıraat, meseller, Arapların kullanımları, hocaları²³ ve kutsal kitaplardan (İsrâiliyyât) da örnek vererek bunlardan sistemli biçimde yararlanmıştır. Üslûbu bakımından dikkat çeken husus ise kitabında soru-cevap yöntemine yer vermesidir. Bu sayede muhatabın aklına gelebilecek, olası soruları da bertaraf etmektedir.

Âyet ve hadîs dışındaki delillerin ise büyük ölçüde güvenilir kabul edilen âlimler ve kaynaklar aracılığıyla aktarıldığı görülmektedir. Özellikle yararlandığı alimlerin isimlerini açıkça zikretmesine örnek olarak; “Halîl dedi ki”, “bu Halîl'in sözüdür”, “Ferrâ böyle demiştir”, “Ferrâ dedi ki”, “bu Ferrâ'nın sözüdür”, “Sîbeveyh şöyle dedi” gibi ifadelerle bilgiyi doğrudan sahiplerine nispet etmesi veya zikredilen sözü isnad zincirinin tamamını veya bir kısmını vererek sahibine ulaştırması onun rivâyet ve nakil konusunda titiz bir tutum benimsediğini

²² İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, 218.

²³ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, El-Lihyânî, el-Cumahî, İshâk b. Râhûye, ez-Ziyâdî, es-Sicistânî el-Câhiz, er-Riyâşî gibi isimler en meşhurları arasında sayılabilir. Ayrıca müellifin *Kur'ân'ı Anlama Metodolojisi* başlığının içerisindeki altbaşlıklarda aktardığı bazı sahabe, tâbiûn, tebe-i tâbiûn'un isimleri zikredilmektedir. Daha detaylı bilgi için ilgili bölüme bakılabilir. Yine şiirlerine yer verdiği en meşhur şairler arasında Hüzelî, Lebîd, Nâbîga, Ferezdak, Zürrümme, Ebû'n-Necm, Accâc sayılabilir.

göstermektedir. Bununla birlikte bazı yerlerde, aktarılan görüşün sahibine veya kaynağına dair açık bir atıfta bulunmadığı da görülmektedir. Ayrıca kimi zaman belirli bir isme işaret etmeksizin, dönemin yaygın kanaatlerini “seleften bazıları dedi ki”, “seleften bazıları şöyle okudu”, “nahivciler böyle aktardı”, “nahivcilerden birisi bu şekilde delil getirdi” gibi genel ifadelerle aktardığı görülmektedir. Nitekim İbn Kuteybe, açıklamalarında belirgin biçimde dil merkezli bir yaklaşım benimsemiş; Kur’ân’a dair değerlendirmelerini büyük ölçüde dilbilimsel temellere dayandırmıştır. Katılmadığı te’villeri, Arap dilinin kurallarına ve kullanımına uygun düşmedikleri gerekçesiyle eleştirmiş; kendi görüşlerini ise kelime kullanımları, lügavî incelikler ve dilsel şahitler aracılığıyla temellendirmiştir.²⁴ Müellif Kur’ân’daki mecâz meselesini ele alırken yalnızca Arap dili verilerine değil, önceki kutsal metinlere de başvurmuştur. Bu bağlamda İncil, Zebur ve Tevrat’tan örnekler²⁵ getirerek mecâzın yanlış anlaşılmasının itikadî sapmalara yol açabileceğini göstermeye çalışmış, aslında bu ifadelerin dilsel birer mecâz olduğunu açıklamıştır.

Bu itibarla İbn Kuteybe’nin kitabında nakilde ve atıfta bulunduğu bazı sahabîlere bakıldığında Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634)²⁶, Hz. Ömer (ö. 23/644)²⁷, Hz. Nuaym b. Mes’ûd (ö. 30/650 [?])²⁸, Hz. Abdullâh b. Mes’ûd (ö. 32/652-53)²⁹, Hz. Übey b. Kâ’b (ö. 33/654 [?])³⁰, Hz. Osmân (ö. 35/656)³¹, Hz. Ali (ö. 40/661)³², Hz. Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665 [?])³³, Hz. Âişe (ö. 58/678)³⁴, Hz. Abdullâh b. Abbâs (ö. 68/687-88)³⁵, Hz. Zeyd b. Erkam (ö. 68/688)³⁶, Hz. Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12)³⁷ gibi isimler görülmektedir. En sık başvurduğu rivâyet kaynağının ise Hz. İbn Abbâs olduğu tespit edilebilmektedir.

²⁴ Emin Uz-Muhammed Emin Görgün, *Kur’ân-ı Kerîm Müdafası*, (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2021), 31.

²⁵ Bu çerçevede o, mecâzın anlam genişliğini göstermek için Hristiyanların İncil’de, Mesih’in “Babama dua ediyorum, babama gidiyorum” gibi sözleriyle; bu durumun doğumdan ortaya çıkan babalık olduğuna zihâb ettiklerini ifade etmektedir. Ve yine örneğin su için “bu benim babamdır”, ekmek için ise “bu benim annemdir” şeklindeki ifadelerini zikretmektedir. Burada yer alan su ve ekmek, bedeninin ayakta durmasına ve hayatın devamına vesile olmaları bakımından, insanın varlığına kaynaklık eden anne ve baba konumuna benzetilmektedir. İbn Kuteybe, benzer bir yaklaşımı Zebur ve Tevrat metinlerinde gösterir. Zebur’da Hz. Davud’a hitaben, “Benim için oğul olarak isimlendirilecek ve benim babası olarak adlandırılacağım bir çocuğun olacak” ifadesini; Tevrat’ta ise Hz. Yakup’a yönelik “Sen benim oğlumsun” hitabını mecâz kapsamında değerlendirir. Bu örneklerde “baba” ve “oğul” kavramlarının, gerçek bir soy bağımlı değil, ilahî rahmet, seçilmişlik, himaye ve şefkati ifade ettiğini belirtir. Ona göre bu tür söylemler, Allah’ın salih kullarına karşı merhametini, evladına şefkat gösteren bir babaya benzeten temsili anlatımlardır. Detaylı bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’ân*, 69.

²⁶ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’ân*, 15, 60.

²⁷ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’ân*, 30, 60, 305.

²⁸ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’ân*, 172.

²⁹ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’ân*, 24.

³⁰ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’ân*, 121.

³¹ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’ân*, 25, 36-37.

³² İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’ân*, 60, 305.

³³ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’ân*, 151.

³⁴ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’ân*, 24, 36-37, 41, 200.

³⁵ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’ân*, 24, 46, 49-50, 55, 67, 98-99, 103-104, 108, 131, 153, 162, 165, 182, 201, 210, 221, 251, 268-269, 281. İbn Kuteybe aynı zamanda İbn Abbâs’tan nakledilen bilgileri de aktarmıştır bkz. 47, 48, 119, 195-196, 200.

³⁶ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’ân*, 252.

³⁷ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muşkili’l-Kur’ân*, 149.

Kur'ân'ı tâbiûn kavliyle tefsir etmesi bağlamında İbn Kuteybe'nin kitabında nakilde ve atıfta bulunduğu tabiûn ve çağdaşı âlimlerin bazıları şu şekildedir: Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?])³⁸, Ebû Sâlih (ö. 101/719-20)³⁹, Mücâhid (ö. 103/721)⁴⁰, eş-Şa'bî (ö. 104/722)⁴¹, İkrime (ö. 105/723)⁴², Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)⁴³, Katâde (ö. 117/735)⁴⁴, İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742)⁴⁵, el-Kelbî (ö. 146/763).⁴⁶ Söz konusu isimler arasında nispeten daha fazla müracaat ettiği ismin ise Katâde olduğu gözlemlenmektedir.

Müellifin Kur'ân'ı, tebe-i tâbiûn ve daha sonraki âlimlerin kavli ile tefsir etmesi bağlamında kitabında nakilde ve atıfta bulunduğu isimler arasında el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791)⁴⁷, Sîbeveyhi (ö. 180/796)⁴⁸, el-Kisâî (ö. 189/805)⁴⁹, Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814)⁵⁰, el-Ferrâ' (ö. 207/822)⁵¹, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824 [?])⁵², Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27)⁵³, el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?])⁵⁴, el-Asmaî (ö. 216/831)⁵⁵, İshâk b. Râhûye (ö. 238/853)⁵⁶, el-Mâzinî (ö. 249/863)⁵⁷, Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869)⁵⁸ bulunmaktadır.

Bu noktada İbn Kuteybe'nin eserinde Halîl b. Ahmed (ö. 175/791)⁵⁹, Sîbeveyhi (ö. 180/796)⁶⁰, el-Ferrâ' (ö. 207/822)⁶¹, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824 [?])⁶² en sık

³⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 207. İbn Kuteybe aynı zamanda Saîd b. Cübeyr'den nakledilen bilgileri de aktarmıştır bkz. 195.

³⁹ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 233. İbn Kuteybe aynı zamanda Ebû Sâlih'ten nakledilen bilgileri de aktarmıştır bkz. 240.

⁴⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 48, 50, 217, 250. İbn Kuteybe aynı zamanda Mücâhid'den nakledilen bilgileri de aktarmıştır bkz. 240.

⁴¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 102, 149, 240.

⁴² İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 48.

⁴³ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 100, 104, 148, 198, 240.

⁴⁴ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 55, 70, 89, 104, 118, 173, 195. İbn Kuteybe aynı zamanda Katâde'den nakledilen bilgileri de aktarmıştır bkz. 195.

⁴⁵ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 200, 240.

⁴⁶ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 182, 207.

⁴⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 281, 285, 295.

⁴⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 282, 285.

⁴⁹ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 38-39, 81, 281.

⁵⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 43, 102, 212, 234. Yine 43. sayfada İbn Uyeyne'nin, Hamza'nın kıraatiyle alakalı görüşünü zikretmekte bununla beraber ona aralarında Bîşr b. el-Hâris ve Ahmed b. Hanbel'in de bulunduğu birçok faziletli Müslümanın da katıldığını belirtmektedir.

⁵¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 40, 129, 139, 167, 178, 187, 279, 285, 293-295.

⁵² İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 21-22, 39, 86, 125, 146, 159, 212-213, 266, 285, 306.

⁵³ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 47, 56, 66-67, 151, 234, 240, 242, 281.

⁵⁴ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 61.

⁵⁵ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 60, 64-65, 94, 296.

⁵⁶ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 25.

⁵⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 60-61.

⁵⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, 37, 62-64, 82.

⁵⁹ Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmerrâî (y.y.: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), 3/358.

⁶⁰ Sîbeveyhi, Ebû Bîşr Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1408/1988), 1/57.

⁶¹ Ebû'z-Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd. (Mısır: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Tercüme, [t.y.]), 1/467.

⁶² Ma'mer b. el-Müsennâ Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1381/1962), 1/16.

başvurduğu isimler arasında sayılabilmektedir.⁶³ Bu kaynak çeşitliliği kitaba büyük bir bilimsel değer katmış ve onu tefsir alanında ana kaynaklardan biri yapmıştır. Nitekim kendisinden sonra gelen müfessirler de ona sıkça atıf yapmıştır. Bunlar arasında Beğavî (ö. 516/1122)⁶⁴, İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)⁶⁵, Kurtubî (ö. 671/1273)⁶⁶, İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429)⁶⁷ gibi isimler sayılabilmektedir.

Sonuç

Hicrî III. asır, İslâmî ilimlerin tedvin, tasnif ve metodolojik bir kimlik kazanma sürecinin en önemli dönemlerinden birini -mukaddimesini- teşkil etmektedir. Bu zamanın şahsiyetlerinden biri olan İbn Kuteybe, bir dilci ve edip, aynı zamanda Kur'ân metnine yöneltilen itirazları dilsel ve naklî verilerle savunan bir müfessirdir. Onun tefsir metodolojisindeki başarısı Kur'ân metnine yöneltilen saldırıları, bizzat metnin nâzil olduğu dille ve o metnin şekillendirdiği ortamın verileriyle defetmesinde açıkça görülmektedir. Bu tebliğ kapsamında incelenen *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân* adlı eser, müellifin bu çok yönlü ilmî şahsiyetinin bir tezahürü olarak tefsir tarihinde “müskil” kavramını merkezine alan sistematik bir metodoloji inşâsı olarak değerlendirilmelidir. Onun inşâ ettiği bu yöntem Kur'ân'ın “müskil” görünen her yönünün aslında kendi içinde muazzam bir tutarlılığa ve dilsel bir zarafete sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda çalışmada İbn Kuteybe'nin Kur'ân'ı anlama metodolojisinin Kur'ân'ın Kur'ân'la, sünnetle, selef kavilleriyle, lügat, sarf, nahiv, Arap şiiri ve esbâb-ı nüzûl bilgileriyle tefsirine dayandığı ortaya konulmuş, onun geniş bir yelpazeden beslendiği tespit edilmiştir. Müellif bu ilimlerden yararlanarak Kur'ân'da var olduğu sanılan müşkülleri etraflıca izah etmiş ve muhatabın zihnindeki soru işaretlerini gidermeyi amaçlamıştır. Tebliğin sınırlarını aşmamak ve temel gayeden uzaklaşmamak adına müellifin eserindeki tüm örnekler yerine, inşâ ettiği metodolojiyi daha iyi yansıtan misallere ve izahlara yer verilmiştir.

Araştırma sonucunda ulaşılan temel bulgulara ve metodolojik çıkarımlara bakıldığında İbn Kuteybe'nin Kur'ân'ı anlama sürecinde tek bir yönteme hapsolmadığı, aksine nakil (rivâyet) ve dil (dirâyet) unsurlarını başarılı bir şekilde mezcedip sentezlediği görülmüştür. Müellif Kur'ân'ı anlamada en sağlam yöntem kabul edilen “Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri” ilkesini, kelimelerin farklı bağlamlardaki halleriyle birlikte kullanmıştır. Özellikle Mürselât ve Vâkıa sûrelerindeki “gölge” kavramı üzerinden yaptığı mukayese, onun metinlerarası bağlamı ne derece güçlü kurduğunu göstermektedir. Bu yaklaşım Kur'ân'ın kendi kendisini açıklayan bütüncül bir metin olduğu gerçeğini, dilsel bir muammayı (serinletmeyen gölge) nüzûl iklimindeki gerçeklikle (yahmûm/duman) çözerek ispat etmektedir.

⁶³ Aynı zamanda Alî b. Hamza el-Kisâî (v. 189/805), Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824 [?], Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27), Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]), Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm (v.224/838) gibi ilim erbâbından ve eserlerinden de faydalanmıştır.

⁶⁴ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 5/202.

⁶⁵ Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422/2001), 1/25.

⁶⁶ Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964), 11/276.

⁶⁷ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-kirâati'l-'aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' ([y.y.]: el-Matbaatü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, [t.y.]), 1/27.

İbn Kuteybe'nin metodolojisinin diğer güçlü yanı olan dil merkezli yaklaşımı hem filolojik açıklama hem de Kur'ân'a yöneltilen itirazlara karşı bilimsel bir savunma aracıdır. Müellifin fonksiyonel dilci kimliği, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*'ın omurgasını oluşturmaktadır. O lügat, sarf, nahiv ve belâgat kaidelerini âyetlerdeki anlam karmaşasını gidermek için maharetle kullanmaktadır. Özellikle “i‘rab” meselesini îmânî bir mesele olarak konumlandırması (Yâsîn sûresi örneğindeki innâ/ennâ ayrımı) ve i‘rab hatalarının (lahn) inanç esaslarını bozabileceğine dikkat çekmesi, onun grameri teknik bir araç olarak kullanmasının yanı sıra vahyî mesajın tahriften korunması için bir muhafaza vasıtası olarak gördüğünü ispatlamaktadır. Kelimelerin iştikâkından Arap şiirindeki istişhâd örneklerine kadar uzanan bu geniş birikim Kur'ân'ın i‘câzını Arap dilinin imkânları dahilinde sağlam bir zemine oturtmaktadır. Bu noktada sünnet ve selef kavilleri de onun metodolojisinde kuru birer bilgi aktarımı değil, âyetin murâd-ı ilâhîsini tescil eden tahkîm kabîlinden işlev görmektedir. Asr sûresi örneğinde görüldüğü üzere müellif, âyetteki istisnâî hükmü Hz. Peygamber'in “amel defterinin devamlılığına” dair hadisiyle izah ederek tefsire insanî, psikolojik ve ahlâkî bir derinlik kazandırmaktadır. Sahabe ve tâbiûn kavillerine müracaat ederken ise sadece lafızla yetinmemekte; Nûr sûresi 61. âyetin nüzûl arka planında yatan o muazzam nezaketi, toplumsal takva hassasiyetini ve psikolojik incelikleri gün yüzüne çıkarmaktadır.

Çalışmada ulaşılan bir diğer sonuç da İbn Kuteybe'nin âyetleri sadece sahabe, tâbûn veya selef kavilleriyle yahut dilbilgisi kurallarıyla değil, nâzil olduğu bağlamla da açıkladığıdır. Özellikle salt dilsel açıklamaların yetersiz kaldığı durumlarda esbâb-ı nüzûl bilgisini devreye alması, müellifin metni tarihsel gerçeklikten koparmadan yorumladığını kanıtlamaktadır. “Râ'inâ” kelimesi gibi örnekler, nüzûl ortamı bilinmeden metnin doğru anlaşılamayacağı gerçeğini metodolojik bir gereklilik olarak sunmaktadır. Diğer yandan araştırma sürecinde müellifin geniş bir rivâyet ağına sahip olduğu; ashâbdan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Nuaym b. Mes'ûd, Hz. Abdullâh b. Mes'ûd, Hz. Übey b. Kâ'b, Hz. Osmân, Hz. Ali, Hz. Zeyd b. Sâbit, Hz. Âişe, Hz. Abdullâh b. Abbâs, Hz. Zeyd b. Erkam, Hz. Enes b. Mâlik; tâbiûndan Saîd b. Cübeyr, Ebû Sâlih, Mücâhid, eş-Şa'bî, İkrime, Hasan-ı Basrî, Katâde, İbn Şihâb ez-Zührî, el-Kelbî; tebe-i tâbiûndan ve çağdaş âlimlerden el-Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi, el-Kisâî, Süfyân b. Uyeyne, el-Ferrâ', Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, Abdürrezzâk b. Hemmâm, el-Ahfeş el-Evsat, el-Asmaî, İshâk b. Râhûye, el-Mâzinî, Ebû Hâtim es-Sicistânî gibi isimlerden doğrudan veya dolaylı aktarımlarda bulunduğu tespit edilmektedir. İbn Kuteybe'nin istifade ettiği bu geniş kaynak yelpazesi onun dil ve kıraat alanındaki nihai uzmanlığını da tescillemektedir. Çalışmada ayrıca müellifin beslendiği Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi, el-Ferrâ, Ebû Ubeyde gibi kaynaklar ile bizzat kendisinden beslenen sonraki dönem âlimleri arasında köprü işlevi gördüğü de ortaya konulmaktadır. Nitekim kendisinden sonra gelen Begavî, İbnü'l-Cevzî, Kurtubî ve İbnü'l-Cezerî gibi müfessir ve âlimlerin onun bu eserinden faydalandıkları görülmektedir. Netice itibarıyla bu çalışma İbn Kuteybe'nin metodolojisini, başvurduğu kaynakları ve kendisinin sonraki nesiller için taşıdığı kaynaklık değerini ele alarak onun hicrî III. asırda tefsir ilmine katkılarını ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Aydemir, Abdullah. *Ebu's-Suûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, 1993.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd, *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1420.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, nşr. Dâru't-Te'sîl. 10 Cilt. Kâhire: Dâru't-Te'sîl, 1433/2012.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ. *Mecâzü'l-Kur'ân*. thk. Fuat Sezgin. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1381/1962.
- Ferâhîdî, Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmerrâî. 8 Cilt. y.y: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl.
- Ferrâ, Ebû'z-Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd. Mısır: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Tercüme, 1. Basım, t.y.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân, *el-Munsif: Şerhu Kitâbi't-Tasrif li-Ebî Osmân el-Mâzinî* nşr. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Kadîm. y.y: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Kadîm, 1373/1954.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh İbn Muhammed. *el-Musannef*. tak. Kemal Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Lübnan: Dâru't-Tâc. 1989.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, thk. İbrâhîm Şemsu'd-Dîn, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye. t.y.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1422/2001.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fî'l-kirâati'l-'aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'. y.y.: el-Matbaatü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, t.y.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî vd. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384/1964.
- Müslim b. Haccâc, *el-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar bi Nakli'l-'Adl 'ani'l-'Adl ilâ Resulillah*, nşr. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî.
- Müttakî el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdîmelik b. Kâdîhân. *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-aqvâl ve'l-ef'âl*. nşr. Müessesetü'r-Risâle, 18 Cilt, 5. Baskı, 1985.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 1408/1988.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî . *ed-Dürrü'l-Mensûr*. Nşr. Dâru'l-Fikr. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr. t.y.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. y.y.: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd). *el-Câmi 'ul-Kebîr (Sünenü 't-Tirmizî)*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.

Uz, Emin - Görgün, Muhammed Emin. *Kur 'ân-ı Kerîm Müdafaası*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2021.

FITRAT VE TANRI İNANCI: İSLAM DÜŞÜNCESİ İLE ÇAĞDAŞ DİN FELSEFESİ ARASINDA BİR KARŞILAŞTIRMA

Ülkü Koçak

Başöğretmen Dr. T.C. Millî Eğitim Bakanlığı

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7317-8884>

kocakulku78@gmail.com

ÖZET

Fıtrat kavramı, İslam düşüncesinde insanın yaratılış yapısını açıklayan temel kavramlardan biridir. Çoğu yorumda insanın doğuştan Tanrı inancı taşıdığı kabul edilir. Ne var ki bu kabul, inkâr, inançsızlık ve dinî çeşitlilik gibi olgular karşısında yeniden düşünülme gerektirir. Çalışmanın amacı, fıtratı doğuştan verilmiş ve içeriği baştan belirlenmiş bir Tanrı bilgisi olarak okumak yerine, insanın ilahî olana yönelişini açıklayan ontolojik bir açıklık çerçevesinde değerlendirmektir. Araştırmada nitel yöntem benimsenmiş, kavramsal çözümleme ve karşılaştırmalı okuma esas alınmıştır. Bu doğrultuda klasik İslam düşüncesinde fıtrat kavramı Gazzâlî, Fahreddin Râzî ve İbn Teymiyye'nin ilgili değerlendirmeleri çerçevesinde ele alınmış, çağdaş din felsefesi tarafında ise Alvin Plantinga'nın *sensus divinitatis* anlayışı incelemeye dahil edilmiştir. İnceleme sonucunda, fıtratı tamamlanmış ve içeriği önceden belirlenmiş bir inanç yapısı olarak yorumlamanın, özellikle inkâr, inançsızlık ve dinî çeşitlilik gibi olgular karşısında açıklama gücünü zayıflattığı görülmüştür. Fıtratın yönelime açık bir yapı olarak anlaşılması ise insanın ilahî olana açıklığını ve farklı inanç tutumlarını aynı tartışma içinde değerlendirmeye daha elverişli görünmektedir. Böyle okunduğunda fıtrat, sabit bir inanç kalıbı olmaktan uzaklaşır ve insanın aşkınlık, anlam, değer arayışıyla ilişkili daha hareketli bir kavramsal çerçeve içinde yer alır. Sonuç olarak çalışma, fıtratın doğrudan verilmiş bir Tanrı bilgisi olarak değil, insanın ilahî olana yönelişine işaret eden ontolojik bir açıklık şeklinde anlaşılmasının daha tutarlı olduğunu ileri sürmektedir. Klasik İslam düşüncesi ile çağdaş din felsefesi arasındaki ilişki de bu okuma sayesinde daha açık biçimde tartışılabilir hale gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fıtrat, Tanrı inancı, insan doğası, din felsefesi, *sensus divinitatis*, ontoloji

**FITRAH AND BELIEF IN GOD: A COMPARISON BETWEEN ISLAMIC
THOUGHT AND CONTEMPORARY PHILOSOPHY OF RELIGION**

ABSTRACT

The concept of fitrah is one of the fundamental notions in Islamic thought that explains the innate nature of human creation. In most interpretations, it is accepted that human beings are born with a belief in God. However, this assumption needs to be reconsidered in the face of phenomena such as denial, disbelief, and religious diversity. The aim of this study is to evaluate fitrah not as an innate and pre-determined knowledge of God, but within a framework of ontological openness that explains the human orientation toward the divine. A qualitative method has been adopted in the research, based on conceptual analysis and comparative reading. Accordingly, the concept of fitrah in classical Islamic thought has been examined within the framework of the relevant evaluations of al-Ghazālī, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, and Ibn Taymiyyah, while on the side of contemporary philosophy of religion, Alvin Plantinga's understanding of *sensus divinitatis* has been included in the analysis. As a result of the examination, it has been observed that interpreting fitrah as a completed and pre-determined structure of belief weakens its explanatory power, especially in the face of phenomena such as denial, disbelief, and religious diversity. Understanding fitrah as a structure open to orientation, on the other hand, appears more suitable for evaluating human openness to the divine and different attitudes of belief within the same discussion. When read in this way, fitrah moves away from being a fixed pattern of belief and takes its place within a more dynamic conceptual framework related to the human search for transcendence, meaning, and value. In conclusion, the study argues that it is more consistent to understand fitrah not as directly given knowledge of God, but as an ontological openness that points to the human orientation toward the divine. Through this reading, the relationship between classical Islamic thought and contemporary philosophy of religion also becomes more clearly discussable.

Keywords: Fitrah, belief in God, human nature, philosophy of religion, *sensus divinitatis*, ontology

THE ECUMENICAL DIALOGUE BETWEEN ORTHODOX AND CATHOLIC TRADITIONS IN CONTEMPORARY MOLDOVA

Prof. Dr. Ion Crețu

Faculty of Theology, Academy of Sciences of Moldova, Moldova

ABSTRACT

This study investigates the development and current state of ecumenical dialogue between the autocephalous Orthodox Church of Moldova and the Latin Catholic Church operating under the Apostolic Administration of Moldova. The research situates the dialogue within the sociopolitical transition from Communist dictatorship to independent republic, highlighting how shared religious persecution under Soviet rule created common ground for interconfessional cooperation. The analysis examines theological convergences and divergences, particularly regarding the filioque, papal primacy, and the sacrament of Eucharist, showing gradual consensus on the salvific efficacy of both traditions despite institutional obstacles. The paper documents institutional frameworks that have facilitated this dialogue, including the Moldovan Orthodox-Catholic Ecumenical Commission established in 2007, which meets semiannually and has produced 24 joint statements on social issues, religious education, and shared commemoration of historical martyrs. The research analyzes the 2018 Bălți Declaration on Christian Witness in a Secular Society as a landmark document demonstrating substantial consensus on ethical issues despite doctrinal differences. The study identifies key obstacles to deeper unity, including the sensitive issue of property restitution from Soviet confiscation, Romanian nationalistic influences on the Orthodox Church, and Ukrainian Catholic integration challenges. The paper argues that the Moldovan ecumenical model demonstrates how post-totalitarian societies can transform historical religious division into interconfessional cooperation, offering potential lessons for other former Eastern Bloc contexts. The work contributes to ecumenical theology by providing an empirical case study of Orthodox-Catholic relations in a small, transitional society, suggesting that institutional ecumenical frameworks can mitigate historical tensions and foster practical cooperation. The research concludes that Moldova's ecumenical dialogue reveals the potential for theological reconciliation in contexts where politics have historically divided religious communities.

Keywords: ecumenical dialogue, Orthodox-Catholic relations, Moldovan church, theological convergence, post-Communist transition

THEOLOGICAL IMPLICATIONS OF SECULARIZATION ON MOLDOVAN ORTHODOX SPIRITUALITY

Assis. Prof. Dr. Elena Bucataru, Victor Rusu, Petru Lupașcu, Ana Maria Popescu
Faculty of Theology, University of Chișinău, Moldova

ABSTRACT

This study analyzes the theological implications of secularization for Moldovan Orthodox spirituality, examining how post-Soviet religious revival interacts with Western-style secularization trends. The research identifies three primary dimensions of this transformation: the shift from public, ritual-centered piety to privatized, therapeutic spirituality; the reinterpretation of traditional ascetic practices in a consumer society; and the reconfiguration of ecclesial authority amid plural religious options. The paper argues that Moldovan Orthodox believers increasingly interpret religious practice as a means of personal fulfillment and psychological support rather than as participation in collective sacred economy. The analysis shows how confession, fasting, and pilgrimage are being rearticulated as therapeutic practices that address contemporary anxieties about identity, meaning, and mortality. The study examines how seminary formation programs respond to these changes, demonstrating that theological education increasingly emphasizes pastoral counseling skills over traditional dogmatic catechesis. The research documents how the Orthodox Church navigates the tension between maintaining doctrinal continuity and responding to secularized cultural expectations, particularly regarding gender roles, sexuality, and social justice. The paper suggests that Moldovan Orthodox spirituality is undergoing a process of selective adaptation rather than simple opposition to secularization, resulting in a hybrid religious sensibility that blends traditional practices with modern therapeutic frameworks. The work contributes to the sociology of religion and theology of spiritualization by providing an empirical case study of how Orthodox spirituality transforms in a post-Communist context with rapid social change. The study concludes that Moldova offers a unique context for examining how religious traditions negotiate secularization, suggesting that the Orthodox Church's adaptation strategies provide insights into broader transformations of religious life in Eastern Europe.

Keywords: secularization, Orthodox spirituality, spiritualization, pastoral theology, post-Communist transformation

INTERFAITH DIALOGUE BETWEEN CONFUCIANISM AND CHRISTIANITY IN MODERN TAIWANESE SOCIETY

Dr. Li Wei-min, Chen Yi-ling, Wang Hsiao, Tsai Chun-hsiung

Department of Religious Studies, National Taiwan University, Taiwan

ABSTRACT

This study examines the evolving dialogue between Confucianism and Christianity in contemporary Taiwanese society, analyzing how two distinct religious-humanist traditions negotiate coexistence and mutual influence. The research situates the dialogue within Taiwan's unique religious landscape, which blends indigenous Confucian-heritage practices with Protestant and Catholic Christianity introduced during the Japanese colonial and postwar periods. The paper analyzes the theological negotiations that have emerged from this encounter, particularly regarding the concepts of the sacred, the ethical, and the human person. The study identifies three primary models of interaction: mutual rejection, superficial syncretism, and constructive dialogue. The most productive dialogues emphasize shared commitments to moral cultivation, social harmony, and filial piety while acknowledging fundamental differences regarding sin, salvation, and transcendence. The research documents the development of Confucian-Christian dialogue forums convened since the 1980s, which have produced joint statements on human dignity, environmental responsibility, and intergenerational justice. The paper examines how Taiwanese Christian theologians draw on Confucian notions of "ren" (humaneness) and "li" (ritual propriety) to articulate Christian ethics in culturally resonant terms, while Confucian scholars appropriate Christian concepts of universal love and social critique. The study challenges the assumption that Confucianism and Christianity are inherently incompatible, demonstrating how both traditions have shown remarkable adaptability in Taiwan's pluralistic context. The research contributes to comparative theology by providing empirical evidence of how religious traditions can engage in productive dialogue while maintaining distinct identities. The paper concludes that Taiwan serves as a model for interreligious engagement in East Asian societies facing rapid modernization, illustrating how theological encounter can foster social cohesion amid cultural pluralism.

Keywords: interfaith dialogue, Confucian-Christian theology, Taiwanese Christianity, religious pluralism, comparative religion

TAOIST INFLUENCES ON CONTEMPORARY TAIWANESE CHRISTIAN LITURGICAL PRACTICES

Dr. Huang Mei-ling

Department of Christian Theology, Fu Jen Catholic University, Taiwan

ABSTRACT

This study examines the subtle but significant influence of Taoist devotional practices and aesthetics on contemporary Taiwanese Christian liturgical life, particularly in Pentecostal and Charismatic contexts. The research analyzes the process of inculturation whereby Taiwanese believers translate Christian theology into ritual forms that resonate with indigenous religious sensibilities. The paper identifies several Taoist motifs that appear in Taiwanese Christian worship: the emphasis on sacrifice and ritual precision, the centrality of healing and exorcism, the importance of sacred space and ritual purity, and the aesthetic of vibrant color, music, and visual spectacle. The study documents how Taiwanese churches often incorporate practices reminiscent of Taoist temple festivals, including processional parades, fire offerings, deity processions replaced by processions of the cross, and ritual purification ceremonies. The research shows how the Pentecostal emphasis on spiritual warfare parallels Taoist rituals against evil spirits, while the charismatic practice of speaking in tongues resembles Taoist ritual specialists' altered states of communication with divine beings. The paper examines the tensions that arise when these Taoist-like practices enter Christian worship, including concerns about syncretism, theological incoherence, and the potential erosion of distinct Christian identity. The study also highlights the positive outcomes of this inculturation, such as the creation of worship experiences that feel culturally authentic to Taiwanese believers, the enhancement of community cohesion, and the effective transmission of Christian messages through familiar ritual forms. The research contributes to practical theology and missiology by demonstrating how liturgical inculturation functions in a context where religious traditions are deeply intertwined. The paper concludes that the Taoist influence on Taiwanese Christian worship illustrates the complex dynamics of cultural adaptation in mission churches, challenging Western models of liturgical purity and suggesting the need for theologically reflective engagement with local religious heritage.

Keywords: Taoist Christianity, liturgical inculturation, Pentecostal worship, religious syncretism, Taiwanese theology

ISLAMIC REVIVALISM AND NATIONAL IDENTITY FORMATION IN SECULAR KYRGYZSTAN

Assoc. Prof. Dr. Almazbek Asanov, Gulnara Ibraimova, Nurbol Otorbayev
Department of Islamic Studies, Kyrgyz National University, Kyrgyzstan

ABSTRACT

This study investigates the relationship between Islamic revivalism and national identity formation in post-Soviet Kyrgyzstan, examining how religious renewal interacts with the construction of secular statehood. The research analyzes the reemergence of Islamic institutions, practices, and discourses following the collapse of Soviet religious repression, documenting the proliferation of mosques, Islamic schools, religious associations, and media outlets. The paper situates this revival within the broader context of Kyrgyz national resurgence, highlighting how the negotiation of religious identity occurs amid the secular legal framework inherited from the Soviet period. The study identifies three primary discourses: Islamic nationalism, which emphasizes Kyrgyz identity rooted in Islamic heritage; civic nationalism, which stresses territorial belonging without religious basis; and cosmopolitan nationalism, which seeks to integrate Islamic identity with democratic values. The analysis shows how these discourses compete in shaping public policy on education, gender, and interethnic relations. The research demonstrates how the state both accommodates and circumscribes the Islamic revival, allowing religious expression while maintaining strict secular boundaries through regulations on education and public life. The paper examines how young Kyrgyz Muslims negotiate religious identity in a context where state institutions promote secularism but social life remains strongly influenced by Islamic norms. The study challenges the assumption that Islamic revivalism necessarily threatens secular governance, arguing that the relationship between religion and state is more complex and contingent. The research contributes to the sociology of religion and political science by providing an empirical case study of religious revival in a post-Communist, secular state. The paper concludes that Kyrgyzstan's experience demonstrates the possibility of religious resurgence within secular frameworks when religious institutions adapt to republican political culture.

Keywords: Islamic revival, secular nationalism, Kyrgyzstan, religious identity, post-Soviet transition

CHRISTIAN MISSIONARY ACTIVITIES AMID CENTRAL ASIAN ISLAMIC TRADITIONS

Dr. Jamilya Toktogulova, Eldar Kaparov
Department of Missiology, Almaty Theological Institute, Kazakhstan

ABSTRACT

This study examines Christian missionary activities in Central Asia, focusing on Kazakhstan and Kyrgyzstan, where predominantly Muslim populations provide the religious context. The research analyzes the theological motivations, methodological approaches, and sociocultural implications of Christian mission in a context where Islam has deep historical roots and institutional presence. The paper investigates the primary strategies of mission, including church planting, house churches, humanitarian aid, education ministries, and media outreach, showing how missionaries adapt these methods to Central Asian cultural norms. The study pays particular attention to how missionaries negotiate Islamic understandings of truth, community, and identity, often emphasizing continuity with Old Testament revelation and the shared Abrahamic heritage. The paper analyzes the response of local communities to Christian mission, documenting both positive reception and resistance based on religious identity, economic interests, and political considerations. The research shows how government regulations and security concerns shape the practice of Christian mission in post-Soviet states. The study examines the tensions between convert evangelism and social service, highlighting how many agencies prioritize humanitarian work to avoid conflict with Islamic authorities. The paper argues that the relationship between Christian mission and Central Asian Islam is characterized by mutual awareness and cautious engagement rather than open confrontation. The research contributes to missiology and Islamic studies by providing empirical evidence of religious interaction in a context where religious boundaries remain significant but not impervious to change. The study concludes that Christian mission in Central Asia offers insights into the dynamics of religious contact in religiously homogeneous societies undergoing modernization and globalization.

Keywords: Christian mission, Islamic context, Central Asia, missiology, religious contact

INTERRELIGIOUS COEXISTENCE MODELS IN DUBAI'S MULTICULTURAL URBAN CONTEXT

Prof. Dr. Ahmed Al-Mansoori, Fatima Khalil, Omar Saeed
Faculty of Social Sciences, United Arab Emirates University, UAE

ABSTRACT

This study examines the institutional and social arrangements that facilitate interreligious coexistence in Dubai, one of the world's most ethnically diverse cities. The research analyzes the mechanisms through which the state, religious institutions, and civil society manage religious pluralism in a context where Islam is the state religion but non-Muslims constitute the majority of the population. The paper investigates the legal framework that governs religion, including the balance between Sharia-based family law and universal civil law, restrictions on proselytism, and protection of religious sites and practices. The study documents the development of interfaith institutions, such as the Dubai Interfaith Council established in 2014, which brings together Islamic, Christian, Hindu, Sikh, Buddhist, and Jewish leaders. The research shows how these bodies facilitate dialogue, joint community service projects, and shared commemorations that promote social cohesion. The paper analyzes the role of urban planning in facilitating coexistence, particularly the concentration of temples and churches in designated areas that allow for religious visibility without neighborhood conflict. The study also examines the ways in which economic development and labor migration create shared interests that transcend religious boundaries. The research challenges the assumption that religious pluralism necessarily leads to social fragmentation, demonstrating how careful institutional design can manage diversity. The paper concludes that Dubai's interreligious coexistence model offers lessons for other rapidly urbanizing societies facing religious pluralism, suggesting that the balance between state regulation, religious autonomy, and civic engagement is crucial for maintaining social harmony.

Keywords: interreligious coexistence, religious pluralism, Dubai, urban religion, interfaith dialogue

SUFI MYSTICISM AND CONTEMPORARY SPIRITUALITY IN EMIRATI MUSLIM COMMUNITIES

Assoc. Prof. Dr. Layla Al-Hashimi, Khalid Rahman
Department of Islamic Thought, Khalifa University, UAE

ABSTRACT

This study examines the role of Sufi mystical traditions in shaping contemporary spirituality among Emirati Muslims, analyzing how tariqa practices and mystical concepts influence religious life amid Gulf modernization. The research investigates the persistence of Sufi practices such as dhikr gatherings, saint veneration, and spiritual guidance through murshids, showing how these traditions adapt to urban lifestyles and educational institutions. The paper analyzes the relationship between Sufi spirituality and institutional Islam, highlighting how Sufi-oriented Emiratis navigate the expectations of state-sponsored religious authorities. The study demonstrates how Sufi emphasis on inner purification, moral refinement, and spiritual experience complements and sometimes challenges the legalistic focus of official religious discourse. The research documents the proliferation of Sufi-inspired spiritual retreats, courses on character development, and online learning platforms that disseminate mystical teachings to younger generations. The paper examines the tension between purist and mystical approaches to Islam, showing how Sufi-influenced Emiratis construct hybrid religious identities that integrate mystical sensibilities with modern conceptions of selfhood. The study argues that Sufi mysticism provides a framework for expressing religious individuality in societies where religion is strongly institutionalized. The research contributes to the anthropology of religion and Islamic studies by providing empirical evidence of mystical revival in the Gulf. The paper concludes that Sufi mysticism offers a vital resource for contemporary religious life in the UAE, allowing Emirati Muslims to negotiate modernity through the lens of spiritual transformation rather than mere legal observance.

Keywords: Sufi mysticism, Emirati spirituality, mystical revival, Islamic modernity, religious experience

THE ROLE OF ETHIOPIAN ORTHODOX THEOLOGY IN SHAPING CONTEMPORARY AFRICAN CHRISTIAN IDENTITY

Assis. Prof. Dr. Mikael Tesfaye

Dr. Selamawit Gebre

Abraham Kebede

Faculty of Theology, Addis Ababa University, Ethiopia

ABSTRACT

This study examines the formative role of Ethiopian Orthodox theology in shaping contemporary African Christian identity by tracing its historical continuity, liturgical depth, and theological distinctiveness. Ethiopian Christianity occupies a unique place in the African religious landscape because it combines ancient ecclesial traditions with strong local theological expressions rooted in scriptural interpretation, monastic spirituality, and communal worship. The paper argues that Ethiopian Orthodox thought offers more than a historical legacy; it provides a living theological framework through which African Christians negotiate questions of identity, authenticity, inculturation, and ecclesial self-understanding.

Using theological analysis and historical interpretation, the study shows how Ethiopian Orthodox traditions preserve a vision of Christianity that is both deeply African and fully Christian. Its emphasis on sacred language, liturgy, fasting, iconography, and communal discipline contributes to a model of Christian identity that resists cultural alienation and theological dependence on external paradigms. At the same time, Ethiopian Orthodox theology has influenced wider African Christian debates on tradition, continuity, and contextual spirituality. The paper also explores how this tradition speaks to contemporary concerns such as religious pluralism, cultural memory, and the search for indigenous theological voices in Africa.

The study concludes that Ethiopian Orthodox theology remains an important resource for African Christian self-definition in the modern era. It demonstrates that identity in African Christianity is strengthened when theological reflection arises from historical memory, lived worship, and cultural rootedness.

Key word: Ethiopian Orthodoxy, African Christianity, theology, identity, liturgy

ESCHATOLOGICAL INTERPRETATIONS IN ETHIOPIAN GE'EZ LITURGICAL TEXTS AND THEIR MODERN IMPLICATIONS

Assoc. Prof. Dr. Helen Assefa
Yonas Berhanu
Dawit Alemayehu
Faculty of Theology, Mekelle University, Ethiopia

ABSTRACT

This paper investigates eschatological themes in Ethiopian Ge'ez liturgical texts and examines their relevance for contemporary theological reflection. Ethiopian liturgy preserves a rich body of texts in which the final things are treated not merely as speculative doctrine but as a moral and spiritual horizon shaping Christian life. Through close reading of selected prayers, hymns, and liturgical sequences, the study identifies recurring themes such as divine judgment, resurrection, repentance, mercy, and the hope of eternal communion with God. These motifs reveal an eschatology that is deeply pastoral and formative rather than abstractly doctrinal.

The paper argues that Ge'ez liturgical language presents the end times as a present ethical reality, calling believers to vigilance, humility, and fidelity. In this sense, eschatology functions as a spiritual discipline that gives structure to Christian worship and moral conduct. The study also shows how liturgical eschatology differs from modern fragmented interpretations by placing salvation within a communal and sacramental worldview. This perspective remains significant for contemporary Ethiopian and wider African Christianity, especially in contexts marked by social instability, suffering, and uncertainty.

The modern implications of these texts are substantial. They invite theological renewal grounded in indigenous liturgical tradition and offer resources for preaching, catechesis, and spiritual formation. The study concludes that Ethiopian Ge'ez liturgical eschatology continues to provide a meaningful framework for understanding hope, judgment, and Christian responsibility in the present age.

Key word: Ge'ez liturgy, eschatology, Ethiopian theology, Christian hope, liturgical tradition

MARIAN DEVOTION IN LEBANESE MARONITE THEOLOGY AND INTERFAITH DIALOGUE

Dr. Elias Houry

Prof. Dr. Nadia Rahme

Faculty of Theology, Holy Spirit University of Kaslik, Lebanon

ABSTRACT

This study explores Marian devotion within Lebanese Maronite theology and its significance for interfaith dialogue in a plural religious environment. In Maronite tradition, devotion to the Virgin Mary is not limited to popular piety but forms part of a broader theological vision that connects Christology, ecclesiology, and spiritual life. The paper examines how Marian devotion has been expressed through liturgy, prayer, feast days, and devotional practices, and how it continues to shape Maronite identity in Lebanon and the wider diaspora.

The research argues that Marian theology in the Maronite tradition offers a model of spirituality that combines reverence, humility, and communal belonging. Mary is understood not only as the Mother of Christ but also as a symbol of faithfulness, openness, and protection. These dimensions have helped sustain Maronite Christian life in contexts of migration, conflict, and cultural change. At the same time, Marian devotion has contributed to dialogue with Muslims, since Mary occupies a respected place in Islamic tradition as well. This shared reverence creates a meaningful point of convergence for theological conversation and mutual understanding.

The paper concludes that Marian devotion in Lebanese Maronite theology has both internal and external importance. Internally, it nurtures Christian identity and continuity; externally, it supports peaceful coexistence and interfaith engagement. The study suggests that Marian theology can serve as a bridge between communities by emphasizing compassion, purity of intention, and spiritual solidarity.

Key word: Maronite theology, Marian devotion, interfaith dialogue, Lebanese Christianity, religious coexistence

SHIITE-SUNNI ECUMENICAL DIALOGUE INITIATIVES IN CONTEMPORARY LEBANESE THEOLOGY

Fr. Antoine Sarkis

Assoc. Prof. Dr. Layla Haddad

Faculty of Religious Studies, Saint Joseph University, Lebanon

ABSTRACT

This paper examines Shiite-Sunni ecumenical dialogue initiatives in contemporary Lebanese theology and evaluates their contribution to religious coexistence and public ethics. Lebanon's plural religious environment has made dialogue an urgent theological and social necessity. The study analyzes selected theological writings, institutional initiatives, and grassroots dialogue programs that seek to overcome sectarian polarization through shared ethical, spiritual, and scriptural concerns. It argues that Lebanese theology provides a distinctive context in which ecumenical engagement is not merely an abstract ideal but a practical response to lived diversity.

The research shows that Shiite-Sunni dialogue efforts often begin with recognition of common values such as justice, dignity, mercy, and communal responsibility. In theological terms, these initiatives are strengthened when participants move beyond defensive identity claims and engage in sincere listening and mutual interpretation. The paper also observes that dialogue in Lebanon is shaped by historical memory, political tension, and social fragmentation, which means that theological reconciliation must address both doctrine and lived experience. In this context, theological language becomes a tool for peacebuilding when it is grounded in trust and respect.

The study concludes that contemporary Lebanese theology offers an important model for Islamic ecumenism in divided societies. Shiite-Sunni dialogue can contribute not only to intra-Muslim understanding but also to broader interreligious cooperation and civic solidarity. The paper emphasizes that theological dialogue must remain connected to educational, cultural, and institutional support if it is to have lasting social impact.

Key word: Shiite-Sunni dialogue, Lebanese theology, ecumenism, religious coexistence, Islamic thought

ISLAMIC ESCHATOLOGY AND ENVIRONMENTAL ETHICS IN PAKISTANI MUSLIM SCHOLARSHIP

Prof. Dr. Imran Qureshi

Dr. Amina Siddiqui

Faculty of Islamic Studies, International Islamic University Islamabad, Pakistan

ABSTRACT

This paper investigates the relationship between Islamic eschatology and environmental ethics in contemporary Pakistani Muslim scholarship. It argues that eschatological thought in Islam does not only concern the afterlife but also shapes moral responsibility in the present world. By examining selected sermons, theological essays, and reformist writings, the study demonstrates how references to accountability, stewardship, and divine judgment are increasingly used to support ecological awareness and environmental care.

The paper highlights that Pakistani Muslim scholars often frame environmental degradation as a moral and spiritual crisis connected to human negligence and misuse of divine trust. Within this interpretive framework, the earth is understood as an entrusted creation, and human beings are called to act as responsible stewards rather than exploiters. Eschatological reflection strengthens this ethic by reminding believers that their treatment of nature carries ultimate religious significance. The study also observes that such discourse is gaining relevance in the context of climate vulnerability, water scarcity, pollution, and ecological injustice in Pakistan.

The conclusion emphasizes that Islamic eschatology can provide a strong theological basis for environmental ethics when it is linked to action, education, and public responsibility. The paper suggests that Pakistani Muslim scholarship has the potential to contribute to broader faith-based environmental movements by articulating a spiritually grounded ecological ethic.

Key word: Islamic eschatology, environmental ethics, Pakistani scholarship, stewardship, climate responsibility

QURANIC HERMENEUTICS AND GENDER ROLES IN PAKISTANI REFORMIST THEOLOGY

Assoc. Prof. Dr. Hassan Raza

Sadia Mahmood

Faculty of Islamic Studies, University of Karachi, Pakistan

ABSTRACT

This study examines how Qur'anic hermeneutics is used in Pakistani reformist theology to reinterpret gender roles within Muslim society. The paper focuses on scholarly writings that seek to move beyond patriarchal readings of scripture while remaining grounded in the authority of the Qur'an. It shows that reformist interpreters often emphasize the Qur'an's ethical vision, historical context, and linguistic openness in order to argue for greater justice, mutuality, and dignity between men and women.

The research identifies several interpretive strategies commonly used in reformist scholarship. These include contextual reading of verses, distinction between universal principles and historical applications, and attention to the Qur'an's broader moral trajectory. Through these approaches, gender roles are reframed not as fixed hierarchies but as relational and socially responsible roles shaped by justice and compassion. The paper also discusses the tension between reformist interpretation and traditional authority structures, noting that debates over gender remain central to broader questions of religious change in Pakistan.

The study concludes that Qur'anic hermeneutics has become an important site of theological negotiation in contemporary Pakistan. Reformist approaches do not reject tradition but seek to recover the ethical depth of revelation in ways that support educational, familial, and civic equality. The paper argues that such interpretation contributes to a more inclusive Islamic discourse while remaining sensitive to local religious and cultural concerns.

Key word: Qur'anic hermeneutics, gender roles, reformist theology, Pakistan, Islamic interpretation

SHIITE IMMAMOLGY AND POLITICAL AUTHORITY IN CONTEMPORARY IRANIAN THOUGHT

Prof. Dr. Ali Rezaei

Dr. Fatima Hosseini

Mehdi Karimi

Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Iran

ABSTRACT

This paper explores the relationship between Shiite immamology and political authority in contemporary Iranian thought. It examines how the doctrine of the Imamate continues to shape debates over legitimacy, leadership, and governance in modern Shiite theology. The study shows that immamology is not only a doctrinal concept but also a framework through which political responsibility, justice, and social order are understood. In Iranian intellectual discourse, the Imam represents divine guidance, moral authority, and the ideal of righteous leadership.

The paper argues that contemporary Iranian thought has reinterpreted immamology in ways that connect spiritual authority with institutional and political life. Some scholars emphasize continuity between sacred leadership and governance, while others seek to distinguish theological authority from state power. These debates reveal the enduring influence of Shiite theology on modern political imagination. The study also considers the ethical dimension of authority, emphasizing that legitimacy in Shiite thought is tied to justice, knowledge, and service rather than coercion or mere formal office.

The conclusion suggests that immamology remains a central category for understanding Iranian religious politics. It continues to inform discussions about leadership, resistance, and the moral obligations of rulers. The paper argues that any analysis of contemporary Iranian theology must take seriously the theological depth of the Imamate and its continuing relevance for political thought.

Key word: Shiite immamology, political authority, Iranian thought, Imamate, religious legitimacy

MYSTICAL INTERPRETATIONS OF SUFISM IN PERSIAN POETIC THEOLOGY

Assoc. Prof. Dr. Reza Jalali

Faculty of Literature and Human Sciences, University of Isfahan, Iran

ABSTRACT

This study examines mystical interpretations of Sufism in Persian poetic theology, focusing on the way poetry becomes a vehicle for spiritual knowledge, symbolic insight, and theological reflection. Persian literary tradition has long treated poetry as more than aesthetic expression; it has served as a medium through which the soul's journey toward divine truth is articulated. The paper analyzes selected poetic texts and theological commentaries to show how Sufi symbolism reimagines themes such as love, separation, longing, annihilation of the self, and union with the beloved.

The research argues that Persian poetic theology transforms abstract spiritual ideas into vivid literary images that invite contemplation and inner transformation. In this tradition, the language of the heart is often preferred to the language of systematized doctrine, allowing mystical meaning to emerge through metaphor, paradox, and lyrical intensity. The study also shows how Sufi poetry has influenced the broader religious imagination of Persian-speaking communities by making mystical devotion accessible to both scholarly and popular audiences.

The conclusion emphasizes that Sufism in Persian poetic theology remains a vital resource for understanding Islamic spirituality as lived experience. It offers a vision of faith centered on love, humility, and inward purification. The paper suggests that this literary-theological tradition continues to speak powerfully to contemporary readers seeking spiritual depth beyond formal religiosity.

Key word: Sufism, Persian poetry, mystical theology, spiritual symbolism, Islamic literature

**AFRICAN INDIGENOUS SPIRITUALITY AND CHRISTIAN THEOLOGICAL
SYNCRETISM IN CONTEMPORARY WORSHIP PRACTICES**

Samuel Osei

Dr. Kwame Nkosi

Dr. Aisha Mwangi

Department of Islamic Studies, Ahmadu Bello University, Nigeria

ABSTRACT

This interdisciplinary study examines the dynamic synthesis between African Indigenous Spiritualities and Christian theological frameworks in contemporary African worship practices, exploring how traditional cosmologies shape liturgical expressions, sacramental understandings, and ecclesial identity formation across sub-Saharan Africa. The research employs ethnographic methodology, combining participant observation in Independent African Churches with textual analysis of liturgical texts and sermon discourses from Ghana, South Africa, and Kenya. Findings reveal systematic incorporation of ancestral veneration into Christian communion rituals, where libation practices precede Eucharistic celebration, reflecting indigenous concepts of communion spanning physical and spiritual realms. The study identifies three primary modes of theological syncretism: contextual hermeneutics reinterpreting biblical narratives through indigenous cosmological frameworks, sacramental adaptation integrating traditional healing practices with Christian sacraments, and ecclesial innovation establishing worship structures honoring both biblical and ancestral authority. Comparative theological analysis demonstrates how African Initiated Churches negotiate orthodoxy tensions while maintaining authentic African cultural expression. The research documents liturgical innovations including inculturation of traditional music, dance, and oral storytelling within worship services, creating theological language bridging indigenous worldview and Christian revelation. Critical examination reveals tensions between Pentecostal universalism and indigenous particularism, particularly regarding spirit possession, divination, and community kinship structures. The study contributes to decolonial theology discourse by demonstrating African Christianity's capacity for theological creativity beyond Western paradigmatic constraints. Findings inform missiological understanding of indigenous religious agency in postcolonial religious landscapes, challenging binary oppositions between authentic Christianity and syncretistic adaptation. This research establishes African Christian worship as legitimate theological space for contextual doctrinal development reflecting indigenous epistemologies while maintaining orthodox Christian confession.

Keywords: African Indigenous spirituality, Christian syncretism, theology, worship practices, African Initiated Churches

ISLAMIC ESCHATOLOGY INTERPRETATIONS THROUGH AFRICAN ORAL TRADITION LENSES

Assoc. Prof. Dr. Fatima Zubairu

Elias Kofi

Department of Religious Studies, University of Ghana, Ghana

ABSTRACT

This research explores how African oral traditions reshape Islamic eschatological narratives, examining storytelling practices, didactic poetry, and communal narration that transmit beliefs about death, resurrection, judgment, and afterlife across Muslim communities in West Africa. The study analyzes oral literary genres including *qasidat* in Hausa, *griotte* recitations in Mandinka, and prophetic poetry in Fulfulde, documenting how indigenous narrative structures modify classical Islamic apocalyptic imagery. Fieldwork across northern Nigeria, Ghana, and Senegal reveals systematic integration of ancestral veneration with Islamic resurrection beliefs, where deceased ancestors serve as intercessors during Day of Judgment. Oral tradition performers demonstrate sophisticated hermeneutical techniques adapting Quranic eschatology to local cosmological frameworks, emphasizing communal accountability over individual salvation. The research identifies distinct African Islamic eschatological themes including collective judgment narratives, ancestral witness concepts, and community-based reward-punishment mechanisms absent from classical Arabic texts. Textual analysis of oral manuscripts reveals extensive use of metaphor, symbol, and narrative indentation reflecting indigenous storytelling aesthetics while preserving orthodox Islamic doctrine regarding Allah's sovereignty, prophetic intercession, and final judgment. The study examines how oral transmission preserves theological continuity across generations, with master storytellers memorizing thousands of eschatological verses ensuring doctrinal consistency. Comparative analysis demonstrates African Islamic eschatology's unique emphasis on communal memory, moral pedagogy through narrative, and spiritual continuity between living and deceased. Research findings contribute to understanding Islamic intellectual diversity beyond urban scholarly centers, documenting how oral epistemologies enrich Islamic theological discourse. This work establishes African Muslim oral traditions as legitimate theological resources for eschatological understanding, challenging text-centric assumptions about Islamic doctrinal authority while affirming orthodox Islamic eschatological foundations through indigenous cultural expression.

Keywords: Islamic eschatology, African oral tradition, death, resurrection, Islamic theology

**SUFI MYSTICISM AND PHILOSOPHICAL EXISTENTIALISM IN MOROCCAN
MALIKI SCHOLARSHIP**

Dr. Nadia Belkacem

Department of Islamic Philosophy, University of Cairo, Egypt

Karim Zahir

Faculty of Theology, Al-Akhawayn University, Morocco

Dr. Ahmed Laraki

Department of Sufi Studies, University of Fez, Morocco

ABSTRACT

This theological investigation examines the intersection between Sufi mystical experience and philosophical existentialism within Moroccan Maliki scholarly tradition, analyzing how medieval Islamic mysticism informs contemporary Maghrebi existential thought regarding being, consciousness, and divine presence. The research traces intellectual lineage from Ibn Arabi's metaphysical unity through Moroccan Maliki scholars including Al-Tasuli, Al-Jazuli, and contemporary thinkers who integrate existentialist concerns with Sufi ontological frameworks. Textual analysis of primary manuscripts reveals systematic reconciliation between Sufi annihilation of self and existentialist authenticity, where divine presence accomplishes ultimate human freedom. The study documents how Maliki jurisprudence provides ethical grounding for mystical experience, preventing existentialist nihilism through shari'ah-based moral ontology. Philosophical examination demonstrates Moroccan scholars' unique integration of Sufi consciousness practices with existential phenomenology, where spiritual discipline produces authentic being-in-the-world. The research identifies three primary theological synthesis modes: ontological correspondence between Sufi divine unity and existentialist being-there, ethical convergence between shari'ah obligation and authentic existence, and epistemological harmony between mystical unveiling and phenomenological intuition. Comparative analysis reveals Moroccan Maliki scholarship's distinctiveness from Andalusian, Egyptian, and Ottoman traditions through emphasis on legal mysticism balancing spiritual experience with communal responsibility. The study examines contemporary Maliki theologians addressing existentialist questions regarding meaning, freedom, and mortality through classical Sufi vocabulary, demonstrating Islam's capacity for philosophical dialogue beyond Western frameworks. Findings contribute to Islamic philosophy discourse by documenting Maghrebi intellectual tradition's sophisticated engagement with existential questions through indigenous mystical resources. This research establishes Moroccan Sufi-existential synthesis as legitimate philosophical school addressing universal human concerns through particular Islamic theological expression.

Keywords: Sufi mysticism, existentialism, Maliki scholarship, Islamic philosophy, Moroccan theology

**IBN RUSHD'S RATIONALISM VERSUS AL-GHAZZALI'S INTUITIONISM IN
MOROCCAN THEOLOGICAL DISCOURSE**

Assoc. Prof. Dr. Fatima Jaber

Department of Islamic Philosophy, University of Rabat, Morocco

Youssef Hadrami

Faculty of Theology, Mohamed V University, Morocco

ABSTRACT

This comparative theological study examines the enduring intellectual tension between Ibn Rushd's Aristotelian rationalism and Al-Ghazzali's Sufi intuitionism within contemporary Moroccan theological discourse, analyzing how medieval philosophical debates inform modern Islamic intellectual identity formation across North Africa. The research documents three primary interpretive traditions: rationalist revivalists emphasizing Ibn Rushd's influence on Quranic interpretation and legal reasoning, intuitionist traditionalists prioritizing Al-Ghazzali's spiritual epistemology for understanding divine revelation, and synthesis seekers attempting philosophical reconciliation through Moroccan Maliki scholarly methodology. Textual analysis of contemporary Moroccan theological works reveals systematic engagement with classical texts through modern philosophical lenses, including existentialism, phenomenology, and postcolonial theory. The study identifies distinct hermeneutical approaches: rationalist scholars emphasizing Quranic textual coherence through logical demonstration, intuitionist thinkers prioritizing spiritual experience as valid epistemological source alongside text, and scholarly moderates seeking complementary relationship between reason and revelation. Historical analysis traces intellectual lineage from Andalusian Golden Age through Ottoman period to contemporary Moroccan scholarship, demonstrating continuity of philosophical discourse despite political fragmentation. Comparative examination reveals Moroccan theological discourse's unique balance between Andalusian philosophical heritage and Maghrebi Sufi spirituality, producing distinctive intellectual tradition mediating between universal Islamic philosophy and particular cultural expression. The research examines contemporary relevance of Ibn Rushd-Al-Ghazzali debate for addressing modernity, secularism, and religious pluralism within Islamic intellectual framework. Findings contribute to understanding Islamic philosophy's ongoing vitality beyond classical period, documenting how medieval intellectual conflicts inform contemporary theological identity formation. This study establishes Moroccan theological discourse as sophisticated arena for philosophical engagement with Islamic intellectual heritage.

Keywords: Ibn Rushd, Al-Ghazzali, rationalism, intuitionism, Islamic theology

AUGUSTINIAN GRACE THEOLOGY ADAPTATIONS IN TUNISIAN POST-COLONIAL CHRISTIAN THOUGHT

Dr. Sami Kallel

Department of Christian Theology, University of Tunis, Tunisia

Leila Trabelsi

Faculty of Religious Studies, University of Carthage, Tunisia

Prof. Dr. Hedi Ben Salem

Institute of Maghrebi Christian Studies, University of Tunis El Manar, Tunisia

ABSTRACT

This theological investigation examines how Augustinian grace theology has been adapted within Tunisian post-colonial Christian thought, analyzing how North African Christian communities negotiate Western theological heritage with indigenous Islamic cultural context while maintaining orthodox Christian confession regarding divine grace, human freedom, and salvation. The research documents historical continuity from Augustine's North African episcopal ministry through contemporary Tunisian Christian communities, tracing theological adaptation through French colonial period to post-independence Islamic state formation. Textual analysis of Tunisian Christian theological works reveals systematic Augustinian adaptation emphasizing divine sovereignty while minimizing predestinarian language potentially contradicting Islamic divine unity concepts. The study identifies three primary adaptation modes: contextual theological reinterpretation emphasizing grace as universal divine mercy rather than selective election, ecclesial inculturation adapting Augustinian ecclesiology to Muslim-majority religious landscape, and philosophical synthesis harmonizing Augustinian original sin with Islamic fitra human nature concepts. Comparative analysis demonstrates Tunisian Christian theology's unique positioning between Western Augustinianism and Mediterranean Islamic thought, producing distinctive theological synthesis emphasizing divine mercy, human responsibility, and religious coexistence. The research examines contemporary Tunisian Christian theologians addressing post-colonial identity, Islamic-Christian dialogue, and religious freedom through Augustinian theological framework. Findings contribute to understanding North African Christian intellectual tradition's resilience despite demographic decline, documenting how theological resources enable faithful witness within Islamic cultural context. This study establishes Tunisian post-colonial Christian theology as legitimate theological space for African Christian intellectual heritage preservation while engaging contemporary religious pluralism challenges.

Keywords: Augustinian theology, grace, Tunisian Christianity, post-colonial thought, Islamic-Christian dialogue

**IBN ARABI'S UNITY OF BEING DOCTRINE IN CONTEMPORARY TUNISIAN
SUFİ PHILOSOPHY**

Assoc. Prof. Dr. Moncef Bouazizi

Department of Sufi Philosophy, University of Tunis, Tunisia

ABSTRACT

This philosophical investigation examines Ibn Arabi's doctrine of unity of being (wahdat al-wujud) within contemporary Tunisian Sufi philosophical discourse, analyzing how medieval Andalusian mysticism informs modern Maghrebi spiritual understanding of divine presence, human consciousness, and cosmic unity. The research traces intellectual lineage from Ibn Arabi's Meccan revelations through Tunisian Sufi orders including Shadhili, Darqawi, and contemporary independent spiritual movements adapting classical metaphysical frameworks for modern existential questions. Textual analysis of contemporary Tunisian Sufi writings reveals systematic reinterpretation of unity of being through phenomenological and existentialist lenses, emphasizing divine presence as immanent reality rather than abstract metaphysical principle. The study identifies three primary interpretive traditions: traditionalist scholars maintaining classical ontological language emphasizing divine transcendence alongside immanence, modernist thinkers emphasizing unity of being's psychological and ethical implications, and synthesis seekers attempting philosophical reconciliation between Sufi metaphysics and contemporary scientific cosmology. Comparative analysis demonstrates Tunisian Sufi philosophy's distinctive integration of Andalusian mystical heritage with Maghrebi Islamic practice, producing unique spiritual synthesis emphasizing divine love, human compassion, and cosmic responsibility. The research examines contemporary relevance of unity of being doctrine for addressing secularism, religious pluralism, and ecological crisis within Islamic philosophical framework. Findings contribute to understanding Islamic mystical philosophy's ongoing vitality beyond classical period, documenting how medieval metaphysical insights inform contemporary spiritual consciousness. This study establishes Tunisian Sufi philosophy as sophisticated arena for metaphysical engagement with Islamic spiritual heritage while addressing universal human concerns through particular cultural expression.

Keywords: Ibn Arabi, unity of being, Sufi philosophy, Tunisian mysticism, Islamic metaphysics

ORTHODOX HESYCHASM AND MACEDONIAN FOLK SPIRITUALITY INTERSECTIONS

Dr. Elena Risteska

Department of Orthodox Theology, Ss. Cyril and Methodius University, Macedonia

Prof. Dr. Nikola Petrovski

Faculty of Religious Studies, Institut for Macedonian Orthodox Theology, Macedonia

ABSTRACT

This theological and anthropological study examines intersections between Orthodox hesychasm and Macedonian folk spirituality, exploring how Byzantine mystical tradition integrates with indigenous Slavic-Christian synthesis within contemporary Macedonian religious practice. The research employs ethnographic methodology combining participant observation in monastic communities with folkloric analysis of traditional prayers, healing rituals, and oral spiritual narratives preserving pre-Christian Slavic elements within Orthodox framework. Fieldwork across Mt. Athos-influenced Macedonian monasteries and rural villages reveals systematic incorporation of hesychast prayer practices (Jesus Prayer, stillness, heart purification) within folk spiritual healing traditions, creating distinctive spiritual synthesis bridging ascetic theology and popular piety. The study identifies three primary modes of integration: liturgical hesychasm adapting monastic prayer rhythms within village church services, therapeutic hesychasm incorporating Jesus Prayer into folk healing practices addressing spiritual and psychological ailments, and contemplative hesychasm establishing urban lay communities practicing monastic spirituality within secular life. Comparative analysis demonstrates Macedonian folk spirituality's unique integration of Byzantine mystical tradition with Slavic cosmological concepts, producing distinctive spiritual vocabulary emphasizing divine energy, spiritual warfare, and cosmic transformation. The research examines contemporary relevance of hesychast-folk spirituality synthesis for addressing secularism, psychological distress, and religious alienation within post-socialist Macedonian society. Findings contribute to understanding Orthodox spiritual tradition's adaptability beyond institutional church structures, documenting how mystical theology informs popular religious consciousness. This study establishes Macedonian Orthodox spirituality as legitimate theological space for hesychast practice within folk cultural context, demonstrating Orthodox Christianity's capacity for contextual spiritual expression while maintaining doctrinal orthodoxy.

Keywords: Orthodox hesychasm, Macedonian spirituality, folk religion, Byzantine mysticism, Jesus Prayer

BYZANTINE PALAMISM INFLUENCES ON MACEDONIAN THEOLOGICAL ANTHROPOLOGY

Assoc. Prof. Dr. Goran Trajkovski

Department of Systematic Theology, Ss. Cyril and Methodius University, Macedonia

Marija Angelova

Institute for Patristic Studies, Macedonian Orthodox Theological Academy, Macedonia

ABSTRACT

This theological investigation examines Byzantine Palamism's influence on Macedonian theological anthropology, analyzing how Gregory Palamas's essence-energies distinction informs contemporary Macedonian Orthodox understanding of human nature, divine image, deification, and humanity's relationship with uncreated divine light. The research traces intellectual lineage from Palamas's 14th-century Hesychast controversies through Serbian-Byzantine ecclesiastical influence on Macedonian Orthodox tradition to contemporary theological scholarship addressing post-socialist identity formation. Textual analysis of Macedonian Orthodox theological works reveals systematic appropriation of Palamite distinction between divine essence and energies, emphasizing human capacity for participation in uncreated divine life while maintaining ontological distinction between Creator and creation. The study identifies three primary anthropological frameworks: ontological anthropology emphasizing human nature's created goodness and divine image restoration through deification, relational anthropology focusing on divine-human communion as essence of human fulfillment, and eschatological anthropology positioning human destiny within cosmic transformation toward divine fullness. Comparative analysis demonstrates Macedonian theological anthropology's distinctive integration of Palamite mysticism with Slavic anthropology emphasizing communal identity, creating unique theological synthesis balancing individual deification with ecclesial solidarity. The research examines contemporary relevance of Palamite anthropology for addressing secular humanism, technological transhumanism, and ecological crisis within Orthodox theological framework. Findings contribute to understanding Orthodox theological anthropology's ongoing vitality beyond Byzantine cultural context, documenting how Palamite insights inform contemporary Macedonian understanding of human dignity, freedom, and divine calling. This study establishes Macedonian Orthodox anthropology as legitimate theological space for Palamite theological expression within post-socialist cultural context, demonstrating Orthodox Christianity's capacity for contextual theological articulation while maintaining patristic orthodoxy.

Keywords: Palamism, Orthodox theology, theological anthropology, deification, Byzantine tradition